

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

ΣΤΗΝ
ΣΥΝΤΡΟΦΟ ΜΟΥ,
ΠΑΝΤΟΤΕ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ
ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Έκτη έκδοση

2 ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 2

ΑΘΗΝΑ 1993

ὕπὲρ τῆς παιδείας» (1823). Μετὰ τὸν Ἀγώνα, κάποιοι ἀπὸ τοὺς ἐπιζῶντες ὁπαδοὺς τοῦ Κοραΐ, ὅπως ὁ Κ. Κούμας, ὁ Θ. Φαρμακίδης, συνεχίζουν τὸ ἔργο του, ἀλλὰ μέσα σὲ περισπασμοὺς τοὺς ὁποίους ἐπιβάλλει ἡ ἀνάγκη νὰ συγκροτηθεῖ τὸ νέο Κράτος. Ἄλλοι, ὅπως ὁ Κ. Οἰκονόμος ἢ ὁ Νεόφυτος Βάμβας, τρέπονται πρὸς ἀρχὲς ποὺ ἀπομακρύνονται ὀλοένα καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Κοραΐ, καὶ στίς ὁποῖες συνδυάζονται ὁ αὐξανόμενος νεοκλασικισμὸς μὲ τὴν αὐστηρὴ τήρηση τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων, σὲ βάρος τοῦ ἄλλου στοιχείου τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, δηλαδὴ τῆς δυτικῆς ἐπίδρασης. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραΐ (1833), καὶ σὲ ὅλη τὴν ἐπόμενη εἰκοσαετία, ἡ νῆα αὐτῆ γραμμῆ κορυφώνεται σὲ μιὰ νοοτροπία ἐντελῶς ξένη πρὸς τὴν Δύση, ἐνῶ ἀντίστοιχα ἀδυνατίζει ἡ προσφορὰ, μὲ ἐνδιάμεσο τὰ Ἐπτάνησα, δυτικῶν στοιχείων στὴ νέα ἑλληνικὴ παιδεία. Εἶναι τὰ χρόνια κατὰ τὰ ὁποῖα ἐπικρατεῖ ἡ ἱστοριοκρατία, καὶ διαμορφώνεται, ἰσχυρὸς, ὁ λαογραφισμὸς. Εὐρύτερα, στὴν πενηνταετία ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν Ἐπανάσταση (1830-1880), ἐπικρατεῖ ὁ ρωμαντικὸς τόνος, ἄκρως ἀντίθετος πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, νοσταλγὸς τῶν περασμένων, ὑμνητὴς τῶν συναισθηματικῶν ἀξιών, μυστικιστὴς καὶ ἀπασιδ-δοξος.

Μὲ τὸ κίνημα τῆς λεγομένης «γενιᾶς τοῦ 1880» ἀποκαταστάθηκε, πάλι, μιὰ κάποια ἐξισορρόπηση ἀνάμεσα στὰ αὐτοχθονικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ καὶ τὰ ἑπτάνησιακὰ καὶ δυτικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐνῶ συνάμα ἐξασθενεῖ ὀλο καὶ περισσότερο ὁ ρητορικὸς ρωμαντισμὸς· στὰ νέα ὅμως αὐτὰ κινήματα δὲν προσαρμόζεται πλέον ὁ ἱστορικὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἀκόμη καὶ τὰ παραδοσιακὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας νέας αὐτῆς περιόδου ἔχουν ὑποστῆ μεταβολὲς ποὺ ὀφείλονται στὴν ἐνέργεια τοῦ ρωμαντισμοῦ ὁ ὁποῖος ἐπέδρασε ἔτσι ἐπάνω τους ὡς καταλύτης.

ΤΟ ΣΧΗΜΑ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ἡ βελτίωση τῶν ὄρων ὑπὸ τοὺς ὁποίους ζεῖ ὁ ἑλληνισμὸς στὸν 18ο αἰῶνα ἀποτελεῖ μιὰ πραγματικότητα, αίσθητὴ σὲ ὅποιον-δήποτε τομέα καὶ ἂν κανεὶς ἀναχθεῖ. Ἀρχινημένη κίβλας ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἑκατονηταετηρίδα, συνεχίζει μιὰ καθαρὰ ἀνοδικὴ πορεία, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάποιες, μερικές ἢ σύντομες, πτώσεις· ἀμέτοχη ἀπὸ τὴν γραμμὴ αὐτῆ, δὲν εἶναι οὔτε ἡ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ οὔτε ἡ ζωὴ τῶν ἑλληνικῶν συνειδήσεων. Θὰ ὀνομάσομε, λοιπόν, Διαφωτισμὸ τὸ σύνολο τῶν πνευματικῶν ἐκείνων καὶ συνειδησιακῶν φαινομένων τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας, ὅσα συμπαθεῖς μὲ τὴ γενικὴ προαγωγή τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζῆ, ἀλλὰ καὶ, ἰδίως, μετὰ, καὶ τῶν ὁποίων φυσικὴ ἀπόληξη πρέπει νὰ θεωρήσομε τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση: πραγματικά, μετὰ τὸν Ἀγώνα δημιουργοῦνται δλότελα καινούριοι ὄροι ζωῆς γιὰ τὸν ἑλληνισμὸ, οἱ ὁποῖοι ἐπόμενοι εἶναι νὰ ἔχουν τὴν ἀνταπόκρισή τους καὶ στὸν πνευματικὸ τομέα.

Ὡστόσο, πρὶν ἀναλύσομε τὰ συστατικὰ ἐκείνα ὅσα συνθέτουν τὸν ἑλληνικὸ Διαφωτισμὸ, θὰ πρέπει νὰ ξεκαθαρίσομε τίς ἔννοιες μὲ τίς ὁποῖες πρόκειται νὰ κινηθοῦμε. Πρῶτιστα, τὸν ὄρο «διαφωτισμὸς»: οἱ ὄροι ποὺ χρησιμοποιοῦνται ὁ ἱστοριογράφος εἶναι συχνὰ δισημοί, ἔχουν, δηλαδὴ, δύο ἔννοιες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ μιὰ χαρακτηρίζει τὸ ἀντικείμενόν της ειδολογικά καὶ ἡ ἄλλη χρονολογικά. Μιλοῦμε γιὰ Μεσαίωνα, γιὰ Οὐμανισμὸ, γιὰ Ἀναγέννηση, γιὰ Διαφωτισμὸ, γιὰ Ρωμαντισμὸ, γιὰ Νατουραλισμὸ καὶ ἐννοοῦμε μιὰ συγκεκριμένη ἐποχὴ μέσα στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία, μὲ ἀρχή, μέση καὶ τέλος. Συνάμα ὅμως μιλοῦμε γιὰ τὸν ρωμαντισμὸ ἢ γιὰ τὸν Δια-

φωτισμό στους αρχαίους Έλληνες ή για την αναγέννηση των Ελλήνων στον 19ο αιώνα. Έδώ ο όρος Διαφωτισμός θα χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά στη χρονολογική του σημασία, δηλαδή αναφορικά με μια συγκεκριμένη περίοδο της νέας ελληνικής ιστορίας, είτε συνοδεύεται είτε δεν συνοδεύεται από το επίθετο «ελληνικός».

Υστερα, πρέπει να έχουμε υπ' όψη μας ότι η θεώρηση εκείνη του ιστορικού φαινομένου την οποία ονομάζουμε «ιστορία ιδεών», είτε «ιστορία συνειδήσεων», αναφέρεται, ουσιαστικά, σε περιστατικά τα οποία ανήκουν στη χαρακτηριολογία. Όμως ο ιστορικός άνθρωπος, από τον γνωρίζουμε μέσα από τα γραπτά του μυησία, δεν έχει αλλάξει αισθητά· συνεπώς, έχουμε να καταλήξουμε σε κάποιες δεδαιδωμένες (μια είναι ότι η ύπαρξη ρευμάτων είτε περιόδων στην ιστορία την οποία εξετάζουμε εδώ οφείλεται σε διαφορετικές αναλογίες, διαφορετικές πυκνότητες, του ενός ή του άλλου ανθρώπινου τύπου μέσα στο συλλογικό σώμα· οι μεταβολές δεν είναι απότομες, το πέρασμα από τη μία στην άλλη κατάσταση γίνεται, ακόμη και στις πιο κρίσιμες περιπτώσεις, βαθμιαία, και σε καθιερωμένη της ιστορίας, σε κάθε της κεφάλαιο, βρίσκουμε ταυτόχρονα το κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου, αλλά και χνάρια ζωντανά από τις παλαιότερες περιόδους και από εκείνες που θα ακολουθήσουν. Δεύτερη δεδαιδωμένη μπορούμε να συμπεράνουμε, ότι κάθε φορά που διαπιστώνουμε αλλαγή τάσεων, ροπών, ρευμάτων, δεν είναι οι άνθρωποι που αλλάζουν· απλώς έρχονται στο προσκήνιο άλλοι αντιπροσωπευτικοί τύποι των ίδιων συλλογικών σωμάτων.

Τέλος, θα έπρεπε κάτι παρόμοιο να λεχθεί και αναφορικά με τις ιδέες, με τα ιδανικά τα οποία τρέφουν τον ψυχικό κόσμο των ανθρώπων: και αυτά υπάρχουν, σε κάποιες, ποικίλες αναλογίες, σε κάθε στιγμή της ιστορίας, μέσα σε κάθε συλλογικό σώμα· γίνονται όμως ενεργά όταν ένας συνδυασμός ποικίλων αιτίων, ιδανικών και άλλων, τα καταστήσει όλα μαζί άρκετά ισχυρά, ώστε να καταναγκάσουν τη φυσική αδράνεια των καθιερωμένων καταστάσεων. Η παρατήρηση αυτή έχει σημασία, ανάμεσα σε άλλες περιπτώσεις, προκειμένου να ανιχνευθούν σε έναν πολιτισμό ξένες επιδράσεις: εκείνο που προέχει είναι όχι να δεδαιδωθεί ή παρουνία επιδράσεων — έργο εύκολο και που σε κανένα συμπέρασμα δεν άγει — αλλά να διαπιστωθούν οι λόγοι οι οποίοι επέτρεψαν ή επέδωσαν στο

σώμα που μελετούμε να δεχθεί τη μία ή την άλλη επίδραση ανάμεσα στις διάφορες ροπές που κυκλοφορούν σε κάθε στιγμή στον γύρω κόσμο. Ένας τέτοιος τρόπος μελέτης των μεταβολών του πολιτισμού οδηγεί στην εξειδίκευση των γενικών κινήματων και στη διακρίβωση όχι πια άφηρημένων ρευμάτων, αλλά συγκεκριμένων εξελίξεων: δεν μιλούμε για τον διαφωτισμό, τον ρωμαντισμό, τον νατουραλισμό γενικά, αλλά για τον Διαφωτισμό όπως διαμορφώθηκε υπό τους ελληνικούς όρους, και τα λοιπά.

Οι παρατηρήσεις αυτές μας επαναφέρουν στην έννοια του Διαφωτισμού. Ο Διαφωτισμός, ως διευρωπαϊκό φαινόμενο, πρέπει να θεωρηθεί σαν ολοκλήρωση του ανθρωπιστικού πνεύματος που φύσηξε, από την Αναγέννηση και πέρα, επάνω στον πολιτισμένο κόσμο· όρθο να αναζητούμε τη μακρινή του αρχή ως τον Bayle, ως τον Locke, και πιδ πίσω ακόμη, ως τον Gassendi. Ο Kant, γράφοντας το 1784 ένα μαχητικό δοκίμιο με τον τίτλο «Τι είναι Διαφωτισμός», καθορίζει τον χαρακτήρα του κινήματος με ένα παράθεμα από τον Οράτιο: «sapere aude», που δεν είναι τίποτα άλλο από τα λόγια του Αισχύλου: «τόλμησον»... «φρονεΐν». Αν δεχθούμε αυτή τη διατύπωση, τότε ο ελληνικός Διαφωτισμός εντάσσεται με ακρίβεια μέσα στη μεγάλη ευρωπαϊκή εξόρμηση: όπως ξεκαθαρίζουν τα πράγματα στη συνέχεια της μελέτης μας αυτής, ο ελληνικός Διαφωτισμός στάθηκε μια γενναία ανάταση προς την κάθε είδους ελευθερία. Αν όμως θελήσουμε να του εφαρμόσουμε ιστορικά κριτήρια, τότε διαπιστώνουμε μια βασική διαφορά με ότι στάθηκε ο δυτικός Διαφωτισμός: μιλήσαμε για Αναγέννηση μέσα στα διαγράμματα της ελληνικής παιδείας γίνεται λόγος για αναγέννηση στα συζαντινά χρόνια, «αναγέννηση των Παλαιολόγων», κλπ. Όμως στις περιπτώσεις αυτές έχουμε μια ελαφρή κατολισθήση από τη μία σημασία του όρου στην άλλη: αναγέννηση, δηλαδή ανανέωση, ξανάρχιση, νέο ξεκίνημα με κάποια πιδ έντονη απόχρωση πολιτισμού, θα ήταν το αρχικό νόημα· ή κατολισθήση μας φέρνει προς τον συγκεκριμένο ιστορικό όρο της δυτικής παιδείας, του οποίου το περιεχόμενο δεν περιορίζεται στις γενικότητες δσες αναφέραμε πριν. Η δυτική Αναγέννηση, δηλαδή το κίνημα που γίνεται σαφώς αισθητό στον 16ο αι., σημαίνει πάντως μια βαθιά μεταβολή στη δομή του συλλογικού σώματος, δηλαδή την οικονομική, πολιτική, κοι-

νωνική. Βασικές αφετηρίες είναι το ξάνοιγμα της έμπορας με την παράλληλη εξέπλωση της ευρωπαϊκής δραστηριότητας επάνω στην Οικουμένη, ή τυπογραφία δουλεμένη μέσα στον ευρωπαϊκό χώρο, με συνέπεια την ευρύτατη εξέπλωση της παλαιότερης γραμματείας και τελικά, μέσα από όλες αυτές τις άρθρώσεις, ή στροφή προς το Ιδαγικό του αρχαίου κόσμου. Χωρίς αυτά όλα δεν θα ήταν σκόπιμο να γίνεται λόγος για 'Αναγέννηση' και τέτοιου είδους περιστατικά δεν άπαντοϋν ούτε στην φθίνουσα βυζαντινή αυτοκρατορία ούτε στην διάδοχο τουρκοκρατία. "Ό,τι έχουμε σχετικό είναι μεταγενέστερο, ή μονόπλευρο, ή ξενόφερτο: δυνάμωμα της ελληνικής ναυτιλίας, ανάπτυξη της ελληνικής τυπογραφίας, στροφή προς την αρχαιότητα. Συνεπώς ή μεγάλη, βασική, διαφορά την οποία διαπιστώνουμε έγκειται σε τούτο: ότι ο ελληνισμός πέρασε στην περίοδο του Διαφωτισμού χωρίς να θητεύσει στην 'Αναγέννηση. Το κενό αυτό μέσα στην ιστορική διαδικασία δεν μπορούσε παρά να έχει σημαντικές συνέπειες: τὰ φαινόμενα και οι εκδηλώσεις δεν ώριμάζον έδω φυσιολογικά, αλλά έχουμε μιὰ σειρά μεταβολών μέσα στις οποίες τὸ εξέλικτικό στοιχείο βρίσκεται σε μειωμένες αναλογίες αναφορικά με τὸ μεταρρυθμιστικό. Εξάλλου, αν εξαίρει κανείς τὸ στερεό σχήμα της Έκκλησίας, πὸ τὸ κατασταλούν πὸ σφικτὸ οἱ κατά καιρούς κίνδυνοί της, ὁ παλαιὸς ἑλληνικὸς κόσμος, ὅστερα ἀπὸ τὴν παρακμὴ της βυζαντινῆς αυτοκρατορίας και τὴν ὑποταγὴ τὴν ὀθωμανικῆ ἐξουσίας, δὲν παρουσιάζει ἀρκετὰ δεμένη με παλαιότερα καθεστῶτα ὑπόσταση· ἔτσι ἀποτελεῖ ὅλη σχετικὰ εὐπλαστὴ γιὰ καινούριες ζυμώσεις. Τούτα όλα, ὅμως, ἰσχύουν στὸ ποσοστὸ πὸ τὸ ἐπιτρέπουν οἱ ὅροι τῆς παιδείας και τῆς οικονομικῆς και πολιτικῆς ζωῆς τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ: ὅπου, ἐναλλακτικὰ και με διαδοχικὲς ἀλληλεπιδράσεις, ἀκμάζουν τὰ συστατικὰ αὐτὰ, ἐκεῖ θὰ πρέπει νὰ ἀνομιέται ἡ παρουσία ἐντόγων φαινομένων τοῦ Διαφωτισμοῦ.

ΤΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΚΑΙ Η ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥΣ

Μέσα ἀπὸ τις παρατηρήσεις ὅσες προηγῶνται, μπορούμε τώρα νὰ προσεγγίσουμε στὰ ὅρια τοῦ φαινομένου πὸ ὀνομάζεται ἑλληνικὸς Διαφωτισμός: σὴ διάσταση τοῦ χρόνου, θὰ τὸ συναρτή-

σοῦμε ὀπωσδήποτε με τὸν δυτικὸ Διαφωτισμό, και θὰ δεχθοῦμε αἰσθητὴ τὴν ἀφετηρία τοῦ τὴν στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀρχίζουν νὰ γίνονται πὸ πυκνὲς οἱ σχέσεις με τὴ Δύση: γλωσσολογία, μεταφράσεις. Αὐτὰ, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε συνεχίζοντας, μπορούν νὰ τοποθετηθοῦν με ἀνεκτὴ προσέγγιση γύρω στὸ 1750, και, ἴσως, ἀκριβέστερα (και συνεπὸς λιγώτερο συγκεκριμένα), ἀνάμεσα στὸ 1709 και στὸ 1774. Τὸ ἀρχικὸ ὄριο προσδιορίζεται με τὴν ἀνάθεση σὲ ἑλληνικὰ χέρια τῆς ἐξουσίας τῶν παρίστρων ἡγεμονιών, ὅπου δημιουργοῦνται ἰσχυροὶ ἡμιανεξάρτητοι πυρῆνες δεκτικότητας τῶν δυτικῶν πολιτισμικῶν στοιχείων· τὸ τελικὸ ὄριο ἀναφέρεται σὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζή ἡ ὁποία βοηθεῖ, ὡς ἕνα σημεῖο, τὸ ξεσπαργάωμα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. "Όσο γιὰ τὴ διάσταση τοῦ χώρου, θὰ περιμένουμε τὴν ἰδιάζουσα ἔξαρση τῶν φαινομένων στὰ ὁποία περικλείσαμε εἰδολογικὰ τὸν Διαφωτισμό, ἰδίως στὰ μέρη ὅπου δημιουργοῦνται οἱ εὐνοϊκοὶ ὅροι τοῦς ὁποίους προσδιορίσαμε: μεγάλα κέντρα ἀκμῆς τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, Βενετία, Ἰωάννινα, νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, παρίστριες ἡγεμονίες, Σμύρνη, ἀργότερα Θεσσαλία. Γιὰ τὸ Φανάρι και τοῦς Φαναριῶτες, πρέπει νὰ γίνει ἕνας ἰδιαίτερος λόγος, γιατί ἡ παρουσία τῆς κορυφῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς μέσα στὸν κοινωνικὸν χώρο τοῦ Φαναριοῦ δημιουργεῖ ἰδιάζουσες συνθήκες, οἱ ὁποῖες, πάντως, δὲν κατορθώθηκε νὰ γίνουν ἀγασταλτικὲς τῶν ροπῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ μέσα στὸ κλίμα τοῦ Φαναριοῦ. Ἐπίσης χωριστὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῶν Ἐπτανήσων· ἐκεῖ ἡ παρουσία τῆς βενετικῆς κυριαρχίας δημιουργεῖ ὄρους οἱ ὁποῖοι προσεγγίζουν με ὅσα γίνονται σὴν ἑλληνικὴ παροικία τῆς Βενετίας, ἀλλὰ πὸ δὲν ταυτίζονται ἐντελῶς μαζί τους. Εξάλλου ἡ κοινωνικὴ και πολιτισμικὴ ἀνεξαρτησία τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀπέναντι στὸν τουρκοπατημένο ἑλληνισμό, ἀποτελεῖ ἕναν πρόσθετο λόγο γιὰ χωριστὴ εξέταση τῆς παιδείας τῶν Ἐπτανήσων.

Ἡ εὐημερία τὴν ὁποία πρωτογνωρίζει ὁ ἑλληνισμὸς σ' αὐτὴ τὴν ἀρχομένη περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἢ, και, ὡς ποῦμε, τοῦ προδιαφωτισμοῦ, ἢ ραγδαία οικονομικὴ και πνευματικὴ ἀνοδος τῶν χώρων τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς», θὰ ἔχει, ἀναφορικὰ με τὸν Διαφωτισμό, ὅμιες συνέπειες στοῦς φορεῖς τῆς εὐημερίας αὐτῆς: στοῦς ἐμπόρους και στοῦς λογίους. Ὁ ἐμπορικὸς κόσμος, ὁ ὁποῖος ἐπικαλύπτεται με τὸν φαναριωτικὸν, τείνει πρὸς τὴν κοινωνικὴ ἡγεσία

στην ἀρχὴ ὑπάρχει αἰσθητὸ προβάδισμα τοῦ φαναριωτισμοῦ, ἀλλὰ μέσα σὲ λίγες δεκαετίες τὸ προβάδισμα τοῦτο θὰ ἐξουδετερωθεῖ, μὲ τὴ βαθμιαία ἐπιβράδυνση τοῦ ἀνακαινιστικοῦ παλμοῦ τῶν Φαναριωτῶν καὶ τὴν τελικὴ ἐδθυγράμμισίν τους μὲ δυνάμεις τοῦ ἑλληνισμοῦ σαφῶς συντηρητικῆς. Οἱ λόγιοι ἀποκτοῦν ὀλοένα καὶ σαφέστερη συνειδητὴ τῆς σημασίας τους μέσα στὸ κοινωνικὸ σύνολο, καὶ τῆς αὐτονομίας τους ἀπέναντι τῶν ἄλλων κοινωνικῶν ομάδων, ἐνῶ συνάμα ἀνεξαρτοποιοῦνται ὡς ἓνα βαθμὸ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία: ἐνῶ πρὶν ἢ στρατολόγησίν τους γίνεται μὲ συντριπτικὴ πλειονοψηφία ἀνάμεσα στοὺς κληρικούς, στὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ ὀλοένα καὶ περισσότερο ἔχουν προέλευση κοσμικὴ. Ἔτσι, ὁ κύπος τοῦ ἐμπορίου τοῦ ἀσχολούμενου μὲ γενικὰ θέματα παιδείας, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀνησυχίες πνευματικῆς, καλλιεργεῖ μὲ κάποιον τρόπο τὴ λογιόσυνη, θὰ πάρει, ἐπάνω στὸν φθίνοντα αἰῶνα, μιὰ ὑπόσταση ἐντελῶς αἰσθητῆ. Ἄς θυμηθοῦμε πρόσωπα δηλωτικὰ τοῦ εἶδους: τὸν Ἰωάννη Πρίγκο, τὸν Γεώργιο Ζαβίρα, τὸν Γεώργιο Κραμμύδα, τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου, τὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα, τὸν Κωνσταντῖνο Μπέλλιο, καὶ, κορυφαῖο τοῦ εἶδους, τὸν Κοραῆ. Ἄλλοι θάραίνουν πρὸς τὴ μεριά τοῦ πλούτου, ἄλλοι πρὸς τὴ μεριά τῆς λογιόσυνης· ἂν ὁμως ἐξετάσουμε ἀπὸ πρὸς τὸν λόγιο σὲ ἐκεῖνα τὰ χρόνια, θὰ τὸν βροῦμε νὰ ἔχει δεῦτερο ἐπάγγελμα ὄχι μόνον, ἢ ὄχι πιά, τὴ διακονία τῆς ἐκκλησίας, ὄχι μόνον τις ἐκδοτικῆς ἐπιχειρήσεις, ὅπως παλαιότερα, ἀλλὰ, πολὺ κανονικά, καὶ τὴν ἐμπορία, σὲ ἐπίπεδο χαμηλὸ ἢ καὶ μέτριο. Οἱ λόγιοι, λοιπόν, καὶ αὐτοὶ εἰσάγονται στὴν σχετικὴ αὐτονομία τὴν ὁποία προσφέρει ἡ ἄσκηση τοῦ ἐμπορίου· δὲν εἶναι πιά μὲ ἀποκλειστικότητα οἰκοδιδάσκαλοι, δὲν εἶναι, κἀν, πάντοτε, δάσκαλοι.

Ἡ ἔκδοση

Ἡ ἔκδοση ὁπωσδήποτε ἀνοίγει στοὺς Ἕλληνας λόγιους ἀξιώλογες προοπτικῆς. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ τὸ ὄνομα τοῦ Πολυζῶν Λαμπανιτζιώτη, γιὰ τὴ μακρὰ καὶ ὀργανωμένη ἐκδοτικὴ του προσπάθεια. Ὁ Ἄνθιμος Γαζής δὲν φαίνεται νὰ ἐπέτυχε ἐντελῶς· ἴσως, κιόλας, οἱ ἀνάγκες του νὰ εἴταν δυσανάλογα μεγάλες πρὸς τοὺς πόρους τοὺς ὁποίους τοῦ παρέιχε ἡ ἐκδοτικὴ του ἐπιχείρηση. Ὁ Γρη-

γόριος Κωνσταντῆς ξεκίνησε καὶ αὐτὸς ἐκδοτικὴ προσπάθεια, στὴν ὁποία δὲν μπόρεσε ὁμως νὰ δώσει συνέχεια· ἴσως οἱ ἐμπορικῆς, οἱ διαχειριστικῆς του ἱκανότητες νὰ μὴν εἴταν ἐπαρκεῖς. Τέλος, θὰ πρέπει νὰ σταματήσουμε μὲ θαυμασμὸ ἐμπρὸς στὴν ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τοῦ Νεόφυτου Δούκα: βέβαια οἱ ἐκδόσεις του δὲν εἶναι—φιλολογικὰ—καλές, καὶ ἀποτελοῦν συνήθως ἀπλὸ ξανατύπωμα ἐκδόσεων καμωμένων ἀπὸ ξένους. Τὰ διδακτικὰ του ἐγχειρίδια, παρὰ τὴν ἐπαινετὴ τάση τους γιὰ ἀπλούστευση τῶν κανόνων, δὲν εἶναι καλύτερα· οἱ ἐπικρίσεις τις ὁποῖες πρόκάλεσε εἶναι, ἀπὸ τις ἀπόψεις αὐτῆς, ἐντελῶς δικαιολογημένες. Ὡστόσο, ἂν λογαριάσει κανεὶς τις χιλιάδες τῶν ἀντιτύπων τὰ ὁποία ἐξέδωσε, τις ἑκατοντάδες τῶν ἀντιτύπων τὰ ὁποία μπόρεσε νὰ μοιράσει δωρεὰν σὲ δασκάλους καὶ μαθητῆς, συμπεραίνει γιὰ τὴ μεγάλη, πάντως, συμβολὴ του στὴν ἀκτινοβολία τῆς παιδείας μέσα στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο καὶ συνάμα βεβαιώνεται ὅτι ὁ Ἡπειρώτης λόγιος εἶχε πετύχει νὰ ὀργανώσει μιὰ λαμπρὴ ἐκδοτικὴ ἐπιχείρηση.

Ἔτσι σμίγουν ὁ ἐμπορευόμενος λόγιος μὲ τὸν λόγιο ἐμπορο. Ὁ ὁμως, ἂν ξαναδοῦμε αὐτῆς τις περιπτώσεις καὶ τις συσχετίσουμε μὲ τοὺς τόπους ὅπου λειτουργοῦνται, ἔχουμε τὸν Πρίγκο στὸ Ἄμστερνταμ, τὸν Ζαβίρα στὴν Πέστη, τὸν Κραμμύδα στὴ Μόσχα, τὸν Μπέλλιο στὴ Βιέννη, τὸν Κοραῆ στὸ Παρίσι. Ὁ Ψαλίδας εἶναι στὰ Ἰωάννινα, ὁ Πολυζῶν Λαμπανιτζιώτης δουλεύει ἀνάμεσα στὴ Βενετία καὶ στὴ Βιέννη, ὁ Ἄνθιμος Γαζής εἶναι στὴ Βενετία καὶ στὴ Βιέννη. Ὁ Κωνσταντῆς τὴν ἐκδοτικὴ του προσπάθεια τὴν κάνει, καθὼς φαίνεται, ἀνάμεσα στὸ Βουκουρέστι καὶ στὴ Βιέννη· οἱ ἐκδόσεις τοῦ Δούκα ξεκινοῦν, ἀλλὰ καὶ συνεχίζονται, στὴ Βιέννη. Δηλαδή, ἔχουμε νὰ κάνουμε πάντοτε μὲ τὰ κέντρα τῆς ἑλληνικῆς παιδείας γιὰ τὰ ὁποία μιλήσαμε. Στὰ κέντρα ὁμως αὐτὰ οἱ ἑλληνικῆς δραστηριότητες δὲν περιορίζονται στὸ ἐμπόριο ἢ στὴν ἔκδοση, ἀλλὰ οἱ ἑλληνικῆς πολιτεῖες δὲν περιορίζονται, ὅσες σχολιάζουμε ἐδῶ, ἀποτελοῦν εὐαισθητοποιημένους δέκτες τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Βέβαια, τὸ βιβλίο ἔχει σημασία, ἡ ἀξίωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐντύπων καὶ ἡ μεταβολὴ στὸ περιεχόμενό τους, ἂν τὰ δικαιρῶσουμε κατὰ κατηγορίες, δείχνουν ὅτι τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν λογίων, πάντως, καὶ πιθανῶντα τοῦ ἀνάγνωστοῦ τους κοινοῦ μεταβάλλονται μὲ ρυθμὸ ἀξίως λόγου γοργό. Ἐντυπωσιακὴ μένει πάντοτε ἡ τοιμὴ στὰ

μισά του αιώνα. "Αν χωρίσουμε τον αιώνα σε είκοσιπενταετίες και τὰ έντυπα σε τρεις μεγάλες ομάδες, θρησκευτικά, γραμματικά, διάφορα, έχουμε τις ακόλουθες μεταβολές:

	-1725	%	-1750	%	-1775	%	-1800	%
θρησκευτικά	80	(75)	163	(78)	318	(70)	395	(53)
γραμματικά	10	(9)	13	(6)	46	(10)	104	(14)
διάφορα	17	(16)	34	(16)	91	(20)	250	(33)
σύνολο	107		210		455		749	

Είπαμε ότι οι μεταβολές αυτές αποτελούν, έστω και σε διάφορες αναλογίες, διπλή μαρτυρία: σε καμιά περίπτωση δεν μπορούμε να απομονώσουμε έντελώς τον δέκτη από τον πομπό· συχνά, άλλωστε, μάς είναι δύσκολο να διακρίνουμε ποιός είναι δέκτης και ποιός είναι πομπός. Θα είχαμε έδω να αντιμετωπίσουμε περισσότερες από μια κατηγορίες: πρώτα πρώτα είναι οι έμποροι· αυτοί αποκλείεται, στο σύνολό τους, να μην έχουν ξεκαθαρισμένη οπωσδήποτε παράσταση των αναγκών και των απαιτήσεων του κοινού τους. Δεν νοείται να του προσφέρουν ύλη ή όποια να μην ανταποκρίνεται, σε αξιο λόγου ποσοστό, στη ζήτησή του: αν, έξακολουθητικά, δεν ανταποκρίνεται θα έχουμε άποτυχία στις επιχειρήσεις και διακοπή τής προσπάθειας. Σε μια δεύτερη ομάδα θα δάλουμε τη χρηματοδοτημένη έκδοση· εκεί μπορούμε να διακρίνουμε και περαιτέρω: χρηματοδοτημένη από μια αρχή, και στην περίπτωσή μας, τέτοια μπορούμε να θεωρούμε κυρίως την Έκκλησία και κατά δεύτερο λόγο τους όσποδάρους των παρίστρων ήγεμονιών· ύστερα έρχεται ή χρηματοδότηση από έναν πλούσιο ιδιώτη, ή και, τυχόν, από μια σαν κοινοπραξία, έταιρία ad hoc, συγχροτημένη για την έκδοση ενός ή περισσότερων συγκεκριμένων βιβλίων· τρίτη περίπτωση μπορεί να θεωρηθεί τό σύστημα των συνδρομών: ό συγγραφέας θα αναγγείλει, συνήθως με ένα έντυπο, την πρόθεσή του να εκδώσει ένα έργο, και θα καλέσει τό κοινό να γραφθεί για την έκδοση· ή πληρωμή, κατά κανόνα, γίνεται μετά την έκδοση, αλλά θεθαίως υπάρχουν και περιπτώσεις προκαταβολών.

"Αν αναλύσουμε τις τρεις αυτές ομάδες, ό όποιες χαρακτηρίζονται από χρηματοδότηση σχετικής ή απόλυτης οικονομικής άνδιστελείας, παρατηρούμε ότι: στην πρώτη διαδικασία την οικονομική ιδιότητα, τό επιχειρηματικό συμφέρον, την έχει αντικαταστήσει μια σκοπιμότητα, μια πολιτική, ένας προγραμματισμός. Έκει δηλαδή, θα πούμε ότι προφανώς πομπός είναι εκείνος που καταβάλλει τις δαπάνες για την έκδοση: εκείνου τό πνεύμα θα εκφραστεί μέσα από την έκδοση. Δηλαδή, έδω ή έκδοση εκφράζει κάποιες ανάγκες ή κάποιες επιθυμίες του κοινού, εκπροσωπούμενου από εκείνους ό όποιοι συμπαραστάθηκαν σ' αυτήν. Βέβαια, εκεί, ανάλογα με τό ψηφιδωτό των κοινωνικών ομάδων που ενεργοϋν, θα έχουμε διαφορές ό όποιες εκδηλώνονται και μέσα στη συγχρονία και μέσα στη διαχρονία. Η Έκκλησία, σε εποχές πνευματικής σιγουριάς και ίσορροπίας, ή εύφορίας, δηλαδή στο στάδιο του θρησκευτικού όμμανισμού, θα δώσει έργα που, χωρίς να αγγίζουν την ύφή της και την άποστολή της, προορίζονται, εκτός από άλλους σκοπούς, και σε μια γενική προαγωγή του ποιμνίου· όταν όμως ζει άλλες εποχές, και έχει να κάνει με πνευματικές άνησυχίες ή τάσεις για ανεξαρτοποίηση, ή με άμεισες ιδεολογικές επιθέσεις έναντιόν της, μοιραία θα σκληρύνει τή στάση της, και μέσα από τό βιβλία, των όποιων θα προκαλέσει την έκδοση, θα προσφέρει ύλη περισσότερο μαχητική και ή όποια να έξυπηρετεί άμεσώτερα τό θρησκευτικά πράγματα. Συνολικά, λοιπόν, και αυτή ή ίδια ή Έκκλησία, ιδίως σε παλαιότερες περιόδους, περιόδους δηλαδή κατά τις όποιες ό έσωτερικός έχθρός φαίνεται στατιστικά ήπιοιστικά άσήμαντος, προσφέρει ύπηρεσίες στη γενική προαγωγή του ποιμνίου. Βέβαια ό ύπηρεσίες αυτές δεν έμφανίζεται να πηγάζουν αίσθητά έναντιόν στην τάξη των εκκλησιαστικών πραγμάτων, αλλά οπωσδήποτε ξεπερνούν σε πολλές περιπτώσεις την αρχική αυτή αναγκαιότητα.

"Αν προχωρήσουμε περαιτέρω και φθάσουμε στο κλίμα των Φαναριωτών ήγεμόνων, εκεί, σε όλο τον φαναριώτικο αιώνα, ή πρόθεση είναι να έξυπηρετηθεί ή πνευματική προαγωγή είτε των Έλλήνων μόνον, είτε, πιδό γενικά, των πληθυσμών των όποιων έχουν τή διοίκηση. Έδω, άλλωστε, πρέπει να λεχθεί ότι ή διάκριση άνάμεσα σε Έλληνες και σε έντοπίους δεν φαίνεται τόσο, ή δεν φαί-

νεται πάντοτε παρούσα στον πολιτικό φαναριώτικο στοχασμό: οι μεταγενέστερες εξελίξεις, είτε σκλήρυνση από τη μεριά της ηγεσίας είτε διαμόρφωση φιλελεύθερων κινήσεων, είτε αποκρυστάλλωση των έθνικών συνειδήσεων των υπηκόων, δεν πρέπει να μεταφέρονται ατόφια στις παλαιότερες περιόδους. "Αμα αναχθούμε σε εκείνες, διαπιστώνουμε έντονη τάση των επηλύδων, δηλαδή των Φαναριωτών, να εκμεταλλευθούν τους εγχώριους πληθυσμούς: αλλά τοποτο κολάζεται από τρία σκεπτικά: τη διαφωτισμένη θέληση έντων ηγεμόνων, του Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου ή του "Αλέξανδρου "Χψηλάντη" τη διάκριση, μέσα στο εγχώριο σώμα, των Βογιάρων οι όποιοι είναι προσεκτικισμένοι, σε κάποια, κατά καιρούς, ποσοστά, στους Φαναριώτες: τέλος, τη συνείδηση εθύνης πολλών "Ελλήνων λογίων απέναντι των εγχώριων πληθυσμών, την όποια φανερώνουν με σύνταξη διδίων, διδασκαλία, και λοιπά. Για την τρίτη αυτή περίπτωση μπορεί κανείς να αναφερθεί πολύ πειστικά στον Καταρτζή, ό όποιος με απόλυτη συνείδηση ότι ανήκει σε συγκεκριμένη έθνική ομάδα, τό έλληνικό γένος, διαμοιράζει την πνευματική του μέριμνα ανάμεσα στους "Ελληνες και στους Βλάχους, δεν αμειλεί και τις σλαβικές γλώσσες" (οι πολλές, άλλωστε, επιγαμίες ανάμεσα σε έλληνικές οικογένειες και σε βλαχικές ή μολδαβικές, δημιουργούν πολύπλευρες, αναφορικά με τό ζήτηματα αυτά, καταστάσεις). Πάντως, ανεξάρτητα από τις παρατηρήσεις αυτές, και λαβαίνοντας, όπωσδήποτε, ύπ' όψη ότι τό καλλιεργημένα στρώματα των γηγενών πληθυσμών έχουν γλώσσα παιδείας την έλληνική, βλέπουμε ότι ή γενική κατεύθυνση των ηγεμόνων είναι απολύτως στραμμένη πρός τη Δύση, αποβλέποντας σε χρηματοδοτήσεις εκδόσεων, όπως είναι: οι μεταφράσεις από δυτικές γλώσσες. Τό τρίγλωσσο λεξικό του Βεντότη φαίνεται να προέκυψε από θέληση ηγεμονική του Α. Μαυροκορδάτου. "Ο Μ. Σούτσος φαίνεται ότι προγραμμάτισε μεταφράσεις γαλλικών έργων: ξέρουμε ότι ανέθεσε τη μετάφραση της «Science du Gouvernement» του Réal de Curban στον Καταρτζή, του «De la pluralité des mondes» του Fontenelle στον Κοδριαά. "Όταν, συνεχίζοντας, φθάσουμε (σ. 68) στο ζήτημα των μεταφραστικών επιδόσεων, θα δούμε ότι, και αν δεν ευδοώθηκε πάντοτε ή εκδοσή τους, πάντως, σε μεγάλα ποσοστά, οι σχετικές πρωτοβουλίες φανερώθηκαν από Φαναριώτες. "Έτσι γίνεται αίσθη-

τη και θέληση διαφωτισμού και θέληση δαπάνης.

"Ο ιδιώτης. "Εκείνος ό ιδιώτης που καταβάλλει χρήματα για μιό έκδοση, χωρίς να περιμένει από αυτήν οικονομικά ανταλλάγματα, εκφράζει τό ενδιαφέροντα του κύκλου μέσα στον όποιο ζει ή ό κύκλος αυτός είναι γύρω σε έναν πυρήνα πλούσιων προσδευτικών εμπόρων, ή αποτελείται από λόγιους κοντά στους όποιους ζει ό πλούσιος, δεχόμενος επιδράσεις και συνθήματα από αυτούς. Στους ίδιους, άλλωστε, καιρούς, στους καιρούς που μάς άπασχολούν εδώ, έχουμε ανάλογες επιχορηγήσεις διδίων συντηρητικών, πάλι από εμπόρους: αλλά, είπαμε, τό κλίμα είναι γενικά προσδευτικό: οι άβουλοι, δηλαδή οι πολλοί, πηγαίνουν, ως είναι και μόνο από έθιμοφροσύνη, πρός εκδηλώσεις προσδευτικές. Φυσικά, όλα αυτά γίνονται όχι χωρίς εμπλοκές. Σκέπτεται κανείς τό προβλήματα τό όποια προκάλεσαν οι σχέσεις του Ρήγα Βελεστινλή με τον βαρώνο Langenfeld, ή άλλες παρόμοιες περιπτώσεις. "Εκεί, ό χορηγός ξέρει τί κάνει: θά επισύρει για τον έαυτό του, με την ενέργειά του, τιμή, υπόληψη για τον πλούτο του ή τη λογισόνη του πάντως, δηλαδή, έχουμε να κάνουμε με έκφραση συλλογικού σώματος μέσα από τη μονωμένη ενέργεια. Τό αν ή φήμη αυτή είναι δικαιολογημένη ή άδικαιολογητή, είναι θέμα που δεν ενδιαφέρει τη ζήτησή μας.

"Ό,τι ονομάσαμε κοινοπραξία, εταιρία, άποτελεί μιό μετάβαση πρός τό σύστημα των συνδρομητών, ίσως με περισσότερο επιχειρηματική χροιά από τό τελευταίο αυτό. Μά, είτε τό δούμε ως επιχειρηση είτε τό δούμε ως μαικητισμό, ή κοινωνική επιταγή την όποια βρίσκουμε τόσο στη μιό, όσο και στην άλλη περίπτωση, μάς επιτρέπει και εδώ να μιλήσουμε για θέληση τού δέκτη. Η θέληση αυτή είναι, φυσικά, άκόμη πιο αίσθητή, όταν φθάσουμε στις έκατοντάδες, στις χιλιάδες, των συνδρομητών, οι όποιοι επί άρκετές δεκαετίες άπετέλεσαν τη βάση των εκδοτικών δραστηριοτήτων στην "Ελλάδα: δεν νοείται ή περίπτωση μεγάλου αριθμού μονωμένων ατόμων, τό όποια θα ενεργούσαν αντίθετα από τη θέληση των συλλογικών σωμάτων στα όποια, πνευματικά, ψυχολογικά ή επαγγελματικά ανήκουν.

"Άλλοι άγωγοί

"Αλλά θα είταν σφάλμα αν θεωρούσαμε ότι οι έλληνικοί πυ-

ρήγες του Έξωτερικού άκτινοβολούν δυτική παιδεία μέσα από το Έγυπτο και μόνο. Το Έγυπτο άποτελεί στην εποχή του ένα εύκολο και διακεκριμένο ένδιάμεσο για τή μεταφορά ιδεών, ροπών, καταστάσεων, και για τουτό ξεετάζεται με ιδιαίτερη προσοχή, ώστε να άσφαλισθεί στο μέγιστο ή μαρτυρία του. Άλλά δίπλα σ' αυτό δέν πρέπει να ξεχνούμε έναν κόσμο εμπειριών, ο οποίος είτε με δριμύση είτε με άμεση έπαφή, πλουτίζει τήν κοινωνική δομή του Έλληνισμού, σπάζει τις συνήθειες και τις παραδόσεις, δημιουργεί καταστάσεις καινούριες. Η επίπλωση, ή δίκαια, ο λιματισμός, οι σχέσεις ανάμεσα στα άτομα και ανάμεσα στα φύλα, δηλαδή αυτό που ονομαζόταν τότε Χρηστοθήεια, θά ύποστούν βαθύτατες μεταβολές από τήν έπαφή με τον δυτικό κόσμο και από τή γοητεία τήν οποία προξενεί ή έπαφή αυτή. Τα έλληνικά νησιά, από τα όποια, φυσικά, στρατολογήθηκε το μεγαλύτερο μέρος των εμπόρων καραδοκυρέων, οι πολιτείες τής ένδοχώρας, ιδίως εκείνες που βρίσκονται επάνω στους κύριους δρόμους των εμπορικών καραδοκιών, τα όποια κινούνται σε κατευθύνσεις διπλές, ανάμεσα στη Δύση και στην Άνατολή, γεμίζουν από επιπλα, ρολόγια του τοίχου, καθρέφτες, οικοσκευή, φερμένα από τή Δύση. Η παραδοσιακή φιλοκαλία περνάει από δοκιμασία, ώσπου να άφομοιωθούν τα καινούρια ενώ παραμελούνται τα παλαιά. Η μεταβολή των υλικών πλαισιώσεων τής ζωής προκαλεί ανάλογες μεταβολές στη λειτουργία τής ζωής.

Η μόδα

Η στατική δομή τής κοινωνίας, παραδοσιακή και εκείνη, ή όποια εκφράζεται σε διαφορετικό λιματισμό για κάθε συλλογική μονάδα, τείνει να άντικατασταθεί με έναν κινήσιμό, ο οποίος επιτρέπει φιλοδοξίες, άνανεύσεις, μεταπηδήσεις. Το άτομο δέν προυποτίθεται ότι θά μείνει άκίνητο μέσα στον κοινωνικό χώρο στον όποιο γεννήθηκε. Οι έμποροι που πηγαίνουν στη Δύση αρχίζουν να φορούν τα φράγκικα Έτσι κάνει ο Κοραής, σκάνδαλλίζοντας τον μέντορά του, τον Σταυμάτη Πέτρου Έτοιμα φοδάται ακόμη, λίγες δεκαετίες άργότερα, ο Πάριος, συσταίνοντας να μήν πηγαίνουν οι νέοι στη Δύση ούτε για έμπορία: ή ευαισθησία τής πίστης τον φωτίζει και του δείχνει τους κινδύνους που γεννιούνται από παραμικρούς κα-

θημερινούς έθιμούς. Το άνοιγμα τουτό προς τή μεταβολή εκφράζεται στο πρώτο επίπεδο με δ,τι αναφέρεται στην άτομική εμφάνιση. Η μόδα, ή όποια μέσα σε μιá στατική κοινωνία δέν μπορεί να έχει νόημα, ξαφνικά θά άποτελέσει θεμελιακό χαρακτηριστικό του Έλληνισμού Ένα κυνήγημα: εκείνος, ή εκείνη, που φιλοδοξεί να εμφανισθεί ότι άνήκει σε ένα στρώμα κοινωνικό, κρινόμενο ήγετικώτερο, θά προσαρμωσθεί ένδυμασιολογικά στους εκπρόσωπους τής ομάδας προς τήν όποια άποδλέπει εκείνος, ή εκείνη, που δέν στέργει αυτή τήν άφομοίωση, θά φροντίσει να μεταβάλει ένδυμασία. Έγινε το σύμπλεγμα τής μόδας, το κυνήγημα τής μεταβολής στην ένδυμασία και στην άτομική εμφάνιση. Είναι ώραίο να παρακολουθεί κανείς τον Έλληνισμό που προσπαθεί μέσα από λεξιλογικές μεταβολές να εκφράζει τις άλλιώσεις τις όποιες παρουσιάζει ή κοινωνική του δομή.

Το 1756, ο Ευγένιος Βούλγαρης έχει ανάγκη να μιλήσει για μόδα. Τή λέξη τήν ξέρει, δέβαια, από τα Ιταλικά τής πατρίδας του, και χωρίς άμφισβόλια από τήν έλληνική λαλιά τής πατρίδας του, ένδοφθαλμισμένη από δρους Ιταλικούς. Άλλά πρόκειται να τήν έντάξει σε ένα λόγιο κείμενο, και συνεπώς τήν άποφεύγει ως ξενική και κοινολεκτούμενη: διπλό έλάττωμα. Για να εκφράσει, λοιπόν, αυτό το άπλο και τρεχούμενο χαρακτηριστικό τής δυτικής ζωής, θά μιλήσει για κάτι άλλο: είναι «ο περι των γυναικείων λιματισμών συχρός νεωτερισμός» άργότερα, ίσως το 1772, προκειμένου να δώσει τήν έννοια à la mode, τήν περιγράφει με τις λέξεις «έν χρήσει καινοπρεπεστέρου καλλωπισμού». Πολύ άργότερα ακόμη, στον «Λόγιο Έρμη», το περιοδικό, όταν ο δρος έχει περίπου επικρατήσει, βρίσκουμε το 1818 έναν άπ' τους συντάκτες, που προτιμά, για να μεταφράσει, μιá περιφροση: «τα καινοφανή των πραγμάτων παραδείγματα». Έν τή μεταξύ, άλλοι γενναιότεροι, τον εισάγουν αυτόουσιο μέσα στη γραφομένη: ένα κείμενο, από τα πιο χαρακτηριστικά τεκμήρια τής μεταβολής των πνευμάτων στον χώρο τής έλληνικής Άνατολής, που το έχω ονοματίζει «Ο άνώνωμος του 1789», τον χρησιμοποιεί τον ξαναβρίσκουμε σε γράμμα του Κοραή το 1811, και συχνά στον Νεόφυτο Δούκα, από το 1808 και πέρα:

«Φύλλων λαγούς εκφοβούσιν οι κτύποι,
άνδρας δέ μωρούς αι τών πραγμάτων μόδοι» (1812).

Ἐνάλογη διαδικασία βρίσκουμε καὶ στὰ σπίτια, ἀκόμη καὶ στὸν οἶκο τοῦ Κυρίου: ἡ ἐσωτερικὴ διακόσμηση παίρνει χαρακτηριστικὰ πού προέρχονται ἀπὸ τὴ Δύση. Ἡ ζωγραφικὴ διακοσμητικὴ στολιζεῖ τοὺς τοίχους μὲ μοτίβα μπάρνκ. Σπίτια νησιώτικα, σπίτια ἀρχοντικά (Ἀμπελάκια, Σιάτιστα, Κοζάνη, Βέροια, Καστοριά), ἐπάνω σὲ μιὰ γραμμὴ πού συνεχίζεται μέσα ἀπὸ τὴ Σερβία πρὸς τὴ Βιέννη καὶ τὴ Βουδαπέστη, ἔχουν ἀποκτήσει μιὰ ἐμφάνιση εὐρωπαϊκὴ, πού ξεφεύγει θαρρετὰ ἀπὸ τὴν ἀνατολιτικὴ. «Φράγκικο» τὸ λένε οἱ ἀφελέστεροι, ὅπου μέσα στὸν ὄρο σμίγουν ἐνδεικτικὰ ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ καλοπέραση: οἱ πιὸ λόγιοι, οἱ πιὸ ἔμπειροι, γνωρίζουν τὴ διαφορὰ ἀπὸ τὴ φωτισμένη Εὐρώπη: ὁ Κοραΐς, ἀπὸ μιὰ στιγμὴ καὶ πέρα, καμαρώνει γιὰ τὸν «Λόγιο Ἑρμῆ», καὶ γράφει ὅτι «ἀρχίζει νὰ μυρίζῃ» Εὐρώπη. Εἶναι ἡ στιγμὴ ὅπου ἐπικρατεῖ τὴν ἑλληνικὴ γραμματεία ἡ ἔκφραση «φωτισμένη Εὐρώπη».

Ἡ φωτισμένη Εὐρώπη

Γιὰ ὅσους εἶχαν λίγο ἢ πολὺ ἀνεξαρτοποιηθεῖ ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ δόγμα, πού εἶχαν ξεπεράσει τὶς ἀναστολές, καὶ τὶς ἀντιθέσεις ὅσες προκάλεσε τὸ σχίσμα ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση, ἡ Εὐρώπη ἀσχοῦσε μιὰ μεγάλη γοητεία στὸν λόγιο ἑλληνισμὸ τῆς Τουρκοκρατίας, τὸν ἑλληνισμὸ πού εἶταν ὑποδουλωμένος σὲ Ἀσιατὴ κατακτητὴ. Ἡ Εὐρώπη εἶναι γι' αὐτοὺς ὁ τόπος τῆς καλλιέργειας τῶν γραμμάτων καὶ ὁ τόπος τῆς ἐλευθερίας: καλὸ εἶναι τὸ γράμμα, ὅπου ὁ Θεόφιλος Κορυδαλέας (πάντοτε θρησκευτικὰ ὑποπτος, ἀν' ὅχι ἀμφίβολος), ἀναλογίζεται τί ἄφησε γιὰ νὰ γυρίσει στὴν ἀγαπημένη του πατρίδα, τὴν Ἀθήνα: «πατρὶς ἢ φιλότατη, ὑπὲρ ἧς τὰ κλεινὰ μοι παρῶπται Εὐρώπης μουσεῖα καὶ παιδευτήρια, καὶ ἧς ἔνεκα τυραννικὸν ἀνθειλόμην ζυγὸν τῆς γλυκυτάτης ἐλευθερίας». Φυσικά, στὰ μέρη ὅπου ἐπικρατεῖ τὸ δυτικὸ πνεῦμα δὲν εἶναι συνδυασμένο, σὲ κάποιον ἔστω ποσοστὸ, μὲ τὸν θρησκευτικὸ φιλελευθερισμὸ ἢ ἀδιαφορισμὸ, τὸ δράμα αὐτὸ τῆς Εὐρώπης γίνεται πολὺ πιὸ αἰσθητὸ. Ἐκεῖ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὴν Κρήτη, τὸν φθίνοντα πιά 17ο αἰῶνα: ὁ πόθος τῆς ἐλευθερίας, ἐγγενὴς στοὺς νησιώτες αὐτοὺς, καὶ ἡ πολιτικὴ τῶν Βενετῶν ἔχουν πιά φθάσει σὲ ἕνα σημεῖο ἀμοιβαίας ἀνοχῆς, ἰδίως στὰ λόγια στρώματα τῆς κρητι-

κῆς κοινωνίας: τὰ ὅσα ἔχουν ἀναφερθεῖ πρὶν, γιὰ χῶρες χαρακτηριζόμενες ἀπὸ θρησκευτικὸ φιλελευθερισμὸ ἢ ἀδιαφορισμὸ, κατεξοχῆν ταιριάζουν στὴ Βενετία: ἕνας καινούριος συγκρητισμὸς. Ὅταν χάνεται ἡ Κρήτη, μιὰ ἀπὸ τὶς ποιήσεις ὅσες ἐνέπνευσε ὁ Κρητικὸς πόλεμος, εἶναι καὶ τοῦ Μπουνιαλῆ, ὁ ὁποῖος γράφει:

«Εὐρώπη, δάρσου σήμερα καὶ τὰ μαλλιά σου σύρε».

Ἀηλαδὴ ἡ ὑπαρξὴ τῆς ἀλληλεγγύης ἀνάμεσα στὸν ἑλληνισμὸ καὶ στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη εἶναι αἰσθητὴ στὴν περίπτωσή αὐτή. Ἡ ἔννοια τῆς Εὐρώπης φορτίζεται ὀλοένα περισσότερο μὲ φῶς στὴ συνείδηση τοῦ λογίου ἑλληνισμοῦ: ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ὁ Ἐξ ἀπορρητῶν, δὲν διστάζει νὰ συστήσει τὸ ταξίδι τῆς Εὐρώπης, ἀρκεῖ νὰ γίνεταί μὲ φρόνηση καὶ μὲ σύνεση: «τοῖς γὰρ τὴν τοιαύτην ἀποδημίαν καὶ περινόστησιν ἐλαμένοις μέγα τι πρόσσει κέρδος». Ὁ Βασίλειος Βατάτσος καμαρώνει ὅτι μπόρεσε νὰ προσθέσει ἕνα ψηφί στὴ σοφία τῆς Εὐρώπης: μιῶντας γιὰ μιὰ γεωγραφικὴ ἀνακάλυψή του, γράφει:

«Πρῶτος τὴν ἐφάνερωσα ἐγὼ εἰς τὴν Εὐρώπην».

Ἡ Εὐρώπη μορφοποιεῖται πιά μὲ σειρά τιμητικῶν ἐπιθέτων: περάσαμε στὸ κλίμα τῶν Φαναριωτῶν. Εἶναι ἡ σοφὴ Εὐρώπη, ἡ πεπολιτευμένη, ἡ φωτισμένη. Γύρω σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια τοῦ φωτισμοῦ, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ συχνὰ στὸν φθίνοντα 18ο καὶ στὸν ἀρχόμενον 19ο αἰ., ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς παλαιῆς καὶ στὶς καινούριες ἰδέες παίρνει ἔμφαση καὶ ὀξύτητα. Ὁ ὄρος, μέσα στὰ συμπραζόμενα τῆς παιδείας, ξέρουμε, καὶ τὸ ἤξεραν καὶ τότε οἱ ἀντιμαχόμενοι λόγιοι, πῶς εἶναι παραδοσιακός: δὲν ἔχει κανεὶς παρὰ νὰ θυμηθεῖ πρῶτα πρῶτα τὸν «πατέρα τῶν φώτων», τοὺς «φωστήρες τῆς Ἐκκλησίας», τὴν ἑορτὴ τῶν Φώτων. Ὡστόσο, δὲν ἔρθει ἡ ὥρα, ἐκεῖνο πού θὰ κάνουν ἀμέσως ὅσοι ἀποδοκιμάζουν τὴν φωτισμένην Εὐρώπη, εἶναι νὰ ἐξουθενώσουν τὴν ἔκφραση: «Ποῖος τῶν ἡμετέρων», γράφει γιὰ τὰ φῶτα ὁ Ἀναστάσιος Γεωργιάδης, 1812, «καὶ ὅπως οὖν πεπαιδευμένος δύναται νὰ καταλάβῃ καλῶς, ἀν' δὲν γινώσκῃ τὴν σημασίαν τοῦ lumieres ἐκ τῆς γαλλικῆς;» Μὰ ὁ ἀγῶνας, ὅσες προσπάθειες καὶ ἂν γίνουσι γιὰ νὰ τὸν εὐτελίσουσι, εἶναι προορισμένος νὰ ἐπιτύχει: ἡ Εὐρώπη ἔχει γίνεταί πιά καὶ θὰ μείνει ἡ φωτισμένη Εὐρώπη.

Χρηστοθήθειες, επιστολάρια, διάλογοι

Όλων αυτών των μεταβολών στη συνείδηση, στη νοοτροπία, στην κλίμακα των αξιών, το νέου ελληνισμού, μας δίνουν καλές μαρτυρίες διάφορα είδη πρακτικών εκδόσεων, τα οποία πυκνώνουν στα χρόνια αυτά. Έτσι είναι αυτά που διδάσκουν την χρηστοθήθεια, για την οποία μιλήσαμε, οι Χρηστοθήθειες, ως ποίμα, οι Όδηγοί καλής συμπεριφοράς. Από αυτούς θα διδαχθεί ο χρήστης τους πώς θα πείσει τους ανθρώπους τους οποίους συναναστρέφεται ότι δεν είναι άξεστος, ότι έχει λάβει από το σπίτι του καλή αγωγή, ότι δεν είναι φθασμένος πρόσφατα στην κοινωνική ζωή, ότι είναι από τζάκι: ξέρει πώς θα καθήσει, πώς θα φάει, πώς θα μιλήσει σε πρεσβυτέρους του ή σε νεώτερούς του, στους αφεντάδες ή στους νοικοκυρούς. Η χρήση του δρου γενικεύεται: έτσι έχουμε, π.χ., χριστιανική χρηστοθήθεια: αλλά ενδιαφέρουσα, για τα μεταγενέστερα ιδίως χρόνια, τα οποία εκφεύγουν από τον έλεγχο μας, είναι η κατολιόηση του δρου προς τη σημασία την οποία παίρνει αργότερα, το πέρασμα, δηλαδή, από τα χρηστά ήθη, όπως τα προσδιορίσαμε, στα καλά ήθη, με την έννοια την οποία τους δίνουμε σήμερα: ετοιμάζεται ένας καινούριος ήθικός κώδικας, του οποίου διακρίνουμε από τώρα τις πρώτες βάσεις.

Τά άλλα δημοσιεύματα που μας ενδιαφέρουν, μέσα στο ίδιο πνεύμα, είναι τα επιστολάρια και οι διάλογοι: κάτι ανάλογο με τα διδλιάρικια τα οποία κυκλοφορούν και σήμερα με τίτλους καθώς «Ο Έλλην εν Γερμανία», κ.λ. Ας προσέξουμε ότι κοινό γνώρισμα των δύο αυτών ομάδων, των οποίων η πυκνωση είναι πολύ αισθητή σε εκείνα τα χρόνια, είναι το ταξίδι, προϋπόθεση τόσο της επιστολής, όσο και της συνομιλίας σε ξένη γλώσσα. Σε αντίθεση με τα παλαιότερα επιστολικά έγχειρίδια που σχετίζονται στενά με τη ρητορική και πρέπει, ως είδος, να αναχθούν στα χρόνια της υστερης σοφιστικής, τα νέα επιστολάρια που μας απασχολούν εδώ, έχουν έναν όλοένα και περισσότερο πρακτικό χαρακτήρα: το διδλιο δεν προορίζεται πιά για τον λόγιο, αλλά για τον καθημερινό άνθρωπο, και του παρέχει πληθος οδηγίες ανάλογες με ότι είδαμε ότι παρέχει ή Χρηστοθήθεια: πώς θα γίνει ή σωστή προσφώνηση σύμφωνα με την ιεραρχία της ηλικίας, της Έκκλησίας, της κοινωνίας. Οι οδηγίες

αυτές προϋποθέτουν κιόλας έναν έμπορο ίκανό να χειρισθεί μόνος του το κοντύλι: οι συμφωνίες τις οποίες θα κάνει, οι δυσχέρειες στις οποίες θα προσκόψει, οι διαμαρτυρίες του προς όσους άθετουν τις ύποσχέσεις τους, κλπ. Οι διάλογοι και αυτοί έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά: με τον πλοστο των προβλέψεών τους και των περιπτώσεων τις οποίες καλύπτουν, δίνουν πολύτιμη εικόνα της καθημερινής ζωής των μέσων Έλλήνων στην ξενιτιά. Συχνά συνοδεύουν γραμματικές ξένων γλωσσών, τεκμήρια και αυτές των σχέσεων με τον ξένο, δυτικό, κατά κανόνα, κόσμο. Οι σύντροφοι του ταξιδιού, τα καρότσια και τα άλογα, ο ξενοδόχος, ο προμηθευτής, οι συνομιλίες τις οποίες θα έχει να ανταλλάξει ο ταξιδιώτης, τα είδη που μπορεί να θέλει να ψουνίσει, όλα αυτά φανερώνουν καθαρά ευρωπαϊκή τη διάρθρωση του ελληνικού σπιτιού και της ελληνικής καθημερινής ζωής.

Όλα δείχνουν ότι μιιά βαθιά αλλοίωση έχει επέλθει στη συγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας: με άνοιγμα, με δεκτικότητα, έχει αντικατασταθεί ο παλαιός κλειστός και άδιαπέραστος χώρος της παιδείας, με αντίστοιχες μεταβολές στην υπόλοιπη ζωή. Ίσως μέσα σε όλα αυτά το πιο τυπικό παράδειγμα να μας το φέρνει μιιά άγγελία δημοσιευμένη στην Έφημερίδα των Μαριδιών Πουλίων, το παλαιότερο από τα επισημασμένα ως σήμερα ελληνικά περιοδικά έντυπα: ένας νέος χρησιμοποιεί τις σελίδες του περιοδικού φύλλου για να εξασφαλίσει συνοικέσιο. Μιιά υπόθεση, δηλαδή, ή οποία ως τότε είχε κάρια οίκογενειακό χαρακτήρα, ο γάμος, γίνεται τώρα υπόθεση άτομική, την οποία οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να τακτοποιήσουν άπειθειας, μόνοι τους, έξω από οποιοδήποτε οίκογενειακό ή κοινωνικό σχήμα. Είναι φανερό ότι κάτι έχει σπάσει. Αυτό συμβαίνουν το 1797. Την ίδια εποχή, το 1790, το 1792, δηλαδή σε δύο συλλογές διηγημάτων που δόθηκαν τότε, ή πρώτη μεταφρασμένη από τον Ρήγα Βελεστινλή, το «Σχολειον των νελικάτων έραστών», ή δεύτερη έργο πρωτότυπο, ανωνύμου, προφανώς έμπνευσμένο από το πρώτο, τα «Έρωτος άποτελέσματα», μπορεί κανείς να βρει ανάλογα τεκμήρια για μιιά άπελευθέρωση της άτομικής ζωής από τα δεσμά του συλλογικού σώματος. Φυσικά, υπάρχουν διάφοροι λόγοι για τους οποίους οι μαρτυρίες αυτές πρέπει να γίνουν δεκτές με επιφύλαξη: ή μετάφραση, ή φαντασία, ή μιίηση καταστάσεων από ξέ-

να πρότυπα. "Ωστόσο και εδώ ισχύουν τα όσα είπαμε σχετικά με την προσφορά και τη ζήτηση του έντυπου: δυο βιβλία, βγαλμένα αποκλειστικά με σκοπό να θέλξουν τους αναγνώστες τους, τα οποία τιτλοφορούνται και τα δυο από τον Έρωτα, που αφηγούνται ανάλογες ιστορίες, δεν θα μπορούσαν να επιτύχουν τον στόχο τους, αν, το λιγότερο, δεν ανταποκρίνονταν σε κάποια διάθεση του αναγνωστικού κοινού. Έτσι, λοιπόν, τα πράγματα συμβαίνουν με ανάλογους τρόπους μέσα στην ελληνική κοινωνία του καιρού είτε η κοινωνία αυτή έχει ένα πνεύμα ανοχής για τέτοια αφηγήματα, τα δέχεται εύχαρίστως ως ένδεχόμενα.

Ἡ Γαλλία

Αυτό το σπάσιμο θα καταστεί πολύ πιο έντονο και εμφανέστερο κάτω από δυο κύκλους επιδράσεων. Είναι ο γαλλικός Διαφωτισμός πιο γενικά και πιο παλαιά, και είναι, βεβαίως, η Γαλλική Ἐπανάσταση. Το γαλλικό Διαφωτιστικό κίνημα μπορούμε και πρέπει να το αναζητούμε πρώτιστα στον κόσμο της λογοσοφίας: είδαμε, ακριβώς τώρα, τον Ρήγα Βελεστινλή να μεταφράζει διηγήματα από τα γαλλικά: είναι έργα ενός προδρόμου του ρεαλισμού, του πολυγράφου Restif de la Bretonne. "Άλλες τέτοιες συγγραψές θα έχουμε στη συνέχεια της μελέτης μας, όπου οι διαδοχικές διασταυρώσεις των λογίων με το κλίμα του Διαφωτισμού θα προσδιορίσουν το θέμα: παρόμοια, καλός δείκτης είναι πάντοτε ο δείκτης των αντιδράσεων, τον οποίο επίσης εξετάζουμε χωριστά. "Όμως, υπάρχουν λίγα τεκμήρια, γιατί λίγα γραπτά τεκμήρια αφήνουν όσοι δεν είναι λόγιοι, τα οποία μας δεικνύουν ότι τα νέα πνευματικά κινήματα είχαν άγγισει ευρύτερα στρώματα της κοινωνίας. "Έτσι, ο άμφορωτος Ἰωάννης Πρίγκος, ο οποίος συλλέγει βιβλία, στην Ὀλλανδία, όπου ζει, και τα στέλνει στην πατρίδα του, τη Ζαγορά: κρατεί κάτι σαν ἡμερολόγιο, και τόσο σ' αυτό, όσο και στις επιστολές με τις οποίες συνοδεύει τα βιβλία του, κατορθώνει, αδέξια αλλά γεμάτος πίστη, να εκφράσει την πεποίθησή του για την αξία της νέας παιδείας. "Έχουμε μνηεία ενός παραδοκώρη, ο οποίος μεταφέρει στην Πάτμιο, χαρισμένα από ένα λόγιο, κείμενα ανατρεπτικά. "Έχουμε μαρτυρημένες (όσο μπορούμε να τις επι-

στευθεύμε, γιατί έρχονται βεβαίως από την ανάπαυση του Είκοσιένα), αναγνώσεις κειμένων που κινούν την ψυχή προς μεγάλα πατριωτικά έργα: οι αναγνώστες των κειμένων αυτών είναι αγράμματοι, αλλά έχουν ονόματα που, μεθαύριο, με τον Ἄγωνα θα γίνουν ένδοξα: Κόλοκοτρώνης, Κανάρης. "Ας σημειωθεί πάντως ότι όλα αυτά δυσκολεύονται κανονικά από το γεγονός ότι η μόρφωση, σε όλα αυτά τα χρόνια, από μια βασική βαθμίδα και πέρα, που και αυτή δεν την φθάνουν όλοι, αποτελεί προνόμιο των ευπόρων. Οι αδελφοί Νοτάράδες, προεστοί στα Τρίκαλα της Κορινθίας, συμφωνούν με τον διδάσκαλο του τόπου να διδάσκει και τα δικά τους παιδιά, αλλά βάζουν έναν όρο: να διδάσκονται σ' αυτά περισσότερες γνώσεις παρ' όσες διδάσκονται στα σχολεία τα παιδιά του λαού. Τοπο είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους η παρουσία της λογοσοφίας είναι ιδιαίτερα αισθητή στην προπαρασκευή του Είκοσιένα.

"Ωστόσο, ανάμεσα στα προϊόντα της λογοσοφίας και στην έκφραση του ψυχικού κόσμου των ξένων προς τα γράμματα ανθρώπων, σκόπιμο και νόμιμο φαίνεται να ένταχθεί μια τρίτη κατηγορία: είναι τα έργα εκείνα που, φυσικά, γραμμένα από λογίους απευθύνονται όμως άμεσα σε ένα αναγνωστικό κοινό που προβλέπεται γενικό, και τείνουν να διαδιδάσκουν άμεσα προς το κοινό αυτό, με τρόπο αισθητό, στοιχεία από εκείνα που συνθέτουν τον Διαφωτισμό. Πολλά από τα έργα αυτά είναι ανώνυμα: είναι επώνυμα: ως σημειώσουμε ιδιαίτερα τον Μοισιόδακα ή τον Παρδικάρη. "Εδώ θα συνεξετάσουμε ένα μόνο επώνυμο έργο, και για τον χαρακτήρα του δημοσιεύματος και για τους όρους υπό τους οποίους παρουσιάστηκε στη δημοσιότητα: την απάντηση του Χριστόδουλου Παμπλέκη «προς τους αυτούς αφρονες κατηγορούς». Η ανωνυμία είναι δείγμα των καιρών: όταν, βέβαια, ο συγγραφέας της «Ελληνικής Νομαρχίας» αυτοχαρακτηρίζεται με την προσωνομία «Ἀγωνίου του Ἑλληνο», κρύβεται ακολουθώντας κάποια σκοπιμότητα: το ίδιο θα πούμε και προκειμένου για τον «Ρωσαγγλογάλλο», του οποίου ένα απόγραφο υπογράφεται με το όνομα Πολύστονος. "Ο Ἄνωνυμος του 1789, άγκαλά και δεν έχει σωθεί ο τίτλος του βιβλίου, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κρύβεται: άσφαλώς το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για διάφορα άλλα, λιγότερο εμφαντικά έργα των καιρών εκείνων. "Αλλά από εκεί και πέρα πρέπει να ξέφυκε καλά για όλα τα παλαιότε-

ρα χρόνια, και για την εποχή των ελληνικών αγώνων στους οποίους έχουμε μπει εδώ, ότι η άγνωμια ή η ψευδωνυμία των συγγραφέων δεν εκφράζει πάντοτε μιὰ θέληση για απόκρυψη: πολύ συχνά, αποτελεί κάτι σαν συμβατικότητα, ή και απουσία αυταρέσκειας, στάσεις τις οποίες πρέπει με προσοχή να ξεχωρίζουμε όταν απαντούμε κείμενα αδήλων συγγραφέων. Έτσι, στην περίπτωση της μάχης των φυλλαδίων, ή όποια χαρακτηρίζει τον αρχόμενο 19ο αί., ή διάκριση αυτή είναι απαραίτητη. Άλλοιώνει κανείς την προσωπική, όταν, όπου δεν βρίσκει όνομα, πιστεύει ότι βρίσκει μυστικότητα.

Τά έργα τά όποια συγκεντρώσαμε τώρα εδώ εκφράζουν, δέβαια, ένα όξύ έλεγχτικό πνεύμα, που εξηγεί και δικαιολογεί την άγνωμια, όπου την έχουν προκρίνει οι συγγραφείς τους. Είναι όλα γραμμένα για να διεγείρουν άμεσα καταστάσεις συναισθηματικές, συνειδησιακές και πνευματικές, ξένες από την παράδοση ή θίγει στάση τους άπέναντι στον κλήρο, στο κοινωνικό κατεστημένο, και στον κόσμο των μεγαλεμπόρων, τους δίνει ένα χαρακτήρα μανιφέστων για μιὰ καινούρια ιδεολογία, την ιδεολογία του Διαφωτισμού στις πύδ άκρατες συνέπειές του. Είδαμε ότι ο Διαφωτισμός αποτελεί καθολικό κίνημα των διαθέσεων του ανθρώπου: δεν είναι άπλως μιὰ φιλοσοφία, ένα φιλοσοφικό σύστημα: για τούτο ένωματώνει πολύ διαφορετικές μεταξύ τους ιδιοσυγκρασίες και στάσεις άπέναντι στα έπιμέρους προβλήματα, από τις πολύ μετρημένες ως τις πύδ άναρρεπτικές. Οι περιπτώσεις τις όποιες εξετάζουμε τώρα είναι όριακές.

‘Ο «Άνώνυμος του 1789»

Στο παράδοχο έργο που τιτλοφορούμε από τον «Άνώνυμο του 1789», έχουμε να κάνουμε, πάντως, με έναν θίαιο προσωπικό λιβελλο. Γραμμένο σε άδέξια πρόζα, θά ειταν, αν έχει σωστά χρονολογηθεί, το πρώτο νεοελληνικό λογοτεχνικό πεζογράφημα, αφού προηγείται και από το «Έρωτος άποτελέσματα» και από το «Σχολείον των νεοελλήνων έραστών». Άλλά μέσα από την πρόζα αυτή, την όποια βρίσκουμε τόσο άνώμαλη ώστε να μη μπορούμε καν να θεσπαιωθούμε αν είναι γραμμένη από συγγραφέα που είχε μητρική του γλώσσα την ελληνική, διακρίνεται ένα τάλαντο άφηγηματικό και περιγραφικό πολύ ύψηλης στάθμης, και μιὰ πνευματική σε-

μαγία, ένα θάρρος ιδεολογικό, ή συνάντηση των όποιων είναι έξαιρετικά σπάνια στην ελληνική γραμματεία. ‘Ο συγγραφέας του δλιγοσέλιδου αυτού έργου, που έμφανίζεται σαν άφήγημα, έχει άμεσα υπόδειγμα, ως προς τη δομή, τον «Χωλό διάβολο» του Lesage: ώστόσο από πολύ συγκεκριμένα στοιχεία εξάγεται ότι διάβασε, με ευχαρίστηση και με καρποφορία, πολύ από τά έργα του Βολταίρου όσα εκφράζουν μαχητική και σαρκαστική ιδεολογική διάθεση: διηγήματα, «Άτακτα». ‘Ομως ξεπερνάει πολύ τά πρότυπά του άσφαλως, τον Lesage όπωσδήποτε, αλλά και τον Βολταίρο πιθανώτατα, και στο περιεχόμενο της βιοθεωρίας του, αλλά άσφαλίστατα στη διατύπωσή της: ένας άδίστακτος χειρισμός λέξεων και εκφράσεων, παραστάσεων, έννοιών, ο όποιος δεν αφήνει τίποτε όρθιο, από καμιμία άπολύτως συμβατικότητα. Κύριος στόχος, πέρα από τά θαλλόμενα πρόσωπα, είναι, όχι ο κλήρος, όχι ή Έκκλησία, αλλά ή ίδια ή όρθόδοξη χριστιανική θρησκεία σε ότι είχε βαθύτερα άποδεκτό για τη χριστιανική συνείδηση: τά μυστήρια. ‘Ομως προς τό ιδεολογικό αυτό περιεχόμενο ο συγγραφέας πορεύεται μέσα από μιὰ εύθυμη περιγραφική Ικανότητα, ένα Ισχυρό άφηγηματικό τάλαντο, εκφρασμένο μέσα σε μιὰ χλιδή ζωηρών έπεισοδίων. Τον άσίγαστο παλμό του, πολύ σπάνια θά μπορούσαν να μάς τον θυμίσουν άλλα έργα της παλαιότερης και της μεταγενέστερης ελληνικής γραμματείας: μιὰ φλέβα που στέρεψε μόλις πρόβαλε. Στην ούδδ της νέας ελληνικής παιδείας, τό έργο αυτό, με τις άδυναμίες του και την αρχαϊκότητά του, φαντάζει μοναδικό, για να δείξει τί μπορούσε να γίνει από τον καινούριο ελληνισμό την ώρα που φαινόταν να ξεκινάει για καινούρια πεπραμμένα.

Χριστόδουλος Παμπλέκης

‘Ο Χρ. Παμπλέκης θεωρήθηκε συμβολικό πρόσωπο σ’ αυτή την στιγμή του νεαρού ελληνικού Διαφωτισμού. Τά παλαιότερα έργα του, όσα έδημοσίευσε και έσώθηκαν, δεν έλκουν την προσοχή του άναγνώστη ο όποιος αναζητεί σταθμούς στην πορεία της νέας ελληνικής παιδείας. Συλλογμιαία συγγράμματα, μαζεμένα από τις θεωρίες των συντηρητικών δυτικών φιλοσόφων της εποχής, γραμμένα σε μιὰ άνοστη και δυσνόητη αρχαϊζουσα γλώσσα, ούτε εκφράζουν

μιά πνευματική ανταρσία, τῆς ὁποίας τὸν εἶπαν φορέα, οὔτε φαίνεται νὰ μποροῦν νὰ τὴν προκαλέσουν. Ὡστόσο, ὅταν, τὸ 1793, ἐλέγχθηκε γιὰ τὴν προφορική του διδασκαλία, ἔγραψε γιὰ ἀπάντησιν, ἕνα διαιότατο ἀντικληρικὸ κείμενο, γιὰ τὸ ὁποῖο καταδικάσθηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος, γιὰ θεωρητικὴ ἀνατρεπτική, ὅπως τὴν δείχνει ὁ «Ἀνώνυμος τοῦ 1789»: μᾶλλον θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ δοῦμε ὡς προσωπικὴ ἀντίδραση, ἢ ὅποια στρέφεται κατὰ τῆς Ἐκκλησίας πού τὸν πολεμᾷ. Καταλαβαίνει κανεὶς τὴ γνῶμη τοῦ Μανουὴλ Γεδεών ὅτι «ὁ ἀνὴρ ἐρραδιουργήθη πρὸς τὴν Μεγάλῃν Ἐκκλησίαν»· γεγονὸς εἶναι ὅτι μὲ τὴ διαιότητά του, τὸ κείμενο αὐτὸ βεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴν, μέσα στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο, ἑνὸς στοχασιῶδ ὑπερωμένου ὀλότελα ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ διδασκαλία. Ἡ κατηγορία εἶταν ὅτι, στὴ Βιέννη ὅπου ζοῦσε, εἶχε σχηματίσει γύρω του ἕναν κύκλο ὁπαδῶν, στοὺς ὁποίους ἐδίδασκε ἰδέες ἀνατρεπτικές. Τὸ ἔργο του αὐτό, πού ἐπιγράφεται, ὅπως εἶδαμε, «Ἀπάντησις ἀνωμόμου πρὸς τοὺς αὐτοῦ ἄφρονες κατηγοροῦς» κυκλοφόρησε, καθὼς φαίνεται, ὀψίγονα, τὸ ἴδιο τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του, τὸ ὁποῖο εἶχε σταθεῖ καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀποδοκιμασίας του ὁ χρόνος: 1793. Πάντως, οἱ μαθητὲς του τότε, τοῦ ἔστησαν μνημεῖο σὲ ἕνα δημόσιο κήπο τῆς Λειψίας ὥστε ἡ ἐκκλησιαστικὴ καταδίκη δὲν ἐξουθένωνε τὸ κακό, ἀλλὰ γίνονταν δεκτὴ μὲ ὁμαδικὴ προκλητικὴ ἀπάντησιν.

Βρισκόμαστε ἀκόμη σὲ χρόνια πού χαρακτηρίζονται ἀπὸ μεταβατικότητα· ἐνδεικτικὸ μιᾶς ἀδιαμόρφωτης ἀκόμη γραμματείας εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ὄρια ἀνάμεσα στὴν πεζογραφία καὶ στὴν ποίησιν δὲν εἶναι ἐντελῶς ξεκαθαρισμένα. Γενικὰ, ἡ ὄλη δὲν καθορίζει τὴ μορφή: στὰ παλαιότερα χρόνια θὰ εἶχε κανεὶς τὴν τάση νὰ θεωρήσει ὅτι τὰ κείμενα πού γράφονται γιὰ ἀναψυχὴ ἔχουν ἔμφραση στιχηρῆ, ἐνῶ τὰ κείμενα πού ἔχουν σκοπὸ νὰ διδάξουν ἢ νὰ φρονηματίσουν ἔχουν φυσικὸ τὸν γλωσσικὸ ὄργανο τὴν πρόζα. Τὸ 1766 ὁ Εὐγένιος Βουλγαρὴς μεταφράζει ἕνα διήγημα τοῦ Βολταίρου: ὁ μεταφραστὴς τὸ μεταφέρει σὲ στίχους. Στὴν ἐποχὴ ὅπου ἔχουμε φθάσει τώρα, εἶδαμε ὅτι ἡ δημιουργικὴ πρόζα ἔρχεται νὰ ἐγκατασταθεῖ μέσα στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία: «Σχολεῖον τῶν νεολικαίων ἐράστῶν», «Ἐρωτὸς ἀποτελέσματα» ὡστόσο, καὶ στὰ ἔργα αὐτά, ὅσο καὶ στὸν προδρομικὸ «Ἀνώνυμο τοῦ 1789», ὅπου εἶναι

μπορετὸ, γίνονται καὶ ἀπὸ καμμιὰ παραχώρησιν στὸν στίχο. Φυσικὰ, ὅταν πάμε πρὸς τὰ ἔργα τῆς πολεμικῆς, ἐκεῖ ἡ διάκρισις τῶν εἰδῶν γίνεται ἀκόμη δυσχερέστερα, ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ παράταξις ἢ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ τὸ ὄπλο τοῦ λόγου: τὰ στιχηρὰ ἔργα ἐναλλάσσονται μὲ τὰ πεζά. Γνωστὸ εἶναι ὅτι ἡ σάτιρα μεταχειρίσθηκε πάντοτε παράλληλα τὸν στίχο καὶ τὴν πρόζα.

→ Ὁ «Ρωσαγγλογάλλος»

Σὲ στίχους παρουσιάζεται ἕνα ἔργο ἀδήλου, γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα «Ρωσαγγλογάλλος». Τοποθετήθηκε στὸ 1806· πάντως ἀμάχητα τεκμήρια βεβαιώνουν ὅτι σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀνήκει ἡ ἔργα λόγιον, ἐγκατάσκευον, χωρὶς λογοτεχνικὰ ἀρετὰς, ἐκφράζει μιᾶν ἀπόχρωσιν ἢ ὁποῖα ἐπιβάλλει τὴν προσεκτικὴν ἐξέτασιν του. Μορφή ἔχει σκηνηκὴ: τρεῖς περιηγητὲς, ἕνας Ρώσος, ἕνας Ἄγγλος καὶ ἕνας Γάλλος, ἔρχονται σὲ ἐπαφή, μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, μὲ ἕνα ἀρχιερεῖα, ἕνα Φαναριώτη, ἕναν ἔμπορον, καὶ ἕναν προεστὸ. Οἱ τέσσερις αὐτοὶ ἐκπρόσωποι τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας στὴν κατεστημένη τῆς ὀφθῆς, ἐμφανίζονται ἀδιάφοροι γιὰ τὴ μοῖρα τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ. Λέει ὁ κληρικὸς:

«Αὐτὴ τοῦ Τούρκου ἢ τυραννία
σ' ἐμὲ εἶναι ζωὴ μακαρία.
Ἄφοῦ τὸ ράσο τοῦτο φόρησα,
πλέον τινὰ ζυγὸν δὲν γινώρισσα.
Δύο ποθῶ, ναί, μὰ τὲς εἰκόνας,
ἄσπρα πολλὰ καὶ καλὰς κοκόνες».

Ὁ Φαναριώτης:

«Τῆς Ἑλλάδος ἢ ἐλευθερία
εἰς ἐμὲ εἶναι πτωχεία».

Ὁ ἔμπορος:

«Ἡμεῖς τὸ πλεῖστον μέρος ἐκ τῶν πραγματευτῶν
θέλομεν πάντα ἄσπρα, κι ἄς ἔχομεν ζυγόν».

*Ο προεστός :

«Αχ, τὸ γένος μου πολλά μὲ κατατρέχει

.....

Αὐτὸ, φίλοι μου, τὸ παράπονον ἔχω,
καὶ εἰς τοὺς Τούρκους διὰ τοῦτο προστρέχω».

*Ὅμως, ἐνῶ οἱ ξένοι διαπιστώνουν ὅτι ὅλη ἡ ἡγεσία φροντίζει μόνο γιὰ τὰ δικά της συμφέροντα, συναντοῦν τὴν Ἑλλάδα δέσποια καὶ κακοπαθημένη, ἡ ὁποία τοὺς ἐλέγχει γιὰ τὴν αὐτοὶ συντελοῦν στὰ δάσκά της.

Αὐτὸ εἶναι τὸ ἰδεολογικὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου. *Ἄν θελήσουμε νὰ ἀποτιμήσουμε τὴν ἐμπειρία ἀπὸ τὴν ὁποία θγαίνουν οἱ παραστάσεις αὐτές, ὡς πρὸς τοὺς ξένους, μπορεῖ κανεὶς καὶ ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ τοῦ καιροῦ καὶ ἀπὸ ἄλλα τεκμήρια, νὰ δεῖ ποῦθε πηγάζουν οἱ ἀποδοκιμασίες. Γιὰ τὴν ἑλληνικὴ εὐθύνη, ἡ διάκριση εἶναι πιὸ λεπτή. *Ἔτσι, ἡ ἐμπορικὴ τάξη, ὅπως ξέρομε κίβλας, παρυσιάζεται ἐκείνους τοὺς καιροὺς ὡς κατεξοχὴν φορέας ἐνός δυναμισμού, μὲ ἀξέουσα ὀλοένα ἀκτινοβολία. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὁ ἀγνωστος στιχοῦργὸς δίνει στὰ ἑλληνικὰ προβλήματα ἕνα σχῆμα ποῦ ἀνταποκρίνεται, ἴσως, μᾶλλον σὲ σύγχρονά του δυτικὰ συνθήματα, ἢ σὲ ἄκρες ἑλληνικὲς περιπτώσεις, παρὰ στὴ μέση ἑλληνικὴ πραγματικότητα, ὅπως τὴ γνωρίζουμε καὶ νὰ μὲν πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας ὅτι πρόκειται γιὰ βλαπτικὰ σάτιρα, ἔργο, δηλαδή, ὑπερβολῆς, καὶ ὅπου οἱ ἄμεσοι τραυματισμοὶ ὀρισμένων ἀτόμων ἢ ὀρισμένων ὀμάδων μπορεῖ νὰ πρυτανεύουν, ἀλλά, ὅπως ὅποτε, προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ μαρτυρία τοῦ «Ρωσαγγλογάλλου», ἔχουμε νὰ προσέξουμε, στὸ ζύγισμά της, ὄχι μόνο ὡς πρὸς τοὺς ἐμπόρους. Γιὰ τὸν ἀνώτερο κλῆρο, ἐπικρίσεις πολλὲς ἀκούονται, καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν λογίων ὅσοι ἔχουν προσεταιρισθεῖ τὴν νέες ἰδέες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ ἐκείνων ποῦ πιστεύουν στὴ δυνατότητα νὰ ἀναμορφωθεῖ ἡ Ἐκκλησία: τέτοιες ἐπικρίσεις ὀρισκονται σὲ ἔργα καθὼς τὸ ἀνώνυμο «Σάλπιγξ τῆς Ἀλήθειας», ἢ ὁ «Ἐρμιῆλος» τοῦ Μιχαὴλ Περδικάρη, ἔργα, δηλαδή, ποῦ μὲ κανέναν τρόπο δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν ὅτι θέλουν νὰ κλονίσουν τὴν θρησκευτικὴν τάξη. Τὰ πράγματα τῶν Φαναριωτῶν εἶναι πολὺ πιὸ ἀκαθόριστα, ὄχι μόνο στὰ μάτια τὰ δικά μας, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐποχὴ τὴν ὁποία μελετοῦμε: μόνο γιὰ τοὺς προεστοὺς φαίνεται, ἀπὸ πλη-

θὸς ἄλλα τεκμήρια, τὰ ὁποία προσφέρονται τότε, νὰ εἶναι πολὺ γενικὴ ἡ κατακραυγή. Θὰ ἔλεγε δηλαδή, κανεὶς ὅτι καὶ ἐδῶ εἶναι αἰσθητὴ μιὰ ἀπήχηση ἀπὸ πρότυπα δυτικὰ, καὶ συγκεκριμένα, σχετικὰ μὲ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση: ὡστόσο, πάντως, αὐτὴ ἡ καθολικὴ δυσφορία τὴν ὁποία δείχνει ὁ Ἑλληνας λόγιος, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὴν θεωρήσουμε αὐτὴ καθαυτὴ ὡς ἰδιαίτερος θαρύνουσα, ὡς τεκμήριον μᾶς στιγμῆς τῆς λογισμένης ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πόθου γιὰ ἀνακαίνιση.

*Ἡ Ἑλλάδα σκλάβοι

Μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ ἡ παράσταση τῆς Ἑλλάδας σκλάβος, ἀλυσσοδεμένης καὶ ταιπωρημένης. Δὲν γνωρίζουμε τὴν ἀρχὴ τῆς ἀποτελεῖ ὅμως, ὅπως ὅποτε, ἕνα μοτίβο εἰκονογραφικὸ καὶ ρητορικὸ πολλοῦ λόγου ἄξιο γιὰ τὴν πυκνότητά τὴν ὁποία ἐμφανίζει αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Σημειώσω ἐνδεικτικὰ μιὰ, πρώτη ἴσως σωζόμενη εἰκαστικὴ παρουσίαση τοῦ θέματος, τὴν προμετωπίδα στὸ ταξίδι τοῦ Choiseul - Gouffier, 1782. *Ὅταν ἡ Αἰκατερίνη Β' τὸ 1778, ἔκανε θριαμβευτικὴν περιοδεία στὴν Κριμαία, οἱ Ἕλληνες τῆς Νίζας ἔστησαν τὴν αὐτοκράτειρα μιὰν ἀψίδα στολισμένη μὲ παραστάσεις, ἐμβλήματα καὶ ἐπιγραφές, ποῦ ἔλα τὰ ὑπέδειξε ὁ Βούλγαρος. Μιὰ ἀπὸ τὴν παραστάσεις εἶταν ἡ ἀκόλουθη: «Γυνὴ γόνου κλίνας καὶ ὑπὸ παιδαρίων τινῶν περιστοιχοῦντων κυκλουμένη» εἰς δὲ πρόσωπον ἀφορῶσα, τῆς Παλλάδος, ὀρθίου ἰσταμένης καὶ ἐνόπλου, καὶ τῆ μὲν ἀριστερῆ τὸ σάκος ἄμα καὶ τὸ δόρυ κατεχούσης, τὴν δὲ δεξιὰν τῆ κειμένη γόνου πρὸς ἀντίληψιν ἐκτεινούσης, δηλώνει τὴν πεπτωκυῖαν τάλαιναν Ἑλλάδα ὑπὸ τῆς τρισαυγούστης χειρὸς βοηθείας ἀξιομένην, καὶ τὴν ἐξανάστασιν ἀποκαταδοκούσαν ἐπιγραφὴν δὲ, ἐνθεν μὲν, ὡς ἐκ τῆς Ἑλλάδος, «ὡς ὀφθαλμοὶ παιδίσκης εἰς χεῖρας τῆς Κυρίας αὐτῆς» (Ψαλμ. ρκβ' 2), ὡς δὲ ἐκ τῆς Παλλάδος ἐν ἑπει: «Ἐγρεο Ἑλλάς, σὺν δ' ἄρ' Ἀθηναῖα καὶ χεῖρα κίνας».

Τὸ 1801 ἔχουμε τὴν ὄρατα παράσταση ἡ ὁποία στολιζέται τὸ «Πολιμιστήριον Σάλπιγμα» τοῦ Κοραῆ, καὶ ἐκείνη μὲ ἐπιγραμματα: «Ἐγρεο φίλα μάτερ...». Τὸ 1802 ἡ μετὰφραση ἀπὸ τὸν Μανασῆ Ἡλιάδη τῆς «Χρημικῆς Φιλοσοφίας» τοῦ Φουκτοῦ, στολιζέται καὶ

αυτή με ανάλογη εικόνα, που συνοδεύεται επίσης από στιχηρή επιγραφή:

«Μηκέτι νυν στόγναζε πολύστονε κύδιμε Ἑλλάς,
αὐθί σε γάρ σπεύδει ζωογονεῖν τὰ τέκνα».

Ἄς κρατήσουμε τὴν ἀνάμνηση ἀκόμη μιᾶς τέτοιας εἰκόνας, ἐλκυστικῆς καὶ γιὰ ἕναν ἄλλο λόγο, ὅτι τὴν εἶχε ζωγραφίσει, πάντως πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀγώνα, ἕνας ἔμπορος, πού, καθὼς φαίνεται, εἶταν καὶ καλλιτέχνης, ὁ Ἰωάννης Ἀμβρόσιος, ὁ ὁποῖος ζῶσε στὴν Ὀδησσό: «παρίστατο ἡ Ἑλλάς γονυκλιγῆς, περιδεβλημένη ράκη, καὶ διὰ μὲν τῆς μιᾶς χειρὸς ἐμποδίζουσα τὸ ρέον ἐκ τῆς καρδίας αἷμα, διὰ δὲ τῆς ἑτέρας ρίπτουσα ἀκόντιον κατὰ τῆς ἐλαφρῶς ὑπὸ νεφῶν καλυπτομένης ἡμισελήνου».

«Ἑλληνικὴ Νομαρχία»

Μέσα στὰ κείμενα τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὸ κεφάλαιο τοῦτο τῆς μελέτης μας, θέση προέχουσα κατέχει καὶ ἡ περίφημη «Ἑλληνικὴ Νομαρχία» (1806), ἔργο, καθὼς εἴπαμε, «Ἀνωνύμου τοῦ Ἑλληνοσ». Πολλὲς ὑποθέσεις, παλαιᾶς καὶ νεώτερης, προκάλωσε ἡ ἐπιθυμία τῆς μεταγενέστερης ἐλληνικῆς λογιόσυνης, γιὰ νὰ ἀποδώσει τὸ ἔργο αὐτὸ στὸν, ἄγνωστο, συγγραφέα του. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὡς τὰ χρόνια μας εἶταν περίπου τὸ μόνο μελετημένο ἐπαναστατικὸ ἔργο τῆς ἐποχῆς του. Ἀναφέρθηκαν, κατὰ καιροῦς, τὰ ὀνόματα ἐνόχου ἐμπόρου, τοῦ Σπ. Σπάχου, καθὼς καὶ τοῦ Γεωργίου Καλαρᾶ, τοῦ Ἰωάννη Κωλέττη, καὶ ἄλλα. Κανένα ἀπὸ τὰ ὀνόματα αὐτὰ δὲν προσάγεται μὲ ἐξωτερικά, δηλαδὴ ἀμάχητα, τεκμήρια. Βέβαια, ἡ ἐξαιρετικὴ ποιότητά του δικαιολογεῖ τὴν ἐφθεση γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ὀνομαστικὸ συγγραφέα καὶ νὰ προκληθοῦν ἔτσι ἐνδεχομένως χρήσιμες συσχετίσεις· κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως, τὸ ἔργο μιλεῖ ἀρκετὰ μόνο του, γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, μὲ τέτοιο τρόπο πού, καὶ ἂν δὲν μπορούμε νὰ ὀνοματίσουμε τὸν συγγραφέα του, πάντως ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ τὸ τοποθετήσουμε μὲ πιθανὴ ἀκρίβεια μέσα στὸν πνευματικὸ χῶρο ὁ ὁποῖος τὸ γέννησε. Ἐργο ἀσφαλῶς νεανικὸ, μὲ καταβολὲς δυτικῆς ὄχι λίγες, σὲ βαθμὸ ὥστε καὶ ἐδῶ νὰ πρέπει νὰ μὴν ἀποκλεισθεῖ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ πρόκειται γιὰ συγγραφέα στερημένο ἀπὸ ἑλληνικὴ σχολικὴ ἐκπαίδευση· ὥστόσο, μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ του

αὐτά, ἐκφράζει θαυμάσια, μέσα ἀπὸ μιὰ ἰσχυρὴ ρητορικὴ μεγαληγορία καὶ μιὰ γενναία πνευματικὴ δόνηση, τὴν ἐξόρμηση τοῦ ἐλληνισμοῦ σὲ ἐκείνα τὰ χρόνια. Καταδικάζεται ὁ ἀνώτερος κληρὸς γιὰ προγραμματισμένη δεισιδαιμονία καὶ πνεῦμα συναλλαγῆς, ἀλλὰ ὄχι λιγώτερο καταδικάζονται οἱ ἀδιάφοροι, ὅσοι θὰ μπορούσαν νὰ ἐνεργήσουν γιὰ τὸν φωτισμὸ τοῦ ἐλληνισμοῦ καὶ θὲν ἐνεργούσαν· συνάμα καταστρώνεται ἕνα πρόγραμμα γιὰ τὴν προαγωγή καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων Ὁ τόνος του εἶναι βίαιος: ὁ Ἀνώτερος δὲν μασάει τὰ λόγια του· οἱ προεστοὶ εἶναι «ἄφρονες καὶ μωροὶ ἄνθρωποι», ὁ ἱεράρχης «ληστὴς τῆς ἐκκλησίας», οἱ Φαν. ριῶτες «οἱ θρωμοδάρχοντες τῆς Κωνσταντινουπόλεως». Ἄλλὰ δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε ἐδῶ μὲ λίβελλο, μὲ τὸ ζήτημα ἐνὸς θυμικοῦ: ἡ σκέψη τοῦ Ἀγωνίου, γεμάτη ὑψηλὸ πάθος, στηρίζεται σὲ ἀξία λόγου πέρα τῶν νέων ἐλληνικῶν πραγμάτων, καὶ σὲ ἀξίες λόγου γνώσεις σχετικῆς μὲ τίς δυτικῆς πνευματικῆς ἐπιδόσεις σὲ ταμεῖς καθαρά ἐπιστημονικοῦς, καθὼς ἡ οἰκονομία, στατιστικῆς κλπ. Πόθος τρικυμιωμένος τὸν κατέχει γιὰ κάθε μορφή ἐλευθερίας, στὰ θρησκευτικὰ, τὰ θεωρητικὰ, τὰ πολιτικὰ πράγματα· καὶ τὸ πάθος αὐτὸ ἐπιδιώκει νὰ τὸ καταξιώσει μὲ καλοῦς διαλεκτικοῦς χειρισμοῦς. Ἐνα τέτοιο ἔργο θὰ μπορούσε νὰ εὐχαρίσει ἀπὸ τὸ κλίμα τῆς ἐπτανησιακῆς παιδείας.

Ο ΔΥΤΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Βλέπουμε πάντως ὅτι μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, ὅπως ἐκφράζεται στὰ ἔργα ὅσα μνημονεύθηκαν ἐδῶ, γίνεται αἰσθητὴ ἡ μεταβολὴ ἀπὸ τὴν παρουσία μέσα στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἐνὸς ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ κινήματος, ὁποῖος εἶναι ὁ γαλλικὸς Διαφωτισμὸς, στὴν ὑλοποίηση τῶν βασικῶν ἀνθρώπινων διεκδικήσεων ὅπως φέρεται κατὰ καιροῦς μέσα στὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ὅμως οἱ ἐπιδράσεις ἐπάνω στὴν ἐλληνικὴ ψυχὴ τῶν ἐντυπώσεων ὅσες προκαλεῖ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, δὲν ἀγγίζουν τὸν κόσμον τῆς λογιόσυνης μόνο. Σὲ πολλὲς ἐκδηλώσεις τοῦ καθημερινοῦ βίου διαφόρων ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν σὲ ποικίλες κοινωνικῆς ομάδες, διαισθάνεται κανεὶς τὴ φρικίαση, σὴν συνέχεια τῶν κραδασμῶν ὅσους προκαλεῖ στοὺς γύρω χώρους ἀπὸ τὸ ἐπίκεντρό της ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ἀλλὰ τοῦτο μπορεῖ νὰ εἶναι ἐγκεφαλικὸ φαινόμενο, ὅπως καὶ σὲ ἄλλ-

λες περιπτώσεις μπορεί να είναι άμεσα συσχετισμένο με εμπειρίες ζωής, δάσκαλα, πόθους, ελπίδες· τέλος, ξέραμε ότι η παρουσία του γαλλικού επαναστατικού πνεύματος στην ελληνική περιοχή στάθηκε, ως ένα βαθμό δέβαια, αλλά στάθηκε προγραμματισμένη. Η γαλλική πολιτική, ιδίως στα χρόνια του Διευθυντηρίου, βλέπει την Ελλάδα ως χώρο κατάλληλο για να επεκταθούν προς την Ανατολή τα γαλλικά συνθήματα του καιρού. Μερικές τέτοιες περιπτώσεις θα επανέλθουν στη συνέχεια της μελέτης μας· ωστόσο μπορεί να μην μονευθεί εδώ, ενδεικτικά, η αποστολή του Δήμου και του Νικολού Stephanopoli στα ελληνικά χώματα στα χρόνια 1797-1798: πηγαίνουν να σπείρουν τον σπόρο του φιλελευθερισμού άπευθείας στους πληθυσμούς της ύπαιθρου.

Μά είτε προγραμματισμένη απ' έξω, είτε προγραμματισμένη, σε κάποιο βαθμό, από την πλευρά των Ελλήνων, είτε αυθόρμητα, η παρουσία του γαλλικού επαναστατικού επεκτατισμού στις ελληνικές περιοχές είναι αισθητή. Έχουμε κιόλας μνημονεύσει τα «σατανικά» χειρόγραφα του καπετάνιου, την έξαρση των ελπίδων για την ελευθερία, σε έναν Κολοκοτρώνη, σε έναν Κανάρη. Ένας άγραμματος βοσκός κρατεί εγκόλπιο τους στίχους του Ρήγγα Βελεστινλή. Πάντοτε πριν από τον Άγωνα, ο Άνδρέας Λόντος χορεύει τραγουδώντας φιλελεύθερα τραγούδια· στην αύλη του Άλη πασά χορεύουν τον γαλλικό επαναστατικό χορό της καρμανιόλας. Η Δύση μετέφερε τα φώτα της, με φυγάδες, με δασκάλους, με πολιτικούς πράκτορες, προς την Ανατολή· ακόμη και οι ρωσικοί στρατοί κατοχής έφεραν στις παρτίστριες ήγεμονίες, μαζί με την έκλυση των ήθων, ένα πνεύμα φιλελευθερισμού. Η Ανατολή καλούσε τα φώτα. Οι Έλληνες του Έξωτερικού χρησιμεύουν ως μεσάζοντες ανάμεσα στους δυο χώρους· γνωστό είναι ότι στα γεγονότα του Παρισιού επάνω στην Επανάσταση μετέχουν και οι Έλληνες, των οποίων, δέβαια, με ποικίλους τρόπους ο ένθουσιασμός θα είχε ευκαιρίες να μεταφερθεί και προς την Ανατολή. Ο συνετός Φωτάκος, μέσα στην αφέλεια του, μακριά από κάθε λογισμύνη, μάς δίνει αυτή την πλευρά των πραγμάτων: «Όχι μόνον πολλά πλούτη ένεκα των πολέμων έφεραν οι ναύται Έλληνες εις την έως τότε πτωχήν και λησιονημένην Ελλάδα, αλλά και νέα έβλεπαν κάθε ήμέραν πράγματα και νέας ιδέας όλλίγον κατ' όλλίγον συναλάμβαναν περί της έλευ-

θερώσεως της πατρίδος των, βλέποντες τους άλλους Ευρωπαίους έλευθέρους και εύτυχεις και τον έαυτόν των δοϋλον και καταφρονημένον». Τα άποτελέσματα των δύο ενεργειών, κομπού και δέκτη, φαίνονται με τρόπο πολύ αισθητό, σε όλο το εύρος του ελληνοισμού, αλλά ιδίως όπου οι επαφές, υλικές ή πνευματικές, με τη Δύση συνετέλεσαν σε πιδ έντονη προαγωγή των ελληνικών πληθυσμών προς τα φώτα. Στην Πόλη και στα Έπτάνησα, καθώς είπαμε, στίς δυο πτέρυγες που σήκωσαν τον Έλληνοισμό, τα φαινόμενα άνιχνεύονται πιδ εύκολα, γιατί είναι περισσότερα.

Η Πόλη

Στην Πόλη οι Έλληνες, ανάμεσα σε όσους μπορούσαν να έχουν οικοδιδασκάλους ξένους, προτιμούσαν τους Γάλλους· εκείνοι δίδασκαν στα παιδιά του σπιτιού ιδέες επαναστατικές· στο σπίτι των Σούτσην, οικοδιδάσκαλος είναι ένας Γάλλος, «ο πιδ λύσσαλέος δημαγωγός και ο πλέον άλιτήριος που υπάρχει». Στο Βουκουρέστι, στην Αδλή του Ήγεμόνα, με παρέα τον Γάλλο πράκτορα, οι νέοι Έλληνες εύγενεις «ίνουν στην ύγεια της Δημοκρατίας». Τα συνηθισμένα παράπονα των ήθολόγων για την κατάρπωση των ήθων, σε σύγκριση με τον παλαιό καλό καιρό, άποκτούν τώρα μιά συγκεκριμένη βάση γύρω στον άξονα των γαλλικών ιδεών: οι νέοι

«λέγουν "Έχομεν βιβλία και ρομάντζα Γαλλικά·
δλα τ' άλλα τα βιβλία είναι μελαγχολικά!
Είμεθα πεφωτισμένοι, φιλοσόφων μαθηταί."»

... ..
"Όθεν με αυτά τα φώτα, με φραντζέζικα χαρτιά,
άναιδώς οι νέοι βάζουν εις τα σπίτια των φωτιά».

Και πάλι, δρύτκουμε άλλο:·

«Αύτοι, μουσιού, οι θαυμαστοί κήρυκες οι δικοί μας,
χωρίς να μάθουν φυσικήν και άλλας επιστήμιας,
με δυο τρία φραντζέζικα έλαδαν θεωρίαν,
κι ακαδημίαν έκαμαν κάθε καφεταρίαν».

Λίγα χρόνια άργότερα, προκειμένου γι' αυτήν ακριδώς την έ-

ποχή, ὁ Δημήτριος Καταρτζής θά κατηγορηθεῖ ὅτι ἔβγαλε τή γυναίκα του ἀπό τόν ἴσιο δρόμο, μέ τίς ἀνατρεπτικές του διδασκαλίες:

«Κ' εἰς ὅ,τι ἄμιλουσε, φρονούσε φυσικά,
ὡς ἦτον φωτισμένη ἀπό τὰ γαλλικά.

Ὁ Καταρτζής ὁ ἀρχων ἐφώτισε κι αὐτήν
νά στοχασθῆ, ὡς λέξεις θεῶν καί ἀρετῆν».

(«Φυσικά», δηλαδή κατὰ τόν τρόπο τῶν «γατουραλίστων», ὅπως, ἐπίσης, τοὺς ἔλεγαν τότε).

Οἱ στίχοι αὐτοί εἶναι τοῦ Μιχ. Περδικάρη, γιά τόν ὅποιο πάλι γίνεται λόγος πῶς καί ἂν πρόκειται γιά πρόσωπο πού ρέπει μέ ἰδιαίτερη εὐχαρίστηση πρὸς τὸ κουτσομπολιό, ἔχουμε πάντως μιὰ εἰκόνα ἀπὸ τὸ φαναριώτικο κλίμα τῆς ἐποχῆς, στὸ ἠθικὸ ἐπίπεδο: ἀλήθεια ἢ ψέματα, αὐτὲς οἱ κατηγορίες γιά ἐπιδράσεις προοδευτικῶν ἰδεῶν ἐπάνω στὰ ἤθη μποροῦσαν νὰ εἰπωθοῦν.

Τῆ γαλλικὴ παρουσία μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, τὸν μὴ ἀνήκοντα στὴ λογιόσύνη, μᾶς τὴν δίνουν καὶ ἄλλες ἀνάλογες μαρτυρίες. Τὸ 1780, μαθαίνουμε ὅτι «οἱ ἐπιστημότεροι εὐγενεῖς νέοι οἱ Κωνσταντινουπολίται καταγίνονται τὴν σήμερον ἐν τοῖς Ἰταλικοῖς ἢ ἐν τοῖς γαλλικοῖς» τὸ 1792 τὰ ἴδια λέγονται: «οἱ εὐγενεῖς τῆς Κωνσταντινουπόλεως συνηθίζουσι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν Γαλλικὴν γλῶσσαν νὰ μαθαίνουν καλύτερα ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν». Μαζί μέ τὴ γλῶσσα ἔρχονται οἱ ἰδέες καὶ τὰ ἤθη: ἡ αὐξοῦσα διαφθορά, τῶν νέων μάλιστα, προσγράφεται στὸ διάβασμα «τῶν διεφθαρμένων φιλοσοφικῶν λεγομένων βιβλίων τοῦ αἰῶνος μας, εἰς τὰ ὅποια οὐδὲν ὡς δεικνύουσιν οἱ νέοι μεγάλην τὴν κλίσην καὶ τὰ ἐκθειάζουσι καὶ τὰ ἀσπάζονται». Θά ἔλεγε ὁμοίως κανεὶς ὅτι ὅλα αὐτὰ συνοδεύονται καὶ μέ ἰσχυρὴ ροπή πρὸς τὸ ἐντυπο, πρὸς τὴν ἀνάγνωσθ' τὰ βιβλία γίνονται μικρά, «διὰ τὴν τζέπην κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν καινοτρόπων Γάλλων» καὶ ἔτσι, ἀκριβῶς, προσδιορίζουμε ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ τοῦ Διαφωτισμοῦ: ἡ ἀνάγνωσθ' δὲν εἶναι πιά προνόμιον εἴτε λειτούργημα τῶν λίγων, τῶν λογίων τῶν ἀσχολουμένων ἐπαγγελματικὰ μέ τὰ γράμματα, ἀλλὰ ἀπασχόληση κοινωνικὴ.

↳ Τὰ Ἑπτάνησα

Στὰ Ἑπτάνησα, ὅταν πλησιάζουσι ἢ τὰ ἀγγίζουσι οἱ Γάλλοι, ἔ-

χοῦμε σειρά ἐπαναστατικῶν ἐκδηλώσεων, ὅπου συνδυάζονται ἡ πολιτικὴ τῶν νέων ξένων ἀρχῶν μέ τὴ θέληση τῶν ἐγγύριων πληθυσμῶν: θά κάψουν τὴ χρυσὴ βίβλο μέσα σὲ λαϊκοὺς πανηγυρισμοὺς, θά φυτέψουν τὸ δένδρο τῆς Ἑλευθερίας. Οἱ νέες ἰδέες, τίς ὁποῖες εἶχε φέρει στὰ Ἑπτάνησα τὸ ἀνοιγμα πρὸς τὴ Βενετία, ἐνισχύονται τώρα ἀπὸ τὴν ἐξουσία: γνωρίζουμε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση οἱ βιβλιοθηκῆς τῶν Ἑπτανήσιων εὐγενῶν περιεῖχαν βιβλία γαλλικὰ διαφωτισμένα. Μνημιονεῦεται ἕνας εὐγενὴς πού «ἐφιλοσοφοῦσε» κατὰ τόν τρόπο τοῦ Βολταίρου καὶ τοῦ Ρουσσώ. Στὴν Ἐπανάσταση, ἀλλὰ πρὶν πᾶνε οἱ Γάλλοι στὰ Ἑπτάνησα, προτάθηκαν, καθὼς φαίνεται, μέτρα ἄκρως δραστήρια: σὲ σύλλογο Ἰακωβίνων συζητήθηκε ἡ κατάργησις τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ἡ ἐπάνοδος στοὺς ἀρχαίους θεοὺς. Αὐτὴ ἡ ἐπάνοδος, δέβαια, ἀποτελεῖ σημαντικὸ στοιχεῖο γιά τὴν ἔρευνά μας, καὶ τὴν ξαναβρίσκουμε στὴ συνέχεια τῶν ζητησέων μας: ἀποτελεῖ τὸ ἄλλο σκέλος ἀπὸ τὰ αἰτήματα τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, πού, τώρα, θά μπορούσαμε νὰ τὸ ἐξετάσουμε, ἀφοῦ, ὅπως ἔπρεπε, ἀποκτήσαμε μιὰ εἰκόνα τῶν διεκδικήσεων ὅσες ἔχουν ἐπίκεντρο τὸν δυτικὸν τρόπο παιδείας καὶ ζωῆς.

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ

Ὁ Μοισιόδακας, εὐαίσθητος καὶ στοχαστικὸς, μᾶς ἔχει δώσει, ἀποδοκιμάζοντας τὴν προηγούμενη σχετικὴ παιδεία, ἕνα μοναδικὸ ἀγτι-ορισμὸ τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, κάτι, δηλαδή, πού ἔχει μέ τὸν Διαφωτισμὸ τὴ σχέση τὴν ὅποια ἔχει ἡ μήτρα μέ τὸ νόμισμα: εἶναι τοῦ 1761: «Τὴν σήμερον ἡ Ἑλλάς τρέφει καὶ περιποιεῖται δύο ἐλαττώματα τὰ πλεονάζοντα εἰς τὴν δόξαν τῆς. Αὐτὴ κυριεῦεται κατὰ κράτος ἀπὸ τὴν ὑπόληψιν καὶ ἀπὸ τὴν ἀμέλειαν τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ πρώτη τῆς ἐγέννησεν ἐκείνην τὴν ἀκαίαν πρόληψιν, ὅτι ὅσα ἢ ἐφεύρησαν, ἢ ἐκαλλιέργησαν οἱ παλαιοί, ὅλα γενναῖα, ὅλα ἀκριβῆ. Καὶ ἡ δευτέρα τῆς ἐπροξένησε τὴν σπάνιν, ἢ μάλιστα τὴν ἐρημίαν τῶν περιωστέρων παλαιῶν συγγραμμάτων. Ἡ πρόληψις ἔπειτα τῆς ἐφύτρωσεν ἕνα ἀσπρονδον μίτος ἐναντίον πάντων τῶν νεωτέρων, καὶ ἡ σπάνις τὴν ἐγύμνωσεν σχεδὸν ἀπὸ ὅλας τὰς κεφαλαιωδωστέρας εἰδήσεις τῶν παλαιῶν». Ἐνν, λοιπόν, ἀπὸ

τά κυριώτερα συστατικά του ελληνικού Διαφωτισμού, που είναι ή συνειδηση των θεσμών του μεταγενέστερου κόσμου προς την αρχαιότητα, δεν απέλιπε ποτέ την ελληνική λογισύνη και δε μὴν ξεχνούμε ότι ο Διαφωτισμός, όπως και αν είναι μερικά ή υποδομή του, στάθηκε λόγιο φαινόμενο. Στῆς λογισύνης μέσα τῆ γραμμῆ, δὲν πρέπει, ἀκόμη, νὰ ξεχνούμε ὅτι ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς ὑστερης σοφιστικῆς, καὶ τῆς ἐπίδρασῆς τῆς ἐπάνω στὴν πατερικὴ φιλολογία ὡς τὸν 18ο αἰώνα, περνώντας ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, ἡ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας εἶναι περίπου παγιωμένη, ἀμετάβλητη. Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους σοφιστὲς καὶ ρητοροδιδασκάλους, ἂν μπορεῖ κανεὶς νὰ τοὺς διακρίνει, οἱ λόγιοι παίρνουν ἰδίως τὰ σχήματα τοῦ λόγου, τὶς χαρακτηριστικὲς ἐκφράσεις καὶ λέξεις, ἀντλημένες ἀπὸ τοὺς καλοὺς λογίους, οἱ ὅποιοι ἀνήκουν σὲ τρεῖς αἰῶνες: εἶναι ὁ χρυσοῦς, ὁ ἀργυροῦς, ὁ χαλκοῦς. Ὡστόσο, ὅλα αὐτὰ ἔχουν ἐνοφθαλμισθεῖ στὸν χριστιανικὸ κορμὸ, δίνουν ἀγλῆ στὴ χριστιανικὴ φιλολογία, καὶ εἶναι φανερό ὅτι δὲν ἀπασχολοῦν τὴν Ἐκκλησία. Πότε πότε, ἕμμεσα, ἀπὸ τῆς λογισύνης τὴν πηγὴ, προκύπτουν οἱ ἀναγκαῖοι κολασμοὶ τῆς εἰδωλολατρίας, προπάντων στὴ μυθολογικὴ τῆς ἐκδηλώσεως. Πάντως, ἀκόμη καὶ ἐκεῖ, κάποιες μυθεῖες καὶ κάποιες ὑποβολές ἔχουν τόσο συμβατικὸ χαρακτήρα, ὥστε νὰ μὴν προκαλοῦν καμμιά σχετικὴ ἀνησυχία.

Σαφινὰ ὅμως, σ' αὐτὸν τὸν 18ο αἰώνα, ὁ ὅποιος θὰ δεῖ ἀναθεωρήσεις, ἀνακλιμακώσεις, ἀναπροσαρμογές τῆς ἐλληνικῆς παιδείας, διαπιστώνεται καὶ μιὰ ἀπότομη στροφή πρὸς τὴν ἔννοια τοῦ ἐλληνισμοῦ. Ἡ στροφή αὕτη γίνεται ἰδίως, σ' ἡμᾶς, αἰσθητὴ μὲ μιὰ σαφέστατη μέτρηση: τὴν ἀύξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γραμματικῶν ὅσες δημοσιεύονται ἐκεῖνα τὰ χρόνια μέσα στὸν ἐλληνικὸ χῶρο· θὰ ἔλεγε κανεὶς τότε ὅτι, καθὼς προχωροῦν οἱ δεκαετίες, γίνεται φανερὴ μιὰ ἀκατάσχετη δίψα τοῦ ἐλληνισμοῦ γιὰ γραμματικὲς γνώσεις. Οἱ ἀριθμοὶ τοὺς ὁποίους παραθέτουμε στὸν Πίνακα τῶν ἐλληνικῶν ἐκδόσεων τοῦ 18ου αἰ., εἶναι καὶ κατὰ τοῦτο ἐνδεικτικοί: τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ ἔχουν ἐνταχθεῖ στὴν κατηγορίαν «Γραμματικά» ἀναφέρεται στὴ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς· ἡ ἐντυπωσιακὰ ἀνοδικὴ κλιμάκωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκδόσεων ἐκφράζει μιὰ ξαφνικὴ τροπὴ τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὶς μελέτες τὶς σχετικὲς μὲ τὰ ἀρχαῖα ἐλληνικά. Οἱ μεγάλοι λόγιοι τῆς ἐπο-

χῆς εἶναι οἱ γραμματικοί: οἱ ξένοι μάρτυρες τοῦ φαινομένου ἐκφράζουν ἐκπλήξη: «ἡ γραμματικὴ», γράφει ὁ ἀββᾶς Panzini, γιὰ τοὺς Ἑλληνας λογίους στὸ Βουκουρέστι, τὸ 1777, «εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς σοφίας τους». Οἱ διαστάσεις τῶν ἔργων μεγαλώνουν κατὰ τὸν λόγο τῆς αὐξημένης παραγωγῆς· ὁ ἕνας, ὁ Ἀθανάσιος Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, ἀποδοκιμάζει μιὰ τέτοια συγγραφή τῆς ἐποχῆς, «εἰς ἀγδίαν κατανῶσαν διὰ τὸ πολυφυλλον», ὁ ἄλλος, ὁ Κοραΐς, εἰρωνεύεται γιὰ τὰ ἴδια χρόνια, «τοὺς παχυτάτους ἐξηγητάς» τῶν παλαιῶν γραμματικῶν συγγραφέων.

Αὕτῃ τῇ στροφῇ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα ἀπομόνωμένο φαινόμενο· συναντιέται πάντως μὲ μιὰ ἀύξουσα ἀγλῆ τοῦ ἐλληνικοῦ ὄνοματος, φαινόμενο ποὺ ἀνιχνεύουμε μέσα στὸν ἐλληνικὸ συνειδησιακὸ χῶρο σὲ ὅλη τὴν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τὸ ὅποιο βλέπουμε νὰ ἔχει ἀφετηρίες ποικίλες. Ἔτσι γνωρίζουμε τὴ μεγαλύτερη εὐχέρεια ἢ ὁποία προσφέρεται στὴ διακίνηση μέσα στὴν «καθ' ἡμᾶς» Ἀνατολή. Οἱ περιηγητὲς, ποὺ ἔρχονται σὲ ἀριθμὸ ὄλο καὶ μεγαλύτερο, προκαλοῦν τὴν περιέργεια, τὴν προσοχὴ καὶ τὸ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα τῶν ἐγχώριων πληθυσμῶν. Παιδιὰ καὶ μεγάλοι συνοδεύουν, παραστέκουν, τὶς ἀναζητήσεις μνημείων τοῦ ἀρχαίου κόσμου, σὲ περιοχές ποὺ ἔχουν εὐλογηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα· ἐρεΐτια, ἐπιγραφές, τεμάχια ἀπὸ ἀγάλματα, ἀγγεῖα, νομίσματα, γίνονται ἀντικείμενα μελέτης ἢ συναγωγῶν. Κατὰ τὸ πνεῦμα τῶν ξένων περιηγητῶν, μὲ τὶς εὐχέρειες τὶς ὁποῖες διαθέτουν οἱ καιροὶ γιὰ τὶς μετακινήσεις, ἀρχίζουν καὶ οἱ Ἑλληνας νὰ ταξιδεύουν, νὰ μελετοῦν τὰ ἀρχαῖα, νὰ τὰ συλλέγουν καὶ αὐτοί.

Ἱστορισμός

Ἀντίστοιχα, σὲ ἓνα σύμπλεγμα τυπικῶν αἰτίων καὶ αἰτιατῶν, δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὶς διαπιστώσεις αὐτῆς ἢ προαγωγῆς τῶν ἱστορικῶν ἐνδιαφερόντων ὅπως ἐκδηλώνεται καὶ στὴν ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῆς ἐποχῆς, καὶ στὴν ἰδιάζουσα προοπτικὴ τὴν ὁποία ἀπαντοῦμε τότε μέσα στὴν ἐλληνικὴ λογισύνη. Τῆς τελευταίας αὐτῆς χαρακτηριστικὰ τεκμήρια βλέπουμε συνεχίζοντας· ὁ δεικτικὸς ὅμως τῶν ἐκδοτικῶν πραγμάτων ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἱστορία, ἀξίζει νὰ μᾶς ἀπασχολήσει, σύντομα, ἐδῶ. Σαφινὰ, καὶ πυκνά, τὴν ὥρα ὁποῦ μιὰ

τέτοια ενέργεια θα είναι μεστή από νόημα, ή ελληνική εκδοχή σπρέφεται προς την ιστορία. Έκει πού άλλοτε βρίσκουμε λίγους χρονογράφους να τυπώνονται και να ξανατυπώνονται χωρίς ανανέωση, δηλαδή, χωρίς δυναμικό περιεχόμενο, τώρα έργα σημαντικά σε όγκο και σε ποιότητα θα κατακλύσουν την ελληνική αγορά: στον μεσοβυζαντινό, ακριβώς, αιώνα, είναι οι 16 τόμοι της «Ιστορίας» του Rollin· το 1767 έχουμε την «Βυζαντιδα», σε τόμους 6· το 1770 με 1773 είναι ή «Ιστορία του παρόντος πολέμου ανάμεσα ζυ Ρουσίας και της Όθωμανικής Πόρτας», σε 6 τόμους επίσης. Και αυτά τὰ βαρύτιμα έργα, χωρίς να λογαριάζουμε τὰ πολλά μικρότερα, πού υπογραμμίζουν την ίδια διάθεση προς την ιστορία· στην πρώτη πεντηκονταετία του αιώνα, εγαίνουν 4 ή 5 τίτλοι με επίκεντρο τόν «Αλέξανδρο τόν Μακεδόνα» στη δεύτερη, περισσότεροι από τούς διπλούς. Σε πολλά από τὰ έργα αυτά, οι πρόλογοι επισημαίνουν τή σημασία της ιστορίας, ανάμεσα στις υπόλοιπες γνώσεις, ή σε αντίθεση με τις μυθολογίας.

Και πάλι, όταν πλησιάζουμε στα χρόνια πού προηγούνται άμεσα από τή Γαλλική Έπανάσταση, αρχίζουν να εξάγονται από τή Γαλλία σε όλο τόν χώρο της ακτινοβολίας της, ή πνευματική άπασχόληση με τόν αρχαίο κόσμο και ο θαυμασμός γι' αυτόν. Ένα διδλλο εάν τó «Ταξίδι του νεαρού Ανάχαρση» (1788), με τή μοναδική εκδοτική του επιτυχία, δέν δημιουργεί καταστάσεις, ίσως, αλλά πάντως τις καθρεφτίζει. Η λογισσύνη βαθίζει παράλληλα με τή μόδα. Ακόμη και αν δέν έρχόταν ή Έπανάσταση να χρωματίσει ιδιόρρυθμα τó φαινόμενο του αρχαϊσμού, είναι φανερό ότι ή γαλλική παιδεία, με τή συμπάρσταση της επιστήμης άκέρου του Δυτικού κόσμου, πορευόταν πρό μιά περίοδο προσανατολισμού προς την αρχαιότητα: μετά τούς Κινέζους ή τούς Πέρσες, ετοιμάζονται για τó προσκήνιο οι αρχαίοι. Μόδες στη γυναικεία ένδυμασία, μόδες τών έρειπίων πού θα στολίσουν τούς κήπους, μόδες σε αρχιτεκτονικά μοτίβα, σε όλα έχουμε τήν αήγλη του αρχαίου κόσμου από τήν όποια μεγάλο μέρος προσαταιρίζεται ο έλληνισμός.

Η Γαλλική Έπανάσταση θα καταστήσει όλα αυτά τὰ φαινόμενα σαφέστερα, δίνοντάς τους και μιά ιδιάζουσα χροιά. Μιλούμε για μόδες· στην καινούρια περίοδο στην όποια εισάγεται τώρα ή Γαλλία, και πιδ ειδικά τó Παρίσι, ή ένδυμασία, γυναικεία πιδ έν-

τονα, αλλά και άνδρική, δανείζεται στοιχεία από τήν αρχαιότητα. Η αρχιτεκτονική και ή διακόσμηση συνεχίζουν και έντεινουν χαρακτηριστικά δάνεια από τόν αρχαίο κόσμο. Οι άμμοιοι συνεργοί τών επαναστατικών εξέλιξεων έχουν τή συνείδηση ότι βαθίζουν προς τις αρχαίες δημοκρατίες, Ρώμη, Σπάρτη, Αθήνα. Οι μετονομασίες δαων ρέπουν προς τήν επίδειξη επαναστατικών συναισθημάτων, δέν είναι σπάνιες· τὰ αρχαία ελληνικά ή λατινικά όνόματα, συμπληρώνουν ή αντικατασταίνουν τὰ δυτικά. Οι μεγάλες δημόσιες εορτές και τελετές πού γίνονται έχουν πρότυπό τους, ίδρατό είτε φανταστικό, τις άνάλογες εκδηλώσεις τών αρχαίων (Έλλήνων πάντοτε ή Ρωμαίων, χωρίς πολύ σαφείς προτιμήσεις). Τό επαναστατικό Ημερολόγιο θυμάται τή μέτρηση του χρόνου στον αρχαίο κόσμο. Τά «Έτος πρώτου της έλευθερίας», κλπ. είναι και αυτά άναμνήσεις από τήν αρχαιότητα. Από όλα αυτά ο νέος έλληνισμός εγαίνει ώφελγημένος στη δυτική συνείδηση. Ανάμεσα στους ρήτορες της εποχής, είναι στο Παρίσι και κάποιος Έλληνας· όταν προσέρχεται να λάθει τόν λόγο, τó ακροατήριο ζητάει να γίνει σιωπή: «θα μιλήσει», λένε, «ο άπόγονος του Αριστέδη και του Μιλτιάδη». Σε κάποια κρίσιμη στιγμή τών πολιτικών πραγμάτων, έγινε σκέψη να μεταφερθεί ή δημοκρατία επάνω στα ελληνικά έδάφη, συγκεκριμένα στην Κρήτη. Όταν ο Κοραής δημοσιεύει, άώνυμα, τó «Άσμα Πολεμιστήριον», τó 1800, αυτό τó περιστατικό θυμάται:

«Γάλλοι και Γραικοί δεμένοι,
με φίλιαν ένωμένοι,
δέν είναι Γραικοί ή Γάλλοι,
άλλ' έν έθνος, Γραικογάλλοι».

Φυσικά, επόμενο είναι σε περιόδους επεκτατισμού να λειτουργήσουν με άνάλογο τρόπο τὰ σχετικά πράγματα. Χαρακτηριστικές είναι οι όδηγιες τις όποιες δίνει ο Βοναπάρτης, όταν τὰ επαναστατικά στρατεύματα πλησιάζουν στον υπόδουλο ελληνικό χώρο· γράφει στις 26 Μαρτίου του 1797, άναφορικά με τούς Έλληνες: «θα κολακεύετε τήν ευαισθησία τους, και δέν θα παραλείπετε, στις διάφορες προκηρύξεις τις όποιες θα κάνετε, να μιλάτε για τήν Ελλάδα, τήν Αθήνα, τή Σπάρτη». Όταν οι Stephanopoli πηγαίνουν στην Πελοπόννησο, πράκτορες της Γαλλίας, έχουν έντολη να ανα-

φέρωνται στην ελληνική αρχαιότητα, για να κολακεύουν το ελληνικό συναίσθημα.

Εκείνο που μᾶς ενδιαφέρει σέ όλα αυτά, είναι, βέβαια, και η έμμεση μαρτυρία τήν οποία προσάγουν, αλλά ιδίως είναι η ανταπόκριση τήν οποίαν έχουν μέ καταστάσεις ελληνικές. Έτσι μαθαίνουμε, σχετικά, ακριβώς, μέ τήν κατάληψη τής Κερκύρας, ότι τά στρατεύματα και τόν στρατηγόν Gentili προσφωνεί ο Πρωτοπαπᾶς τοῦ νησιοῦ. Πλησιάζει τόν στρατηγόν και τοῦ λέει: «Γάλλοι, θά συναντήσετε σ' αὐτά τά νησιά έναν λαό ἄμαθο ἀπό τίς ἐπιστήμες και τίς τέχνες πού δίνουν αἴγλη στά ἔθνη, ἀλλά, μήν τόν περιφρονήσετε γι' αὐτό· μπορεί νά γίνει ἔτι εἴταν ἄλλοτε: μάθετε, διαδάζοντας αὐτό τό βιβλίον, νά τόν ἐκτιμᾶτε». Καί προσέφερε στόν στρατηγόν τήν Ὀδύσσεια. Στίς 28 Ἰουλίου 1797, γράφει ο Βοναπάρτης: «θυμοῦνται ἀκόμη στήν Ἀλβανία και στήν Ἑλλάδα, τή Σπάρτη και τήν Ἀθήνα». Καί πραγματικά, ἡ λάμψη τῶν προγόνων είναι αὐτή τήν ὥρα ἐξαιρετικά δυνατή στήν ελληνική συνείδηση. Συστατικά, τῶν ὁποίων ἔχουμε χνάρια σέ παλαιότερους καιρούς, ξαναβρίσκονται τώρα μέ χαρακτηριστική και ἰδιάζουσα πυκνότητα: δέν ὑπάρχουν καταστάσεις πού νά δημιουργοῦνται ἐκ τοῦ μηδενός· ἀλλά ἡ ἱστορική κρῖση ἀσχολεῖται μαζί τους ἀπό τή στιγμή ὅπου τά περιστάτικά παίρνουν μιᾶ τέτοια πυκνότητα, ὥστε νά ἐπηρεάζουν τό ἱστορικό γίνεσθαι. Ὁ Δαπόντες, ο Κοσμάς ο Αἰτωλός, ὅπως και παλαιότερα ο Μελέτιος Μήτρου, ἡ και ἄλλοι, γιά νά φθάσουμε ὡς τόν Νικόλαο Σοφιανό, γνωρίζουν τήν προγονική δόξα και ξέρουν ότι μετέχουν σ' αὐτήν· ἀλλά ο ἱστορισμός βρῖσκει τώρα ἄμεσώτερη τροφή.

Τά ἀρχαῖα ὀνόματα

Βαθμιαία, στή συνείδηση τῶν πιδ καλλιεργημένων ἀνθρώπων, ἡ ὁποία ὁμῶς ἀκτινοβολεῖ, συγῆθως, μέσα ἀπό τοὺς δασκάλους, ὡς σέ εὐρύτερα στρώματα, ἡ ἀνάμνηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου διασπίζεται μέ συστατικά ἀπό τή Γαλλική Ἐπανάσταση, σάν ἕνας κύκλος πού ὀλοκληρώνεται: πάλι θά ἔχουμε και ἐδῶ μνημῆες ἀπό ἀρχαῖα ὀνόματα, τῶν ὁποίων τό ριπίδι ἀνοίγεται πρὸς ποικίλες ἐκδηλώσεις. Τά καράβια (ἐμπορικά, κοντά στοῦ νοῦ, ἀφοῦ ἄλλα δέν

ὑπάρχουν), ἀντί ἀπό ὀνόματα ἀγίων, τά ὁποία εἶχαν τήν προτίμηση ὡς τότε, ἀρχίζουν νά παίρνουν, ὀλοένα και περισσότερο, ὀνόματα ἀπό ἥρωες ἢ μυθολογήματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου: Λεωνίδας, Διομήδης, Ἀθηνα κλπ. Τά οἰκογενειακά ὀνόματα ἀλλάζουν, και, μέ λίγες προσαρμογές, παίρνουν ἕψη ἀρχαῖα: ο Καλμοῦκος γίνεται Καλλιμάχης, ο Μπιρίκος γίνεται Ἐμπειρίκος. Τά παλαιά θρησκευτικά ὀνόματα ἐγκαταλείπονται. Μᾶς ἔχουν διασωθεῖ σκηές πού ἐκφράζουν αὐτή τήν βίαιη τροπή πρὸς τόν ἀρχαῖο κόσμο, ὁμοῖες τῶν ὁποίων δέν ἔχουμε πιδ παλαιά. Γύρω στοῦ 1813, ο Διονύσιος Πύρρος, στήν ἀρχή τῶν μαθημάτων του στήν Ἀθήνα, περιγράφει τήν τελετή τήν ὁποία ὀργάνωσε γιά τόν σκοπὸ αὐτόν: ο γραμματικὸς προσκαλοῦσε ἕνα ἕνα τά παιδιά, «ἐγὼ δέ λαβὼν ἕνα κλάδον τῆς δάφνης και ἐλαίας τόν ἔδιδον εἰς τόν μαθητήν, ἐνταυτῷ τῷ ἔδιδον ἐγγράφως και τῷ ἔλεγον, "Ἴδου τώρα, δέν εἶναι τό ὄνομά σου πλέον Ἰωάννης, ἡ Παῦλος, κ.τ.λ., ἀλλ' εἶναι Περικλῆς; ἡ Θεμιστοκλῆς, ἡ και Ξενοφών και τά λοιπά· λοιπὸν φοβοῦ τόν Θεόν, βοήθησον τήν πατρίδα σου, ἀγάπα και τήν φιλοσοφίαν"». Ὁ Μ. Ρ. Ζαίλονι προσγράφει τήν ροπή αὐτή στοὺς Φαναριώτες· δέν ἔχουμε τεκμήρια γιά νά παρακολουθήσουμε, σέ τοῦτο, τόν εὐφάνταστο συγγραφέα.

Πάντως, τό φαινόμενο εἶναι διελληνικό· ο Κοραῆς, κίβλας τό 1815, τό ἐπιδοκιμάζει. Τό 1817, στίς Κυδωνίες, οἱ μαθητές τοῦ σχολείου ἀποφασίζουν και συντάσσουν ἕνα σχετικὸ ψήφισμα: θά μιλοῦν ἀρχαῖα ἑλληνικά· και ὑπογράφουν τό ψήφισμα ο καθένας μέ δύο ὀνόματα, ἐκεῖνο πού εἶχε πρην και ἐκεῖνο πού λαβαίνει τώρα: Τζάνος-Ἐπαμεινώνδας, Κωνσταντῖνος-Χαβρίας, Χαράλαμπος-Παυσανίας. Πολύ ἀργότερα, ο Ν. Σπηλιᾶδης σχολιάζει πράγματα πού εἶχαν συμβεῖ πρην ἀπό τήν Ἐπανάσταση, στά δικά του μέρη, στήν Πελοπόννησο: «Εἶναι παράδοξον ἡ μανία, ἥτις ἐκυρλεύσεν εἰς τοὺς Ἑλληνας τοῦ νά δίδωσιν εἰς ἑαυτοὺς και εἰς τά παιδιά των τά ὀνόματα τῶν προπατόρων μας. Εἰς τόν Πύργον ο Λυκροῦργος Κρεστενίτης, διδάσκων τά γράμματα πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως, ἀφ' οῦ ἔδωκεν εἰς τόν ἑαυτόν του τ' ὄνομα τοῦ ἀθανάτου νομοθέτου τῶν Σπαρτιατῶν, ἔδωκε και εἰς τοὺς μαθητάς του ὅλα τά ὀνόματα τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, ὅσοι εἶναι τό καύχημα τῶν αἰώνων· και ἐκεῖ εὐρίσκει τίς σήμερον τοὺς Σωκράτας, τοὺς Πλάτωνα, τοὺς Ἀρι-

στείδας, τούς Σόλωνας και λ. Και μέχρι τινός, έκαστος ώνομάζετο όπως τόν έδόκει· αλλά μετά ταύτα, και οι Ιερείς μας, αντί νά βαπτίζωσι τά παιδιά των Έλλήνων και νά τά δίδωσιν όνόματα των άγιών μας, τά δίδουσιν και αυτοί έλληνικά όνόματα. Άκούει τις λοιπόν και τούς άχθοφόρους Σωκράτας καλουμένους!».

Οι θεωρητές των κινήματων αυτών της ελληνικής ψυχής, τά σχολιάζουν καθένας με τον τρόπο του. Ο Μιχαήλ Περδικάρης, σέ έργο που εκδόθηκε στα 1817, τά κρίνει πολύ άδυστηρά: «δέν εύχαριστούνται εις την έπωγυμιάν' του γένους των, και λαμβάνουν ως επώνυμον κανενός παλαιού, η φιλοσόφου, η ήρωος τό κύριον όνομα». Γιατί, δέβαια, υπάρχει και η βάπτισμα με αρχαία όνόματα, την οποία είδαμε νά αποδοκιμάζει και ο Σπηλιόδης· αυτή είναι που προκαλεί την πιό έντονη δυσμένεια: ενώ πριν η όνοματοθεσία γινόταν με μόνο όνόματα του χριστιανικού άγιολογίου, τώρα αρχίζουν νά δίνουν και στη βάπτισμα όνόματα από την αρχαία ελληνική ιστορία και μυθολογία. Έχουμε ως προς τοτο τρεις χαρακτηριστικές μαρτυρίες, από τον ίδιο χρόνο, 1819. Ο Άλχη πασάς παρατηρεί: «εσεις οι Έλληνες, μπρέ, κάτι μεγάλο έχετε στό κεφάλι σας. Δέν βαπτίζετε πιά τά παιδιά σας Γιάννη, Πέτρο, Κώστα, παρά Λεωνίδα, Θεμιστοκλή, Άριστειδή! Σίγουρα κάτι μαγειρεύετε». Ο οικουμενικός πατριάρχης Γρηγόριος Ε', εκπέμπει Έγκύκλιο, όπου καταδικάζεται τό νέο αυτό έθιμο, τό «κατά καινοτομίαν» εμφανιζόμενο, που είναι «μία καταφρόνησις της χριστιανικής όνοματοθεσίας». Ο Κοραής πληροφορείται για την Έγκύκλιο και εκφράζει τή γνώμη του σχετικά: «Ταλαίπωρον γένος! "έξ ολων εις ολα!" Και τοτο κατά την δεκάτην ενάτην εκατονταετηρίδα! όποτε μέγα μέρος του γένους κινείται εις τό νά πιστρέψη ανάπαλιν από τά τελευταία ταύτα έλευινά οια, εις τά προγονικά οια». Ο ελληνισμός αισθάνεται ώρμιος για τά μεγάλα έργα, Ικανός νά ακολουθήσει τον δρόμο τον όποιο χάραξαν οι πρόγονοι του. Ο Άγώνας είναι «επί θύρας».

Herder

Όμως, πάντα με τή Γαλλική Έπανάσταση, η τουλάχιστον με τό πνεύμα της, και με κάποια άλλα ψυχικά και πνευματικά κινήματα της εποχής πρέπει νά συσχετίσουμε ένα ακόμη φαινόμενο

του ελληνικού Διαφωτισμού (τή στροφή προς τή λαϊκή και την έθιμική ζωή των ακαλλιέργητων ανθρώπων. Η παλαιότερη δηλαδή λογισόνη έχει μία κάποια αυτάρκεια, πάντως έναν αυτοσκοπό· από τή μία στην άλλη γενιά παραδίδεται ένα σχήμα παιδείας, που θα ήμενε αναλλοίωτο, και που ήμεινε περίπου αναλλοίωτο, από τή μεταγενέστερη σοφιστική ως τά χρόνια: τά όποια μελετούμε εδώ. Ο λόγιος γράφει για τον λόγο και άπευθύνεται στον λόγο: ένα κύκλωμα κλειστό. Ο θρήνος για τον θάνατο του Μακαρίου του Πατριού, τον όποιο γράφει ένας μαθητής του επάνω στό περιστατικό, η περιγραφή του Άγίου Όρους όπως την δίνει σέ επιστολή του ο Εδύγένιος Βούλγαρης είναι κείμενα που χωρίς καμμιά μεταβολή θα μπορούσαν νά έχουν γραφθεί στον 4ο χριστιανικό αιώνα. Τώρα, ποικίλες διάσπαρτες ένδειξεις συνθέτουν τό τεκμήριο μιας καινούριας νοοτροπίας, της όποιας, άλλωστε, μάς είναι εύκολο νά βρούμε κάποιες άφειτηρές μέσα στον ελληνικό συνειδησιακό κόσμο, όπως τον έχουμε κιόλας γνωρίσει.

Μία συνοχή παιδείας δια μέσου των ελληνικών αιώνων, είταν κάτι που δέν είχε ως τότε άμφισθητηθεί από τούς ξένους όσοι πλησίαζαν στον μεταγενέστερο ελληνισμό. Συνεπώς, άφορμή για νά έξαρθεί τό φαινόμενο, δέν προσφερόταν απ' έξω: όλοι είταν σύμφωνοι και είχαν πυκνές άφορμές για νά τό διαπιστώνουν. Άντίθετα, ένα κίνητρο για άκριδέστερη εξέταση των εκφάνσεων του μεταγενέστερου ελληνισμού, τό δίνουν, αν μπορεί κανείς νά πει έτσι, οι προφιλελληνικές εκδηλώσεις τις όποιες είδαμε: οι άπόψεις δηλαδή, των Αυτιτών, όσες συμπλέκουν με τή μνήμη του αρχαίου κόσμου τή ζωή και τά έθιμα των συγχρόνων Έλλήνων. Άς θυμηθούμε τις έπιστολές τις όποιες στέλνει η κυρία Chénier στον Guys, σχετικά με τούς ελληνικούς χορούς, όπου γίνεται σύζευξη της αρχαίας χορογραφίας με τή νέα· άς θυμηθούμε ακόμη κάποιους στίχους από ελληνικά δημοτικά τραγούδια, οι όποιοι αναφέρονται μέσα σέ διβλα περιηγητών. Ένα τέτοιο πνεύμα, τέτοιες ένδειξεις, άνοιγαν καινούριες προοπτικές για τήν ελληνική διανόηση: θα έξακριθωθούν έθιμα, γλώσσα, στοιχεία της φιλοκαλλίας και άλλα, μέσα στον λαϊκό ελληνικό πολιτισμό, με τήν άπώτερη σκέψη της στροφής μέσα από αυτά προς τον αρχαίο κόσμο. Άλλη συγκλίνοσα: η Γαλλική Έπανάσταση, που, όπως δήποτε, εμφανίζεται σαν έξέπασια λαϊ-

κό, είτε σαν μιὰ προαγωγή τῆς τρίτης τάξης μέσα στὴν πολιτεία τῆς Γαλλίας, προκαλεῖ παραλληλισμούς καὶ παρακινεῖ τὸν Ἕλληνα λόγιον νὰ ζητήσει μέσα στὸν ἔθνικὸ τοῦ χώρου ἀνάλογες προαγωγές· πάλι θὰ εἶναι καὶ τοῦτο ἀφορμὴ γιὰ τὴ μελέτη τῶν φαινομένων τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἐπίσης, στὴν ἴδια κατεύθυνση παρακινεῖ ἡ μεγάλη ἀπήχηση τῶν ὀσσιανικῶν ποιημάτων, μὲ τὴν ἀντίστοιχη τάση τὴν ὁποία δημιουργεῖ πρὸς τὴν ἀναζήτηση — ἢ καὶ τὴν κατασκευή — ἀνάλογων ἔργων στὶς εὐρωπαϊκὲς προφορικὲς λογοτεχνίες. Τέλος, μιὰ ἀκόμη συγκλίνουσα: ἡ κίνηση τὴν ὁποία συμβατικά μποροῦμε νὰ ἀποδώσουμε στὸν Herder, ἡ ὁποία πιστεῦει στὸ ἐξιδιασμένο πνεῦμα τοῦ κάθε λαοῦ, στὴν ὑψηλὴ ποιότητα τῶν ἀνώνυμων λαϊκῶν δημιουργιῶν καὶ στὴ βαρῦτητα ἱστορικοῦ τεκμηρίου τὴν ὁποία ἔχουν οἱ δημιουργοὶ αὐτοί. Ὅλα αὐτὰ συνθέτουν τὴ συνισταμένη, ἡ ὁποία, στὴν οἰκία ὡρα, μὲ τὴν συμπάρσταση ἄλλων μεταγενέστερων συντελεστῶν, πενήντα χρόνια μετὰ τὸν Ἀγώνα, θὰ δώσει μορφή στὴ λαογραφικὴ ἐπιστήμη. Τὸ δημοτικὸ τραγούδι, πού ὡς τότε εἶταν χρῆσιμο στοὺς λογίους γιὰ νὰ δοκιμάζουν τὸ κοντύλι τους πρὶν ἀρχίσουν τίς μεταγραφές τους, τώρα θὰ ἀποκτήσει δική του ὑπόσταση, ἔλκοντας τὴν προσοχὴ τῶν διανοουμένων.

Ἡ Βιέννη, ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ κέντρα τῶν λαολογικῶν ἐρευνῶν ὅσες ἀνάγονται στὸ πνεῦμα τῆς πρωτόγονης δημιουργίας, στὸ κλίμα τοῦ Herder, φιλοξενεῖ συνάμα καὶ μιὰ ζωηρὴ λόγια ἑλληνικὴ παροικία, στὴ διαμόρφωση τῆς ὁποίας συνετέλεσε ὁ ἰωσηφισμός, τὸ ριζοτόμο πνεῦμα, δηλαδή, πού ἐπικράτησε γιὰ λίγα χρόνια ἐκφράζοντας τὴ φωτισμένη θέληση τοῦ Ἰωσήφ Β'. Ὁ Κοραΐς, τὸ 1805, μιλώντας σὲ ἰδιωτικὴ ἐπιστολὴ γιὰ τὴν πρωτεύουσα τῆς αὐστριακῆς αὐτοκρατορίας, τὴν ὀνομάζει «τὸ ἐργαστήριον τῆς νέας τῶν Γραικῶν φιλολογίας». Ἐχομε, δηλαδή, ἐδῶ, τὸν δεσμὸ ἀνάμεσα στὴν καινούρια θέαση τῶν πνευματικῶν φαινομένων, καὶ στὴν ἑλληνικὴ λογισμὴ. Στὸ περιοδικὸ «Λόγιος Ἑρμῆς», ἐπανειλημμένα βρίσκουμε τεκμήρια τῆς συνάντησης αὐτῆς· ἐπίσης, ἀντίστροφα, ἀξίζει νὰ προσέξει κανεὶς καὶ τίς ἀντιδράσεις στὸ πνεῦμα τοῦτο, ὅσες προέρχονται ἀπὸ λογίους πού δὲν ἀγαποῦν τίς ἐκδηλώσεις τῶν ἀνακαινιστικῶν ροπῶν. Τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στοὺς νεανικούς ἑλληνικούς λόγιους κύκλους τῆς Βιέννης μὲ ξένους πού μελέτησαν τὸ δημοτικὸ τραγούδι (Kopitar, Haxthausen), ἔχομε

τεκμήρια· ὡστόσο ἰδιαίτερα μᾶς ἐνδιαφέρουν, γιὰ τὴ δημοσιότητα τῶν σχετικῶν ἀπόψεων, οἱ θερμὲς ἐκφράσεις πού καταχωρίζονται στὸν «Λόγιος Ἑρμῆς» τοῦ 1816 γιὰ τὸν Herder καὶ γιὰ τὰ δημοτικὰ τραγούδια συνάμα. «Φιλόσοφος ἀνὴρ, φιλόσοφα φρονῶν», γράφει ὁ ἀνώνυμος συνεργάτης τοῦ περιοδικοῦ, «δὲν ἐντράπη παντελῶς συλλέγων τοιαῦτα τραγούδια, χαρακτηριστικὰ ὄχι μόνον τῆς ποιήσεως, ἀλλὰ καὶ τῶν φρονημάτων τῶν ἔθνων». Στὴ γενναία αὐτὴ τοποθέτηση μιᾶς ξένης διδλοκρισίας, διασκευασμένης πιθανότατα ἀπὸ τὸν Θ. Μανούση, ἡ συντηρητικὴ λογισμὴ ἀπαντᾷ μὲ διαμαρτυρίες καὶ εἰρωνεῖες: ὁ Ἀθανάσιος Σταγειρίτης, ἐρμητεύοντας μὲ συναισθηματικὴ πενία τὰ φαινόμενα, θεωρεῖ ὅτι ὁ Ἕλληνας τοῦ Γερμανοῦ στοχαστῆ γίνεται γιὰ νὰ μειωθεῖ τὸ κύρος τῆς δικῆς του ἱστορίας· ὁ Νεόφυτος Δούκας σχολιάζει τὴν ἀπασχόληση μὲ τὰ «βοκοδαλικά ἔσηματα», τὰ τραγούδια τοῦ Μπουκουβάλα.

Τὸ γλωσσικὸ

Ὅσο, αὐτὸς ὁ διπλὸς προσανατολισμός, πρὸς τίς δύο μεγάλες σφαῖρες παιδείας, τὸν δυτικὸ πολιτισμὸ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ τὸν ἀρχαῖο κόσμον ἀπὸ τὴν ἄλλη, πλουτισμένος ἀπὸ τὴν πίστη στὴ λαϊκὴ προσφορά, θὰ ἔχει, κατεξοχὴν, ἰσχυρὴ ἐπίπτωση στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ γλωσσικοῦ ἑλληνικοῦ προβλήματος. Κιόλας, ἀπὸ νωρὴς, ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Δ. Καταρτζῆ, ὁ ὁποῖος, πρῶτος, μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, σχεδιάζει ἕνα ἀκέραιο σύστημα παιδείας, εἶναι στηριγμένη στὶς δύο ἐμπειρίες: πρέπει νὰ πάρουμε ἀπὸ τὴ Δύση καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ὅ,τι μποροῦμε νὰ ἀφομοιώσουμε, καὶ πρώτιστα τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο καὶ ὁ ἕνας καὶ ὁ ἄλλος πολιτισμὸς ἀντιμετώπισε τὸ θέμα τῆς γλώσσας. Θὰ καθιερωθεῖ ὡς ἀποκλειστικὸ γλωσσικὸ ὄργανο, ἡ «φυσικὴ» γλώσσα, ἡ δημοτικὴ θὰ λέγαμε σήμερα, «καθὼς κάμινουν τώρα Ἑγγλέζοι, Φραντζέζοι καὶ ὄλα τὰ ἄλλα εὐ πεπολιτευμένα ἔθνη τῆς Εὐρώπης καὶ καθὼς τὸ κάμιναν πρῶτα οἱ Ἕλληνες...» (1784). Τὸ πρόγραμμα τοῦ φωτισμένου Φαναριώτη ἀστοχεῖ, καὶ ἄς τὸ ἐξέθεσε μὲ πειθὸ καὶ μὲ γνώση, καὶ ἄς εἶταν στερεὰ κατεστημένος μέσα στὴ φαναριώτικη κοινωνία. Λίγα χρόνια ἀργότερα, ἡ ὑπόθεση θὰ περάσει στὰ χέρια τοῦ Κοραΐ. Καὶ αὐτὸς ἀνάλογη θέση θὰ διεκδικήσει γιὰ τὴ λαλουμένη, καὶ

μέ ανάλογα επιχειρήματα. Έκείνος αποβλέπει σε μια πιδ έντονη κάθαρση από στοιχεία ξένα, αλλά ή δόση θά είναι ή ίδια: «κα- νείς δέν έχ' έξουσία νά δώση σε μια λέξι τó πάθος όπου δέν έχ' αυτή στο στόμα του λαού», είχε πει ό Καταρτζής και αντίστοιχη θά είναι ή αντίληψη του Κοραή: «ή γλώσσα είναι έν' από τά πλέον αναπαλλοτριώτα του Έθνους κτήματα. Από τó κτήμα τοθτό μετέχουν όλα τά μέλη του Έθνους με δημοκρατικήν, νά ειπω ούτως, ισότητα». Όταν, καθώς σημειώνεται πιδ πέρα, προβάλλει και τήν ανάγκη νά γίνει μια μεγάλη συναγωγή του λεξιλογίου όπως βρί- σκεται στο στόμα του λαού, ή αντίδραση του άρχαϊσμού είναι άμε- ση και άπλή: «και ό Κοραής σε στέλλει συνεχώς», γράφει ό Δού- κας, «εις τās πόλεις τής Ελλάδος νά εκλέξης τās συμφοράς της (να μη λάβης δηλονότι λέξιν εκ τής άρχαίας άνευ τής έσχάτης ανάγκης)». Δύο κόσμοι άν όχι και περισσότεροι.

Γιατί άληθινά, ένα από τά χαρακτηριστικά του Διαφωτισμού είναι ότι, αντίθετα από άλλες στιγμές ή άλλες επιδόσεις του έλλη- νισμού, ό Διαφωτισμός εκαλλιέργησε πρds κάθε κατεύθυνση τήν άτο- μικήτητα, κίνησε πρds τις προσωπικές επιλύσεις τών προβλημά- των. Έτσι και στο θέμα τó γλωσσικό: Έχουμε γράδα πού μας φέρ- νουν από τή μια άκρη στην άλλη, από τόν άσυμβίβαστο άρχαϊσμό στην πλέον φωνογραφική κοινολεξία. Ό Άθανάσιος Ψαλίδας, ό Ί- ωάννης Βηλαράς ζητούν τήν κατάργηση τής ιστορικής όρθογρα- φίας και τή σύνταξη τών κειμένων μέσα στον ιδιάζοντα γλωσσικό χρωματισμό του κάθε τόπου. Ό Στέφανος Κομμνητάς ή ό Νεόφυτος Δούκας γράφουν στα άρχαία ελληνικά τις λόγιες συγγραφές τους. Αντίστοιχα, και σε τοúτο επίσης έχει δίκαιο ό Παναγιώτης Κοδρι- κάς, έχει διαμορφωθεί στον χώρο του οικουμενικού πατριαρχείου ένας συγγραφικός τρόπος πού επιδιώκει νά φθάνει σε μια όρθόπειια και μια καλλιπέπια, μακριά από τις δυο αυτές άκρότητες. Έρχεται ό Κοραής εκείνος ζητεί κάτι άλλο: ξεκινημένος από τήν καθημερι- νή λαλιά, νά καταλήξει σε μια γλώσσα ή όποια κρατώντας τή δομή τής νέας ελληνικής, νά φθάσει σε ένα λεξιλόγιο πού νά πλη- σιάζει στην έτυμολογία τών άρχαίων λέξεων, όσες σώθηκαν μέσα ά- πό τήν προφορική και τή γραπτή παράδοση. Τό όριο βρίσκεται από τή μεριά τής άρχαίας. Όμως, έδωθε από τó όριο αυτό, ό κάθε ο- παδός τής μέσης όδοϋ, τήν όποια συντάινει ό Κοραής, θά κάνει τó

δικό του μίγμα, τó δικό του χαρμάνι, και με τά επιχειρήματα του ίδιου δασκάλου, είναι μπορετό νά ύποστηριχθούν πολύ διαφορετικές, ως και αντίθετες, γλωσσικές μορφές.

Ό ίδιος, άλλωστε, προσωπικός χαρακτήρας σημαδεύει γε- νικά, σε εκείνα τά χρόνια, τις ενέργειες τών Έλλήνων λογίων. Πρωτόδουλες λύσεις, μεγαλόβολες συλλήψεις και κατασκευές παρά- τολμες βρίσκουν τή θέση τους μέσα σε ένα σώμα λογισούνης πού πο- τέ άλλοτε δέν είχε δείξει τέτοιες διαθέσεις. Ό Δανιήλ Φιλιππίδης, αφήνοντας πίσω τόν διδάσκαλό του, τόν Καταρτζή, ιδεάζεται και εισηγείται τήν καθιέρωση μιας διεθνικής γλώσσας' τó σχετικό υπό- μνημά του τó στέλνει στους δυτικούς σοφούς με τήν έλπίδα νά μπο- ρήσει νά επιβάλει τó σύστημά του. Ό Βενιαμίν Λέσβιος, στις φιλο- σοφικές αναζητήσεις του καταλήγει στην υπόθεση μιας ούσιας ή όποια έρμηνεύει τά φαινόμενα τών αισθήσεων: τó πανταχόνητον. Ό Θεόφιλος Καίρης πηγαίνει πιδ μακριά ακόμη και γίνεται ί- δρυτής θρησκείας. Καινούριες μεθοδολογικές βελτιώσεις βρίσκουν πρόθυμη και προσεκτική άκρόαση: ή άλληλοδιδασκική στα scho- λεία' πειραματικά έργαστήρια ιδρύονται, και ό κόσμος τρέχει νά γνωρίσει τά αξιοπερίεργα διδάγματα τών νέων επιστημών. Σύλλο- γοι και οργανώσεις ιδρύονται: μέσα στον ελληνικό χώρο και έξω από αυτόν, στις ελληνικές παροικίες: Φιλαθηναϊκή Άκαδημία, Έλ- ληνόγλωσσο Ξενοδοχείο, και άλλα.

Άπό πολύ νωρίς είχε μπει μέσα στον ελληνικό κοινωνικοπνευ- ματικό χώρο ό τεκτονισμός (βρίσκουμε τούς τέκτονες και ως «κο- νιάτες» και ως «μουρατόρους» και ως «φραμασόβους»). Οι πρώ- τες σχετικές μυετες δίνουν Έπτάνησα, Σμύρνη, Πόλη, λίγο πριν από τó 1750. Δέν αποκλείεται οι παλαιότερες στοές νά φανερώθη- καν ιδίως ανάμεσα σε παροικίες Δυτικών, αλλά, πάντως, μια πρώ- τη καταδικη από τó οικουμενικό πατριαρχείο, σχεδόν σύγχρονη με τις αναφερόμενες ιδρύσεις, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ή κίνηση είχε από τότε άγγίσει όχι μόνο ξένους, αλλά και Έλληνες. Φυσικά, τó κλίμα μέσα στο όποιο θά κινηθεί ό τεκτονισμός είναι λόγιοι, έμ- ποροι, Φαναριώτες. Ό χαρακτήρας τής μυστικότητας τόν όποιο έχει ή όργάνωση αυτή, δέν μας επιτρέπει νά γνωρίσουμε στην έ- πιθυμητή έκταση τά σχετικά με τή δράση της μέσα στους έλλη- νικούς πυρήνες' όμως τó γεγονός ότι καταδικάσθηκε τó κίνημα και

αργότερα, από την Έκκλησία, επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι έδειξε σημεία άκμαίας ζωής. Έξ άλλου δεν πρέπει να αγνοηθεί το γεγονός ότι τεκτονικές παρουσίες άπαντούν πολλές στα έθνικά κινήματα τα όποια όδηγήσαν στον Άγώνα. Τέλος, ίσως δεν είναι άστοχο να σχετισθούν με τις ύπερεθνικές ροπές του τεκτονισμού κάποιες άνάλογες διαθέσεις τις όποιες άπαντούμε στα χρόνια του έλληνικού Διαφωτισμού, και μάλιστα σε σημαντικούς εκπροσώπους του, καθώς στον Μοισιόδακα, στον Καταρτζή, στον Ρήγα Βελεστινλή. Το έθνικό φρόνημα την ώρα εκείνη φανερώνεται γενναίο και άνοιχτόκαρδο.

Όστόσο τα πράγματα πείθουν ότι το ζύγισμα ανάμεσα στα αρχαία και στα ξένα, στη διαχρονία και τη συγχρονία, δεν είναι απόλυτο. Ο Διαφωτισμός απονέμει τιμή στην αρχαιότητα, εργάζεται για την παρουσία του στοιχείου αυτού μέσα στη σύγχρονη παιδεία: το κυριότερο μέσα στη μεγάλη βιβλιογραφία του έλληνισμού, την όποια συνέταξε ο Καταρτζής, το άποτελούν οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς το κυριότερο μέσα στην πολύτιμη παραγωγή του Κοραή, άποτελείται από εκδόσεις αρχαίων συγγραφέων. Όμως ή ανάγκη να εύθυγραμμισθεί ο νέος έλληνισμός προς τη δυτική πραγματικότητα, πρωτεύει στη συνείδηση του Διαφωτισμού. Ο Καταρτζής γράφει ένα δοκίμιο για να άρει από τη συνείδηση των λογίων τη δυσπιστία προς τις μεταφράσεις, των δυτικών, ιδίως, έργων ο Κοραής ζητάει να εκδοθεί ένα περιοδικό, που να έχει ως κύριο σκοπό τη μετακίνηση, μέσα στον έλληνικό χώρο, των επιτεύξεων της δυτικής παιδείας. Και ο ένας και ο άλλος, τυπικά και σε τοποτό εκπρόσωποι του Διαφωτισμού, είναι άδιάκοπα άπασχολημένοι από το θέμα των μεταφράσεων: μεταφράζουν οι ίδιοι, προσάβνουν σε ύποδείξεις. Οι μεταφράσεις και τα περιοδικά, θα παραμείνουν από τα κύρια χαρακτηριστικά του έλληνικού Διαφωτισμού.

Περιοδικά

Άλλωστε, ούτε το ένα ούτε το άλλο είναι θέματα άποκλειστικά λόγια. Έτσι, για τα περιοδικά: πρώτιστα έχουμε να κάνουμε με μία κοινωνία ή όποια έχει έρθει πιά σε έπαφή με την άστάθεια, την κινήτικότητα του κόσμου γνωρίζει τις επιπτώσεις τις

όποιες έχουν επάνω στις άμεσες άνάγκες και στα άμεσα συμφέροντά του οι διακιμάνσεις, οι μεταβολές των όρων της ζωής. Έμπόριο, ταξίδια, συναισθηματικοί δεσμοί με τόπους μακρινούς αυτό θα είναι ή βάση του περιοδικού τύπου: παροχή πληροφοριών χρήσιμων ή που να ικανοποιούν την περιέργεια. Από εκεί και πέρα, άλλο, δεύτερο στάδιο, θα είναι ή προαγωγή της παιδείας. Όταν οι άδελφοί Πούλιοι ξεκινούν να δγάλουν την «Έφημερίδα» τους στη Βιέννη, έχουν σκοπό να παρέχουν μία έκλογή «άξιοδιηγήτων πραγμάτων, όχι μόνον πολεμικών, αλλά και πολιτικών, και μάλιστα οικονομικών» (1790). Το φύλλο θα συνεχισθεί ως το 1797, πάντοτε στην ίδια γραμμή θα κλείσει όταν οι εκδότες του άποδειχθούν ότι μετέχουν στην κίνηση του Ρήγα Βελεστινλή.

Μά ή κύρια έκφραση του έλληνικού Διαφωτισμού από την άποψη του περιοδικού είναι ο «Έρμης ο Λόγιος». Άρχισε να δγαίνει το 1811 και σταμάτησε όταν άναγκάστηκε, το 1821, να δημοσιεύσει τον άφορισμό του Γρηγορίου Ε' έναντίον του έθνικού κινήματος. Δεν είναι το μόνο: έζησαν και άλλα, στην ίδια εποχή, άλλα μακρότερο και άλλα μικρότερο βίο: άλλα ξεκινημένο από τον Άνθιμο Γαζή, σύμφωνα με ύπόδειξη του Κοραή, έμεινε, γενικώς, αρκετά κοντά στη γραμμή του τελευταίου αυτού, καλλιεργώντας με άποκλειστικότητα τη λογισύνη, και καταχωρίζοντας πολλές μεταφράσεις φιλολογικών ιδίως έργων. Στα χρόνια όπου ή σύγκρουση ανάμεσα στους όπαδούς του Διαφωτισμού, όπως τον έβλεπαν ο Κοραής και οι όπαδοί του, και στους άντιπάλους των ιδεών αυτών έφθασε στο κατακόρυφο, το περιοδικό έζησε έντονα τον άγώνα, διευθυνόμενο από τον Κ. Κοκκινάκη και τον Θ. Φαρμακίδη. Την πιό χαρακτηρισμένη πολεμική, την δεχόταν από ένα άλλο φύλλο, που επίσης έβγαине στη Βιέννη, την «Καλλιόπη», και, άλλωστε, του την ανταπέδιδε. Την «Καλλιόπη» την διεύθυε ο Άθανάσιος Σταγειρίτης: όλιγόζωα στάθηκαν άλλα περιοδικά, που δγήκαν στο Παρίσι, όργανα, ιδίως, νεώτερων όπαδών του Κοραή, μαχητικά και άκρως, κάποτε, προσδευτικά. Η κυκλοφορία των φύλλων αυτών ήταν περιορισμένη τόσο, ώστε να μη δγάζουν τα έξοδά τους: ο «Λόγιος Έρμης» κινδύνευσε, περισσότερο από μία φορά, κατά το διάστημα των ένδεκα έτών του βίου του, να κλείσει όριστικά από άνείχεια: άγχιζε όμως καιρία σημεία του έθνικού συλλογικού σώματος, και

ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ πρέπει νὰ θεωρεῖται ὄχι μόνον σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὰ πνεύματα καὶ τὴς συνειδήσεις τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ ὄργανο ποῦ προσέφερε ἀξίες λόγου ὑπηρεσίας στὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Μεταφράσεις

Κύρια θέση στὴν ὑπόθεση, κατέχουν ἐπίσης καὶ οἱ μεταφράσεις· εἶδαμε λίγα σχετικὰ ἐξ ἀφορμῆς τῶν Φαναριωτῶν (βλ. ἐδῶ σ. 32). Βέβαια δὲν εἶναι τῶρα ἡ θέση γιὰ νὰ ἐξετασθεῖ ἓνα βασικὸ φαινόμενο τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ παραδοσιακὴ ἀποχὴ τοῦ ἀπὸ τὴς ξένες γλώσσας. Γιὰ τὴν ἀρχαιότητα, τὸ πράγμα ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὸν χῶρο τὸν ὁποῖο γνωρίζει ὁ ἑλληνισμὸς, καὶ ἀπὸ τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας. Στὰ χριστιανικὰ χρόνια, ἡ δημιουργία τῆς Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τῶν χριστιανικῶν συνειδήσεων, στὴ Δύση μὲ ἓναν τρόπο, στὴν Ἀνατολὴ μὲ ἄλλον, ἐτοιμάζουν μιὰ βαθιὰ τομὴ παιδείας, τῆς ὁποίας ἡ θρησκευτικοπολιτικὴ ἔκφραση, τὸ σχίσμα, θὰ ἐπισημοποιήσῃ τὴν ὑπαρξὴ δύο πολιτισμῶν ποῦ μένουν ἀδιάφοροι ἢ καὶ ἐχθρικοὶ ἀναμεταξύ τους. Ὑστερα, τρίτο στάδιο, ἡ δυσπιστία καὶ ἡ ἀνησυχία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας γιὰ ὅ,τι προέρχεται ἀπὸ τὴ Δύση εἶναι ἀρκετὲς γιὰ νὰ φράξουν τὸν δρόμο πρὸς τὴ δυτικὴ παιδεία καὶ πρὸς τὴς δυτικὲς γλώσσες· αὐτὰ συμβαίνουν ἀκόμη πρὶ ἔντονα, ὅταν, μετὰ τὴν κατάρρευση τῆς Αὐτοκρατορίας, τὴν εὐθὺν γιὰ τὴν διακυβέρνηση τῆς ἑλληνικῆς ἐθνότητος κρατεῖ, μόνη πλέον, ἡ Ἐκκλησία. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ ἐξαιρέσεις, ποσοτικὰ ἀσημαντὲς καὶ ποιοτικὰ ἀχρῶμες, ποῦ θὰ μπορούσαν νὰ μνημονευθοῦν ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν μεταφράσεων, μέσα στὴ μεταγενέστερη ἑλληνικὴ γραμματεία, γιὰ νὰ συναντῆσῃ κανεὶς λόγιες μεταφραστικὲς ἐπιδόσεις ἀπὸ δυτικὰ ἔργα, πρέπει νὰ φθάσῃ ὡς τὴ στιγμὴ ὅπου τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα ἀρχίζει νὰ ξεσπαραγανώνεται ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ ἀποκλειστικότητα, δηλαδὴ νὰ ἀγγίζει τὴν ἀπαρχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ μετάφραση ἀπὸ δυτικὰ ἔργα, εἶναι πρῶτιστα συνάρτηση τῆς περιέργειας ἢ ὁποῖα ἔχει γεννηθεῖ μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο· ὕστερα εἶναι πόρισμα τῆς γλωσσομάθειας, τῆς ὁποίας ὑποσημάναμε κιόλας ἐδῶ τὰ ἱστορικά.

Μὲ τὰ στοιχεῖα ὅμως αὐτὰ, ὄρῃσαμε περίπου καὶ τὴ στιγμὴ: γύρω στὸ 1750. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, σὲ μιὰ χαρακτηριστικὴ ἀνιούσα, μέσα ἀπὸ τὸν φθίνοντα 18ο αἰ. καὶ τὸν ἀρχόμενον 19ο, ἔχουμε πολὺ μεγάλο καὶ ἐνδεικτικὸ στὴν ὕψὸς τοῦ ἀριθμοῦ λογίων μεταφράσεων, στὶς ὁποῖες, φυσικὰ, πρέπει νὰ περιληφθοῦν καὶ οἱ παραφράσεις. Τὸ πρῶτο ξεκίνημα θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἔχει μιὰ ἐλαφρὰ λογοτεχνικὴ χροιά, ἄς ποῦμε ἐρασιτεχνικὴ: ἀκόμη ἢ περιέργεια δὲν εἶναι διαμορφωμένη μέσα στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο, καὶ προέχουν ἀκόμα ἐνδιαφέροντα γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο δομεῖται ἡ συγγραφικὴ ζωὴ στὴ Δύση, ἢ γιὰ κάποια σημαντικὰ ἔργα τῆς δυτικῆς λογοτεχνίας, γιὰ τὰ ὁποῖα οἱ ξενόφερτοι διδάσκαλοι ἐνημερώνουν τοὺς Ἕλληνας μαθητὲς τους. Ἔτσι θὰ εἶχε κανεὶς νὰ μνημονεύσῃ σ' αὐτὸν τὸν τομέα διστακτικὲς ἀκόμη ἐπιδείξεις ἐνδιαφερόντων, ἀπὸ τὴς ὁποῖες οἱ περισσότερες δὲν ἔφθασαν κἀν ὡς τὸν τύπο. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἔχουμε ἔργα μεγάλα: μεταφράσεις τοῦ «Δὸν Κιχώτη», κωμωδιῶν τοῦ Μολιέρου, συγγραμμάτων τοῦ Βολταίρου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα ἀπὸ τὴν ἐλαφρὰ, φευγαλέα, λυρική ποίηση. Σχεδὸν τὸ σύνολο ἀπὸ ὅ,τι ἀναφέρθηκε ἐδῶ ἔχει μείνει ἀνέκδοτο· καὶ, ὅπως πρέπει κανεὶς νὰ τὸ περιμένει, προέρχεται ἀπὸ τὸ φαναριώτικο κλίμα, ἀπὸ τὸ κλίμα τῆς γλωσσομάθειας.

Ἄλλὰ πολὺ γλήγορα θὰ γίνῃ ἡ διαφοροποίηση, ἡ κατάπαιση τῶν τυχαίων περιπλανήσεων: μιὰ ὀρμητικὴ στροφή πρὸς τὴ γνώση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἐξωτερικοῦ σὲ κάθε σημασία, πρὸς τὴ διαχρονία μὲ τὴ μετάφραση ἱστορικῶν ἔργων, πρὸς τὴν συγχρονία μὲ τὴ μετάφραση γεωγραφικῶν, πρὸς τὸν φυσικὸ περίγυρο μὲ τὴς θετικὲς ἐπιστήμες, πρὸς τὴν ἀφαίρεση μὲ τὰ μαθηματικά. Ὄπου νὰ αἰσθανθεῖ ὁ ἑλληνισμὸς ὅτι ἄρχισε κάπως νὰ κυριαρχεῖ στὴ γνώση τοῦ ἐξωτερικοῦ αὐτοῦ κόσμου, ὅπως τὸν διατυπώσαμε, ἡ λογοτεχνία θὰ μείνῃ στὸ περιθώριο.

Φυσικὰ, τὸ περιθωριακὸ αὐτὸ, ἀπὸ πολὺ νωρὶς, μᾶς δίνει πολὺτιμες ἐνδείξεις. Εἶδαμε πῶς, τὸ 1768, ἓνας ὀρθόδοξος κληρικὸς ὁ ὁποῖος πρόκειται νὰ γίνῃ πολὺ γρήγορα, καὶ ἀπότομα, ἀρχιεπίσκοπος, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, μεταφράζει Βολταίρο. Δὲν εἶναι τραγωδίες του· εἶναι μιὰ πολὺ σημαντικὴ μαρτυρία τῆς ἐποχῆς, ἀκόμη πρὶ σημαντικὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα: εἶναι τὸ «Περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν

ταίς ἐκκλησιαίς τῆς Πολωνίας Δοκίμιον Ἱστορικὸν καὶ κριτικόν»· ἂν ποθῆμε ὅτι τὸ ἔργο συνδημοσιεύεται μὲ ἓνα «Σχεδιάγραμμα περὶ τῆς ἀνεξίθρησκείας», συγγραφή τοῦ μεταφραστῆ, βλέπουμε τὴν βαρύτητα καὶ τὸ νόημα ποῦ ἔχει ἡ ὑπόθεσις αὐτή. Ὅμως ὁ ἴδιος μεταφράζει καὶ λογοτεχνία, πάλι τοῦ Βολταίρου: εἶναι ὁ «Μέμνων», ἓνα ἀπὸ τὰ ἐλευθεριάζοντα διηγήματα τοῦ Γάλλου στοχαστῆ· ὁ μεταφραστὴς ὄχι μόνον δὲν ἀμβλύνει τὴν ἐλευθεριότητα τοῦ κειμένου, ἀλλὰ μᾶλλον τὴν δξύνει.

Σημαντικὴ ἀπὸ ἀντίστοιχες ἀπόψεις εἶναι ἡ ἄλλη μεταφραστικὴ δοκιμὴ γιὰ τὴν ὁποία ἐμιλήσαμε: τὸ «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἔραστῶν». Ὅλα ἐμφανίζονται γενναῖα καὶ καινούρια σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεσις. Μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων, ἡ πνευματικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὴ Δύση ὀλοένα καὶ πυκνώνεται, καταστὰντας ἔτσι μικρότερο τὸ ἄνοιγμα ἀνάμεσα σὲ ὅσα πραγματοποιοῦνται στὴ Δύση, καὶ σὲ ὅσα ἀπὸ αὐτὰ γίνονται γνωστὰ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο: ὁ Ρήγγας μεταφράζει ἓνα σύγγραμμά του συγγραφέα, ἀπὸ τοὺς πρὶν χαρακτηριστικούς καὶ τυπικούς τῶν ἐπαναστατικῶν χρόνων τῆς Γαλλίας. Μιὰ τέτοια πράξις εἶναι δύσκολο νὰ θεωρηθεῖ τυχαία ἢ ἄσχετη ἀπὸ τὴ γραμμὴ τοῦ Ρήγγα. Λίγο ἀργότερα, τὸ 1797, μεταφράζονται διηγήματα τοῦ Βοκκάκιου· τὸ ὄνομα δὲν πρέπει νὰ μᾶς παραπλανήσει, γιὰτὶ τὰ διηγήματα αὐτὰ δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ σκανδαλοθηρικά του, ἀλλὰ μποροῦμε νὰ ἀναρωτηθοῦμε μήπως μιὰ τέτοια παραπλανητικὴ διάθεσις ὑπαγόρευσε ἢ ἐνίσχυσε τὴν ἐκλογὴ τοῦ μεταφραστῆ.

Στὸ μεταξὺ, φυσικά, συνεχίζεται καὶ δυναμώνει, μὲ τὴν ἐδρασίωσιν τῆς γλωσσομάθειας, μιὰ πρὶν κλασικιστικὴ διάθεσις μέσα στὰ γράμματα. Μεταφράζονται οἱ πρωτεύοντες Γάλλοι κλασικοί, ὁ Κορνήλιος, ὁ Ρακίνας. Μεταφράζεται πολὺ ὁ Βολταίρος, σύγχρονος δόξα καὶ αἰτία σκανδάλων· ἀπασχολεῖ ἔντονα τὴν κοινὴ λόγια γνώμη. Ἦσως σὲ τοῦτο δὲν εἶναι ἄσχετη ἡ ἐπίμονη συνηγορία του στὴν Αἰκατερίνη Β' τῆς Ρωσίας, ἐπάνω στὰ Ὀρλωφικά, ἐναντίον τῶν Τούρκων καὶ ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων· τὸ 1776 ἓνας καλὸς γερὸς ὑποδέχεται τὸν Choiseul - Gouffier στὴν Πάτμο, καὶ ἀποκαλεῖ τὸν Βολταίρο εὐεργέτη τῆς ἀνθρωπότητος (καὶ τὸν Rousseau, ὡστόσο). Κάτω ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ ἐπίνευσις τῆς αὐτοκράτειρας, μαζὶ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου εἰσάγεται καὶ ἓνα πνεῦμα φιλελεύθερο καὶ προοδευτικὸ μέσα στὴν ἑλληνικὴ παιδεία. Ἀργότερα, μὲ τὴ Γαλλικὴ Ἐ-

πανάστασις, μὲ τὴν προσέγγισις Τουρκίας καὶ Ρωσίας, μὲ τὴν ἀναστολὴ τῶν προοδευτικῶν ἐκδηλώσεων τῆς Αἰκατερίνης, ὁ Βολταίρος θὰ γίνῃ σύμβολο ἀποτροπιασμοῦ γιὰ τὴν ὀρθόδοξον ἑλληνικὴ Ἐκκλησία· ἄλλωστε, μιὰ δυσπιστία γιὰ τὸν Γάλλο φιλόσοφο εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐκδηλώνεται νωρίτερα: φαίνεται ὅτι τὸν ἴδιο καιρὸ ποῦ ἐκφραζόταν ὅπως εἶδαμε ὁ καλὸς γερὸς τῆς Πάτμου, τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖο ἀποδοκίμασε τὸν Βολταίρο. Ὅπως δὲ ἀργότερα, στὸν φθίνοντα; πλέον, αἰῶνα, οἱ καταδίκαι καὶ οἱ ἀποδοκιμασίες του πυκνώνονται πολὺ· τοῦτα ὅλα τοῦ δίνουσι ἓνα πρόσθετο τίτλο στὰ μάτια τῶν προοδευτικῶν: ἡ μετάφρασις ἔργων του, ἡ μιλία τοῦ ὀνόματός του συνεχίζονται μὲ μιὰ διάθεσις ἀνατρεπτικὴ, ὡς τὴ στιγμὴ πρὶν δ-που, σαφέστερα μετὰ τὸν Ἀγῶνα, ὁ Βολταίρος ἐντάσσεται, στὰ μάτια τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοῦ, μέσα στὴν παραδοσιακὴ γαλλικὴ γραμμαι-τεία, κυρίως ὡς τραγικὸς ποιητής, καὶ οἱ μεταφράσεις τῶν ἔργων του στὰ ἑλληνικὰ χάνουν τὸν προκλητικὸν χαρακτήρα τὸν ὁποῖο εἶχαν πρὶν.

Τὸ θέατρο

Πάντως τὸ θέατρο ἀπασχολεῖ πολὺ τὸν νέο ἑλληνισμό. Ἔτσι εἶναι, βέβαια, στὴ συνείδησις τῶν διαφωτισμένων λογίων, τὸ μεγάλο σχολεῖο τοῦ λαοῦ, μορφωμένου καὶ ἀμόρφωτου· ἀλλὰ εἶναι, ἀκόμη, καὶ ἡ ἔκφρασις μιᾶς κοινωνίας στὴν ὁποία δὲν λειτουργεῖ μὲ ἀποκλειστικότητα ὁ ἀπομονωτισμὸς τοῦ ἀτόμου ἢ τῆς οἰκογένειας: οἱ ἄνθρωποι στὸ θέατρο συνέρχονται ἐπὶ τὸ αὐτὸ, καὶ δοκιμάζουν ἀπὸ κοινοῦ συναίσθηματα βίαια ἢ ὑψηλά· Τέλος, δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ἡ φόρτισις τοῦ ὄρου μὲ ἔννοιαι, πάλι, συλλογικῆς: ἡ λέξις θέατρο, σ' αὐτὰ τὰ χρόνια, ἀπαντᾷ μὲ μιὰ ἰδιάζουσα πυκνότητα μέ-σα σὲ κάθε λογῆς κείμενα, προκειμένου νὰ περιγραφῶν ἔντονα κα-ταστάσεις, τραγικῆς, μάλιστα, ἢ δραματικῆς, ἀλλὰ καὶ κωμικῆς· ὁλη ἢ σχετικὴ ὀρολογία παραστῆκει γιὰ τὴ διατύπωσιν ἐνάλωγων ἐν-νοιῶν: «θεατρῖζω», «θέατρον φοβερῶν γεγονότων», κλπ. Ὅλα αὐτὰ, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρότυπα, καὶ καταλήγοντας σὲ προσωπι-κῆς δημιουργικῆς προσπάθειαι, ἐκφράζονται μὲ ἓνα πλῆθος σκηγι-κῆ ἔργα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀρκετὰ βλέπουν τὸ φῶς τοῦ τύπου, οὐσιαστι-κῆ ἀπὸ τὸν μεσοῦντα αἰῶνα καὶ πέρα, μὲ αὐξουσας ἀναλογίαι, ὅσο

πλησιάζουμε στον Άγωνα. Στο μεταξύ όμως, από τον άρχόμενο 19ο αί., είτε σε κέντρα φαναριώτικα, καθώς το Βουκουρέστι, είτε σε κέντρα όπου αναπτύσσονται ελληνικές έμπορικές δραστηριότητες, καθώς στην Όδησο (και γνωρίζουμε τι σημαίνουν και το ένα και το άλλο από την άποψη του Διαφωτισμού), αναφαίνονται τότε πότε και παραστάσεις θεατρικές· έρασιτεχνικές ιδίως, και στη συνέχεια με κάποια τροπή προς τον επαγγελματισμό, έχουν κύριο σκοπό νό φρονηματίσουν το κοινό σε κατεύθυνση, εμφανέστερα είτε διακριτικώτερα, έθνική. Γράφει ο Άθανάσιος Χριστόπουλος, σε ένα δράμα του, τον «Άχιλλέα», τό 1805:

«Όταν εμείς ένωμένοι, κ' ή Έλλάς εϋδοκίμει,
και καμία δέν την βλάπτει έχθρική έπιδρομή».

Ό Κοραής πιστεύει ότι τό νέο ελληνικό θέατρο θερμαίνει «τών ήμογενών τά στήθη διά την άνάστασιν της πατρίδος»· ο Κωνσταντίνος Άσώπιος γράφει τό 1817 ότι τό θέατρο «σκοπόν έχει μόνον των ήθών την διόρθωσιν και την εκπαίδευσιν των λαών»· είναι τό κοινό σχολείο των ανθρώπων, τό όποιον αναπληρώνει των άλλων σχολείων την Έλλειψιν»· τό 1820 εκδίδονται σε δύο τόμους διάφορα θεατρικά έργα, τά όποια, προλογίζοντας, γράφει ο εκδότης ότι μέσα στά άλλα «εστερήθημεν και την ωφέλειαν» του θεάτρου, «του κοινού τούτου των ήθών σχολείου». Προέχει, όπως σε όλόκληρο τό κίνημα του Διαφωτισμού, μία έμπιστοσύνη προς τον άνθρωπο, προς τις δυνατότητές του για βελτίωση, για προαγωγή. Ό στόχος δέν είναι πλέον προς τά περασμένα, προς την αρχική Άποκάλυψη, στην ή οποία οδηγούσε ή χριστιανική πίστη, αλλά προς τά μελλούμενα. Ό Διαφωτισμός, αισιόδοξος, ξανοίγοντας στους δρόμους της ανθρωπότητας της προδευτικής της δυνατότητας, πιστεύει στην άγωγή, στην εκπαίδευση, στο σχολείο, στο κάθε λογής σχολείο. Τοότο έξηγει, μέσα από τη βαθιά συνείδηση των φαινομένων του καιρού εκείνου, τη σημασία την όποια δίνει τότε ο ελληνισμός στο σχολείο. Όμως ή σημασία, άκριβώς, αυτή, είναι τόσο μεγάλη, ώστε να επιβάλλεται ή εξέτασή του σε χωριστό κεφάλαιο της Ιστορίας αυτής.

Άλλά, πέρα από τό σχολείο, και κάποτε μέσα από τό σχολείο, σε άκέραιο τον ελληνισμό περνάει μία φρικίαση, ή όποια έχει άμεση σχέση με τον λόγο, ή ανάγκη έμπλουτισμού του λεξιλογίου.

Άνάγκη, σε δύο, τουλάχιστον, επίπεδα, όχι άμέσως σχετισμένα μεταξύ τους: είναι από τη μία μεριά οι καινούριοι όροι ζωής, οι όποιοι επάγονται νέες λεξιλογικές και δομικές απαιτήσεις: είδαμε τη μόδα και είναι, επίσης, ο καινούριος ψυχοπνευματικός κόσμος, ο όποιος και αυτός, πρέπει να εκφρασθεί με κάποιες μορφές νεολογισμών, λέξεις καινούριες, δανεισμένες από τη Δύση, μαζί με τις αντίστοιχες έννοιες, ή από την αρχαιότητα, όροι ζωντανοί, ή και κοινόχρηστοι, που αποκτούν μία καινούρια συναισθηματική θερμότητα.

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Η ομάδα των φαινομένων τά όποια ανταποκρίνονται στις κοινωνικές ή τις πρακτικές ανάγκες (μέσα στις όποιες έντάσσονται, φυσικά, τά σχετικά με την τεχνική όρολογία) είναι πολύ μεγάλη: στον 18ο αιώνα, τά λίγα ιδιωτικά γραπτά, όσα διαθέτουμε, συμβόλαια, άλληλογραφίες, καθώς και κάποιες ένδείξεις από έντυπα του καιρού, μάς πείθουν για μία βαθύτατη ανανέωση του ελληνικού λεξιλογίου, του όποιου μικρό μέρος μόνο έχει άποθησαυρισθεί ως σήμερα. Φυσικά, πρόκειται για κοινόχρηστους όρους, των όποιων τό έτυμο πρέπει να αναζητείται ιδίως σύμφωνα με την προέλευση των έννοιών στις όποιες ανταποκρίνονται: τεχνικοί όροι από τά γερμανικά, έμπορικοί από τά ιταλικά, πνευματικοί και κοινωνικοί από τά γαλλικά. Άλλά δίπλα σ' αυτή τη διεργασία, που γίνεται σαν αυτόματα και άσυνείδητα, και χωρίς την συμπράξη των λογίων, ή κάποτε τό πολύ με την άνοχή τους (π.χ. νατουραλιστας, φραμασόνος), υπάρχει εκφρασμένη ή θέληση της προδευτικής λογισμένης για την ανανέωση του λεξιλογίου με τρόπους οι όποιοι να επιτρέπουν την προσαρμογή του σε νέες πνευματικές ανάγκες. Ό Βούλγαρης εκφράζεται άνεπιφύλακτα ως προς αυτό: «και όνοματοθεοῦντι, οὔ οὐκ έστιν όνομα, παντί εφεΐται, ως αν θέλοι έρμηγεύειν τά νενοημένα». Ό Καταρτζής δείχνει πως είναι εύκολο στη νέα ελληνική να δανείζεται από τά αρχαία και να πλουτίζει έτσι τό λεξιλόγιό της: «Μ' όλον τοότο στά καινούργια πράγματα που εύρέθησαν και εφευρέθησαν σήμερα στης επιστήμης και τέχναις, δέ μάς φτάουν όσο πολλαίς λέξεις και σφετερίσουμε γραμματικώς από τά έλ-

ληνικά· ὅθεν ἀπαραιτήτως πρέπει πρὸς ὥρας νὰ πολιτογραφήσοιμ' ὁμοίως πολλαῖς ἄλλαις ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ καὶ ἀσιανὰ ἔθνη», ὡς τὴν ὥρα ὅπου, μὲ τὴν ἐδραίωση μιᾶς καινούριας λογιᾶς, νὰ καθαρῶσθαι ἀπὸ αὐτῆς ἢ νέα γλῶσσα. Ἡ γνώμη τοῦ Βούλγαρη διατυπώνεται τὸ 1766· τοῦ Καταρτζή, τὸ 1788· τὸ 1812, εἶναι φανερό ὅτι πηγαίνουμε πρὸς τὴν πέρα: στὸ μεταξὺ ἔχει προχωρήσει ἢ ὑπερβολὴ τοῦ ἀρχαϊσμοῦ, καὶ ὁ Κοραῆς ζητεῖ μιὰ ἔγκαιρη ἐπάνοδο στὴν πραγματικότητα, σὲ μιὰ μεγάλη συναγωγὴ τοῦ λαϊκοῦ γλωσσικοῦ θησαυροῦ ὅπως σώζεται στὴ λαλιά. Ὁ ἴδιος νεολογίζει πρόθυμα. Οἱ ὁπαδοὶ του, ἢ οἱ λόγιοι ποὺ ὁπωσδήποτε ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴ σκέψη του, δὲν διστάζουν νὰ ὑποστηρίξουν στὴ θεωρίαν καὶ στὴν πράξιν τὴν ἀνάγκη νὰ ὀργανισθῆι τὸ λεξιλόγιον, ἐπιστημονικὸ καὶ φιλοσοφικόν, τῆς νέας ἑλληνικῆς· ἔτσι ὁ Ἀνθιμος Γαζής, ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας: στὶς πραγματικὰς του διαστάσεις ἂν θεωρηθῆι τὸ φαινόμενον, δηλώνει ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς ἀλλάζοντας πνεῦμα ἀλλάζει γλῶσσα, πλουτίζοντας σὲ ἔγνοιες πλουτίζει καὶ σὲ λέξεις ποὺ τὶς ἐκφράζουν.

Ἀπὸ τὰ πρὸς κτυπητὰ παραδείγματα γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ ἑλληνικοῦ λεξιλογίου, θὰ εἶχε κανεὶς νὰ μνημονεύσει δυό, τὰ ὅποια, ἄλλωστε, ἀκριβῶς, προέρχονται τὸ ἓνα ἀπὸ τὸν Βούλγαρη καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὸν Κοραῆ· ἐδῶ, πιά, ὁ νεολογισμὸς μᾶς εἰσάγει στὰ ἄδυστα μέσα τοῦ κόσμου, ὅπου ἀνασταίνεται ἡ νέα ἑλληνικὴ συνείδησις. Τὸ 1768, ὁ Βούλγαρης ἔχοντας ἀνάγκη νὰ ἐκφράσῃ τὴν ἔγνοιαν τῆς θρησκευτικῆς ἀνοχῆς, ἀπὸ τὶς βασικὰς τοῦ δυτικοῦ Διαφωτισμοῦ, διωροφῶρει τοὺς πατριώτες τοῦ τὸν ὄρον «ἀνεξίθρησκέα». Τὸ 1804, ὁ Κοραῆς, γιὰ νὰ ἀποδώσῃ στὰ ἑλληνικά τὸν ὄρον civilisation, προτείνει τὴν λέξιν «πολιτισμὸς». Σ' αὐτῆς τὶς διαστάσεις κινεῖται ἡ ροπὴ πρὸς τὸν νεολογισμὸν, τὶς ὅποιες οἱ ὁπαδοὶ τοῦ ἀρχαϊσμοῦ καὶ οἱ συντηρητικοὶ προσδίδουν μὲ δυσπιστία· ὡστόσο καὶ οἱ ἀνανεώσεις, οἱ ὅποιες ὀφείλονται σὲ κατολισθήσεις σημασιολογικὰς, δὲν εἶναι λιγότερο ἐνδιαφέρουσες. Τρία παραδείγματα μὲ τὴν διαφορετικὴν τους τὸ καθένα ὕψος, θὰ δείξουν καὶ τῶν φαινομένων τούτων τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ λέξεις ἀρετῆ, φιλόσοφος (καὶ φιλοσοφία) καὶ γένος.

Ἄρετή

Γιὰ τὸν πρῶτον ὄρον ἀπὸ τοὺς τρεῖς, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι, ὡς τὴν ἐποχὴ τὴν ὅποια μελετοῦμε ἐδῶ, παρουσιάζεται πάντοτε μέσῳ στὴν κατηγορίαν τῶν καθιερωμένων ἀπὸ τὴν ἠθικὴν διαιρέσεων. Εἶναι, πρῶτιστα, οἱ ἀρετῆς, στὸν πληθυντικόν, οἱ χριστιανικὰς ἀρετῆς, καὶ τὰ λοιπὰ· φυσικὰ, ὅταν πρόκειται νὰ γίνῃ λόγος γιὰ μιὰ ἀπὸ αὐτῆς, τότε, τὴν ἀπαντοῦμε στὸν ἐνικό, ἀλλὰ στὴν περίπτωσιν αὐτῆ, ἢ ὑπάρχει ἢ ὑπονοεῖται ὁ προσδιορισμὸς τῆς συγκεκριμένης ἀρετῆς. Περαιτέρω, ὅμως, ἔχουμε μιὰ τρίτη χρῆσιν τοῦ ὄρου, στὸν ἐνικό μὲν, ἀλλὰ χωρὶς προσδιορισμὸν: γιὰ τὴν γυναῖκα, θὰ λέγαμε ὅτι ἐκφράζεται μὲ τὴν θέλησιν νὰ διαφυλάξῃ τὴν συζυγικὴν της τιμὴν· γιὰ τὸν ἄνδρα, ὁπωσδήποτε πλησιάζει περισσότερο στὴ θέσιν του μέσα στὴν πολιτείαν: ἢ πολιτικῆ, ὡς ποῦμε, θέλησίν του νὰ μὴ βλάψῃ ἢ νὰ ὠφελῆσῃ τὸ συλλογικὸν σῶμα στὸ ὅποιο ἀνήκει, φθάνοντας καὶ ὡς τὴν αὐτοθυσίαν. Στὰ χρόνια ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν τώρα, βλέπουμε ὅτι οἱ ἀρετῆς στὸν πληθυντικόν δὲν θγαίνουν εὐκόλῳ ἔξω ἀπὸ τὰ ἐγχειρίδια ἠθικῆς, ἐνῶ ἐκεῖνο ποὺ πλεονάζει, μὲ μιὰ ἰσχυρὴ συναισθηματικὴ φόρτιση, εἶναι ἡ ἀρετῆ, ὡς διακριτικὸν τῆς ὑπερήφανης ἀξιοπρέπειας τοῦ πολίτη. Πέρα ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴν λέξιν, φεγγρίζει, καινούρια μορφή, ἢ μορφή τοῦ πολίτη. Παντοῦ ὅπου καὶ ἂν πλησιάζει κανεὶς σὲ κείμενα τῆς ἐποχῆς, θὰ βρεῖ αὐτὴ τὴν ἀρετῆ, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν vertu civique, αὐτὴ ἀκριβῶς, τὴν ὅποια ὀνομάζει ὁ Montesquieu, vertu politique. Πάντως, ἐδῶ δὲν πρόκειται πιά γιὰ ἀτομικὴ ἠθικὴν, ἀλλὰ γιὰ τὴν κοινωνικὴν: γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ βλέπουμε, μὲ τὸν Διαφωτισμὸν, τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀνοίγεται πρὸς τὴν κοινωνίαν. Ἀλλωστε, τῆς ἀρετῆς αὐτῆς, ἢ ὅποια δὲν ἔχει τίποτε τὸ θεολογικόν, ἀλλὰ εἶναι γερὰ δεμένη μὲ τὴν ἐγκόσμια ὑπαρξιν, στόχος, γήγιος καὶ αὐτός, εἶναι ἡ εὐδαιμονία, ὄρος ποὺ ἐπίσης, παράλληλα μὲ τὴν ἀρετῆν παρουσιάζει ἰδιαίτηρην πυκνότητα στὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ, ξεκαθαρίζοντας τὴν ἔγνοιαν τῆς ἀρετῆς: ἀντίθετα πρὸς τὴν μακαριότητα τοῦ ὑπερέραν, τὴν ὅποιαν ἀναζητεῖ σὲ βλῆ του τὴ ζωὴ ὁ Χριστιανός, ἢ ἀρετῆ τοῦ πολίτη τὸν φέρνει πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν σ' αὐτὸν τὸν κόσμον. Μιὰ κοσμικὴ, «θύραθεν», ἠθικὴ φεγγρίζει μέσα ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἀρετῆς.

Φιλόσοφος

Ὁ ὄρος φιλόσοφος (-φιλοσοφία), ἐπίσης παραδοσιακὸς καὶ αὐτός, παρουσιάζει, καὶ μάλιστα μεγαλύτερα, σημασιολογικὰ προβλήματα καθὼς εἰσάγεται μέσα στὸν χῶρο τοῦ Διαφωτισμοῦ. Δὲν εἶναι μόνο ἀντικείμενο σημασιολογικῶν μεταβολῶν, ποὺ εἶναι ἐνδεικτικὲς θαυτέρων ἀναδιαρθρώσεων στὸν κόσμο τῶν πνευμάτων καὶ τῶν συνειδήσεων, ἀλλὰ ταυτόχρονα συντελεῖ στὴν ἀποκάλυψη τῶν βασικῶν ἀντιθέσεων οἱ ὁποῖες χωρίζουν τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τους. Πάντως, δὲν εἶναι ἀχρηστο νὰ θυμηθοῦμε, προκειμένου νὰ προσπελάσουμε στὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα γεννᾷ, ὅτι κιάλας ἀπὸ τὴ γένεσή του εἶχε ἀρχίσει νὰ προσφέρεται σὲ ἀμφιλογίες καὶ ἐριστικότητες· οἱ διακρίσεις μὲ τις ὁποῖες περιβάλλεται, ὅταν χρησιμοποιοῦται, τὰ λογοπαίγνια ποὺ συνοδεύουν τὴ λέξη, ὅλα αὐτὰ, ποὺ φουντώνουν στὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὰ ξαναδρίσκουμε ὑποτυπωμένα στὸν Πλάτωνα (Πρόκειται, δηλαδὴ, γιὰ ὄρο, ποὺ ἀπὸ τὴ φύση του τὴν ἴδια εἶταν προορισμένος, ὅπως τὸ πουλὶ τὸ πλατωνικόν, νὰ ξεγελάει καὶ νὰ ξεφεύγει ἀδιάκοπα· ὅμως στὴν περίπτωσή μας, θὰ μᾶς ὀδηγήσει μὲ ἀσφάλεια πρὸς χρῆσιμους χῶρους.

Στὸν αἰῶνα αὐτὸν τῶν Φώτων, ἡ φιλοσοφία παρουσιάζει ἕνα πολὺ ἀνοιγμένο ριπίδι ἐννοιῶν, τόσο ποὺ ὁ καθένας ποὺ τὴν ἀναφέρει, τὴν φορτίζει μὲ ὅ,τι κρίνει σκόπιμο. Ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς ὅμως ἀρχίζει νὰ παίρνει ἕνα νόημα μαχητικόν, ἐριστικόν: εἶναι ἡ «ὀγιαλνουςα» (1766), ἡ «ἀληθινή», ἡ «ὀγίης», ἐπιθετα, δηλαδὴ, ποὺ ἀποδοκιμάζουν ὅσους τὴν βλέπουν ἀλλιῶς, ἄρρωστη ἢ ψεύτικη. Ἀλλιῶς, θὰ τὴν ποῦν ἀκόμη, καθαρὰ, «πειραματική», καὶ, ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὰ, «νεωτερική»· ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς προσδιορισμοῦς, μᾶς πηγαίνει πρὸς περιοχὲς ποὺ ὀλοένα καὶ λιγώτερο ἐπιδοκιμάζονται ἀπὸ τὸν συντηρητικὸ στοχασμό: ἐκεῖνος ξέρει τις αἰτίες τῶν ἀπασχολήσεων αὐτῶν: «τοῦ γεωμετρειν ἢ πλεονεξία, τοῦ φυσιολογεῖν τὸ σφόδρα περίεργον, τοῦ ἀστρονομεῖν ἢ πάλαι δεισιδαιμονία», καὶ πῶς γενικά: «τὸ ὄλον ἢ τοῦ κέρδους ἐπιθυμία». Ἐπιτήδεια συνδυάζει τὰ ἐνδιαφέροντα τῆς στιγμῆς ὁ Ἄνθιμος Γαζής, προσφέροντας τὴ μετάφραση μιᾶς Φυσικῆς, μὲ τὸν τίτλο «Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν». (1799). Μὰ ὁ Ρήγας Βε-

λεστινῆς τὸ εἶπε καλὰ, δέκα χρόνια πρὶν, στὴν προμετωπίδα μιᾶς Φυσικῆς: «ὁποῖος ἐλεύθερα συλλογᾶται, συλλογᾶται καλὰ» καὶ ἀργότερα, ἔχουμε ἐγχειρίδιο Φυσικῆς ποὺ καυχίεται στὸν τίτλο του ὅτι ἐγαίνει «πρὸς παῦσιν τῆς δεισιδαιμονίας».

Ἐραῖα, γιὰτὶ ἐκφράζει μὲ σαφήνεια τὸ πρόβλημα τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ μέσα στὸν χρόνο, φανερώνεται ἡ σχέση τῆς ἑλληνικῆς λογιόσύνης μὲ τὸ σύστημα τοῦ Κοπέρνικου. Τὸ 1766 ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης τὸ ἐκθέτει στὴν Φυσικὴ του· ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀντενεργεῖ. Ὡστόσο, ἐκείνους τοὺς καιροὺς ὁ Θεοτόκης ἔχει δυσκολίες στὴ διδασκαλία του, καὶ ἀναγκάζεται, τελικά, νὰ ἐγκαταλείψει τὸ σχολεῖο τοῦ Ἰασιού, ὅπου ἐσχαλαρχοῦσε, «διὰ νυκτός, ὡς δραπετῆς». Τὸ 1781, ὁ Μοισιόδακας δημοσιεύει μιὰ «θεωρία τῆς Γεωγραφίας», ὅπου, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, ἐκθέτει τὰ σχετικὰ μὲ τὴν κίνηση τῆς γῆς, ἀλλὰ πολὺ διακριτικὰ· ἔτσι, γράφει στὸν πρόλογο: «ἐνφ' ἐγκρίνω τὴν δόξαν τῶν Νεωτέρων, μήτε ἐπικυρῶ, μήτε ἀκυρῶ αὐτὴν τὴν δόξαν...» «Ὅστις φιλοσοφῶν χωρεῖ ἐν τοῖς τοιοῦτοις μετὰ λόγου, ὀφείλει μὲν νὰ προκρίνη τὰ πιθανώτερα, οὐδέποτε δὲ νὰ ἐπικυρῆ αὐτὰ ὡς βέβαια». Οἱ περιπέτειές του εἶχαν κιάλας ἀρχίσει καὶ ἡ σὺνέσή του δὲν τὸν ἐβοήθησε. Τὸ 1794, ὁ Κοδρικᾶς, νέος τότε ἀκόμη καὶ σὲ προοδευτικὸ φαναριώτικο κύκλο, δίνει μιὰ μετάφραση τοῦ Fontenelle, τὴν ὁποία πλουτίζει μὲ σημειώσεις ὅπου, μετὰξὺ ἄλλων, γράφει ἐναντίον ἐκείνων ὅσοι, «ὑπὸ δεισιδαιμονοῦς ἀμαθείας κινούμενοι δὲν στέργουν τὰς ἀποδεδειγμένας ἀληθείας τοῦ Κοπερνικοῦ συστήματος». Ἀναφέρεται ὅτι τὸ βιβλίο καταδικάσθηκε γιὰ τις σημειώσεις αὐτὲς ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία· πάντως τὸ 1797 ὁ Σέργιος Μακραῖος, καθηγητῆς στὴν Πατριαρχικὴ Σχολή, γράφει ἕνα «Τρόπαιον ἐκ τῆς Ἑλλαδικῆς πανοπλίας κατὰ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Κοπερνικοῦ». Ὁ δάσκαλος στὸν Τύρναβο, οἰκονόμος τῆς ἐκκλησίας, Ἰωάννης Πέζαρος, μαθαίνοντας γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Μακραίου, εἶπε: «Ἐὶ ἀκόμη εἴμεθα νήπιοι καὶ φοφοδεεῖς»· ὅμως εἶναι αἰσθητὴ μιὰ μεταβολή, ἕνας δισταγμὸς ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς Ἐκκλησίας, ὀφειλόμενος στοὺς Φαναριώτες: στὸν ἀρχόμενον αἰῶνα, διώκεται ὁ Βενιαμὴν ὁ Λέσβιος, ἐπειδὴ διδάσκει τὴν κίνηση τῆς γῆς, ἀλλὰ τελικά, τὸ ζήτημά του μένει μετέωρο. Ἡ παλαιὰ θέση τοῦ Θεοτόκη ἐπάνω στὸ ἴδιο θέμα, ἐρμηνεύεται ἀπὸ τοὺς συντηρητικοὺς ὡς ἀπλή ὑπόθεση.

Όμως υπάρχει και ο άλλος χαρακτηρισμός, τον οποίο μάς ξαναθύμισε ο Μοισιόδακας: νεωτερική φιλοσοφία, οι νεώτεροι. Ο νεωτερισμός, οργανικά, είναι καμωμένος να προκαλεί την άνησυχία του συντηρητικού κόσμου: «μη μεταίρειν δρια αιώνια», είναι η ουσία της οποίας συντηρητικής διδασκαλίας. Αυτό το πνεύμα του νεωτερισμού, θα αποδοκιμάζεται τώρα παντού όπου εμφανίζεται κάποια ροπή προς την μεταβολή των παραδοσιακών κατεστημένων. Οι δάκδοι των νέων ιδεών το ξέρουν τόσο καλά, ώστε η φροντίδα τους είναι, σταθερά, να τονίζουν τη σχέση των θεωριών τους προς την παλαιότητα, την κάθε είδους παλαιότητα. Ο Μοισιόδακας, στο ίδιο κείμενο της Γεωγραφίας του, για να κολάσει το θάρρος του αναφορικά με τις διδασκαλίες για την κίνηση της γης γράφει: «νεωτερίζω, η μάλλον ειπείν πυθαγορίζω»· η νέα θεωρία ντύνεται το σεβάσμιο ένδυμα της παλαιότητας. Ο Καταρτζής, προκειμένου να εισαγάγει τα γλωσσικά του ανακαινιστικά διδάγματα, λέει ότι είναι «νεωτερίζοντα το φαινόμενο», δηλαδή ότι φαίνονται πώς νεωτερίζουν, ενώ στην πραγματικότητα δέγονται με την αρχαία γλωσσική παράδοση. Ο Κοραής, αργότερα, όταν θέλει να αναφερθεί σε διάφορες θεωρίες, μιλεί για «παραινέσεις παλαιών φιλοσόφων»· είναι, βέβαια, ο άσιατικός κανόνας της παλαιότητας, τον οποίο θεραπεύει έτσι, όπου φοβάται ότι θα τον δρει εμπρός του, αλλά είναι και η διαβεβαίωση την οποία κάνει, με τον τρόπο αυτό, ότι δεν εισάγει καινούργια δαιμόνια.

Ωστόσο, στο μεταξύ, οι δροι φιλόσοφος, φιλοσοφία, έχουν γίνει ατζια σκανδάλου για τη συντηρητική διανόηση. Φυσικά —τουτό είναι ζήτημα τακτικής— υπάρχουν και εκείνοι που προσπαθούν να περισώσουν την ατζλη του ονόματος για την εξυπηρέτηση των δικών τους απόψεων· ή απλούστερη δμως και άμεσώτερη αντίδραση αποδλέπει στην ανάρεση του πράγματος και τον εξευτελισμό του δρου. Τα παλαιά λογοπαίγνια, φιλόσοφος > φιλόσοφος, ξαναανθίζουν: φιλόσοφος, ξυλόσοφος, και τα λοιπά. Όμως, από τις προσπάθειες του Διαφωτισμού, μιά έχει στόχο την επίτευξη κάποιας Ισοροπίας· ή θέληση του Καταρτζή είναι να εντάξει τη φιλοσοφία και τη μορφή του φιλοσόφου σε μιά διαδικασία η οποία να μάς περνάει μαλακά από την παραδοσιακή ποικιλία σημασιών στη νεώτερη. Ωστε και από τη μιά πλευρά και από την άλλη γίνεται προσπά-

θεια για προσέγγιση, για τη διάσωση ενός δρου χρήσιμου. Ο Καταρτζής θυμίζει σε μακρά άλληγορία, ότι η φιλοσοφία δεν δέχεται «ηδύτερον άλλην πατρίδα παρά την Ελλάδα»· έτσι παρέχονται οι δυνατότητες για τον συγκερασμό. Η τακτική του Κοραή είναι πάντοτε να διαχωρίζει, να έπισημαίνει το καλό μέσα στις δμάδες τις οποίες αποδοκιμάζει, κατά τρόπο ώστε να έλκει προς τη δική του άποψη όσους δεν είναι έντελώς στρατευμένοι: «Οι ανάλοχοντοι της φιλοσοφίας συκοφάνται», γράφει, «ονομάζουσι τας τοιαύτας διδασκαλίας δημεγεσίας, άλλ' από τοιαύτας δημεγεσίας γέμει το Έδαγγέλιον» (1809). Από την πρόσφατη γαλλική γραμματεία, φαίνεται να εισάγει στα έλληνικά τον δρο «άντιφιλόσοφος»· μιά ως άργα ακόμη, η φιλοσοφία είχε Ισχυρά έρεισματα μέσα στον χώρο της κοινωνικής ήγερσης. Από τους διαπρεπέστερους Φαναριώτες του καιρού, ο Δημήτριος Μουρούζης, που θα γινόταν λίγο άργότερα σφάγιο στην έθνική αναγεννητική προσπάθεια, έλεγε μέσα στο πατριαρχείο το 1810: «μη ένοχλείτε τους φιλοσόφους»· διότι θέλετε καταισχυνθή».

Αυτή την συμπόρευση προσπαθούν να διασπάσουν οι άντιφιλόσοφοι ρίχοντας στη μέση συνθήματα έξ ύσου ξένα και από τη φιλοσοφία και από τη θρησκεία. Τουτό γίνεται πρώτα με έπιτήδειους ύπαινημούς, με τη συσχέτιση της έλληνικής ανακαινιστικής προσπάθειας προς τα πράγματα όπως είχαν παρουσιασθεί στην έπαναστατημένη Γαλλία. Έτσι, γράφει το 1814, ο Στέφανος Κομμητς έναντιον έκεινων «οί, ίνα τινές τοίς άμαθεστέροις δόξωσιν είναι, έδών τρανότατα Φιλοσοφία, Φιλοσοφία· και εί τις έμφρων ήρώτα αυτούς, δ,τι ποτε έγνοούσι διά του ονόματος», εκείνοι «ούδέν άπεκρίνοντο, άγνοούντες δηλαδή, άλλ' έδών Φιλοσοφία, Φιλοσοφία». Τόν Ιδιο χρόνο, ο Δούκας Ξαναπαίρνει σαφέστερα το μοτίβο: «Τό δέ βοαν πολλάκις φιλοσοφία, φιλοσοφία καθάπερ ποτέ οι μαινόμενοι Γάλλοι, liberte, liberte, προς άπώλειαν της των έθνών εύταξίας, φιλοσοφίαν άληθην ου ποιεί». Λίγο άργότερα, το 1818, ο Παγαγιώτης Κοδρικας θα τοποθετήσει το ζήτημα της διαφωνίας των απόψεων, με άκρα σαφήνεια: «Πρόκειται άρα περι των κυριωτέρων έθίμων του Έένους μας, και όχι άπλως περι δύο ή τριών γραικοδραβαρικών λεξειδίων»· για τον Κοραή, φυσικά, τα λέει αυτά, και προκειμένου να τον εύτελίσει έντελώς, μιά λέξη του προσάπτει: τον λέει φιλόσοφο.

Ίσως να μην έχει άδικο· άργά πολύ, μέσα στον Άγωνα πιά, ο Κοραΐς επανέρχεται στο ζήτημα και του δίνει απόλυτη ευρύτητα: «Οι έχθροι τής φιλοσοφίας (και την έχθρευονται πολλοί), θέλοντες να την καταστήσωσι μισητήν, επενόησαν να την κάμωσι συνώνυμον με την άσέβειαν. Η συκοφαντία, αν και υπερβολή άναίσχυτος, δεν θέλει παύσει, αν δεν φιλοσοφήσῃ ο κοινός λαός. Ο κοινός λαός φιλόσοφοι φωνάζουν οι Φαρισαίοι, σείοντες τὰ κράσπεδα τών Ιματίων. Ναί, άγιώτατοι Φαρισαίοι, ο κοινός λαός φιλόσοφοι, αν ή φιλοσοφία ήναι όχι ο,τι σεις την έξηγείτε, αλλά γνώσις τών άληθώς συμπερόντων εις την ευδαιμονίαν του λαού».

Γένος

Τέλος, ο δρος γένος. Αυτός θα μας δώσει ίσως την σαφέστερη εικόνα τής αλχημής προς την όποία πορεύεται ο έλληνισμός μέσα από τη διδασκαλία τών φώτων. Άγγίσαμε πριν ένα άλλο θέμα, το θέμα τών προγόνων ή σύζευξη τών δύο δρων είναι φανερή, εύνόητο το πέραςμα από τον ένα στον άλλο. Ο δρος «γένος» είναι παραδοσιακός· ωστόσο, στατιστικά, στην παλαιότερη χρήση, ή ετυμολογική του φρεσκάδα είναι αισθητή: πρόκειται πάντοτε για κάποιον, προσδιοριζόμενο, γένος. Ύστερα, στενεύει, τείνει να στενεύσει, σκληραίνει, και όλο και περισσότερο παίρνει περιεχόμενο που άνάγεται σε έθνικά συλλογικά σώματα. Μετά την Άλωση, έχουμε συχνές χρήσεις εμπλουτισμένες με συναισθηματικό περιεχόμενο από το γένος τών Έλλήνων, το ήμέτερον γένος, περνούμε στο δυστυχές ήμών γένος, και τὰ λοιπά. Και έρχεται πιά μιá στιγμή, όπου το γένος εμφανίζεται χωρίς κανέναν προσδιορισμό, και με βαριά συναισθηματική φόρτιση: είναι το γένος, μόνο, το κατεξοχην γένος. Η στιγμή αυτή άνήκει πιά στην περίοδο του Διαφωτισμού, και είναι στενά σχετισμένη με την έννοια τών προγόνων. Στον Καταρτιζή, ή λέξη γένος, πάντοτε προσδιορισμένη με την αντωνυμία, είναι άκριώς επάλληλη με τη λέξη έθνος· όμως, από εκείνον στον Κοραή, ή μεταβολή του κλίματος είναι αισθητή. Ο Κοδριακός, προσεκτικός πάντοτε στις λεπτομέρειες, και μάλιστα, προκειμένου για Έλεγχο, το παρατηρεί φυσικά, δεν βλέπει το μεγάλο ξάνοιγμα του Κοραή προς τον συναισθηματικό κόσμο, προς το πάθος, αλλά δια-

κρίνει το φαινόμενο με άκριβεια. Δεν βλέπει ότι ο Κοραΐς έρχεται ύστερα από άλλους στη χρήση του δρου χωρίς κανέναν προσδιορισμό, αλλά στη χρήση αυτή στήριζεται, άλλη μιá φορά, για να τοποθετήσει το ζήτημα σε επίπεδο πολιτικό, κοινωνικό. Πραγματικά, ή ιδέα του γένους είχε αποκτήσει τέτοιες διαστάσεις μέσα στην έλληνική συνείδηση, ώστε οποιουδήποτε προσδιορισμός να την ειδικεύει, και, συνεπώς, να ελαττώνει τη σημασία της: δεν είναι πιά το γένος μας, δεν είναι το γένος τών Έλλήνων, είναι το γένος, αυτό που ούτε χρειάζεται ούτε επιδέχεται προσδιορισμό, το Γένος. Ο Κοδριακός το προσέχει στον Κοραή και σχολιάζει με τον τρόπο του: «Άς σημειωθή ότι ένα από τὰ χαρακτηριστικά του χυδαίου ύφους είναι και το να εκφέρη άορίστως τὰ σχετικά όνόματα». . . «Αυτός ο τρόπος τής άορίστου εκφράσεως άς παρατηρηθή εις όλα τὰ συγγράμματα του φιλοσόφου. Ποτέ δεν λέγει, "το Γένος μας", "ή Πατρίς μας", "ή Γλώσσα μας". Άλλ' άορίστως εκφέρει "το Γένος", "ή Πατρίς", "ή Γλώσσα"».

Όπως είταν επόμενο, μιá τέτοια μεταστροφή δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς κάποιες επεξεργασίες: τον δρο θα τον αξιοποιήσουν έξ ίσου οι όπαδοί του Διαφωτισμού και όσοι διαφωνούν μαζί τους. Χαρακτηριστική είναι ή σημασιολογική άγωση ή όποια παρατηρείται σε εκείνα τὰ χρόνια: γένος, ανάμεσα σε άλλα, είναι ο δρος που χρησιμοποιείται σε παλαιότερα κείμενα για να αποδοθεί ή Ιταλική λέξη nazione, ή γαλλική nation· δηλαδή έθνική κοινότητα μέσα σε μιá ξένη πολιτεία. Είναι ή nazione τών Όλλανδών στη Σμύρνη, ή nazione τών Έλλήνων στη Βενετία, και τὰ λοιπά. Διδάσκαλος του γένους, είναι ο διδάσκαλος ο διορισμένος από την κατά τόπους κοινότητα, τής Βενετίας ή όποια άλλη, για να διδάσκει τὰ Ρωμιόπουλα. Όταν ο δρος προάγεται συναισθηματικά, προάγεται συνάμα και ή έννοια του διδασκάλου του γένους. Όσο που πλέον, προς το τέλος τής περιόδου του Διαφωτισμού, ο Διδάσκαλος του Γένους έχει γίνει το αντίστοιχο με ο,τι, λίγα χρόνια άργότερα, θα είναι ο Άπόστολος του Έλληνισμού ή ο Έθνικός Ποιητής· ο διδάσκαλος δηλαδή, που αντίθετα από την άρχική σημασία, δεν είναι ο μερικός διδάσκαλος σε μιá κοινότητα, αλλά ο γενικός διδάσκαλος, ο διδάσκαλος τής Ψυχής, ο όποιος με την προσωπικότητά του, με τον ιερό του ένθουσιασμό, με τη σοφία του και την άρετή του,

φωτίζει και θερμαίνει το γένος δλόκληρο. Το 1820, ο οίκουμενικός πατριάρχης κάνει λόγο για «δλους τους αληθινούς διδασκάλους του Γένους». Είναι η στιγμή, άλλωστε, όπου η υπέρχρηση του όρου φαίνεται ότι αρχίζει να κουράζει. Σε ένα γράμμα από την Πόλη, ακριβώς, και τον ίδιο χρόνο, διαβάζουμε: «Ο Έλαρίων έδημηγόρει υπέρ της τυπογραφίας του Γένους, προβάλλων μέσα προς συντήρησιν και επαναλαμβάνων "γένους, γένους"». Το 1821, διαβάζουμε στον «Λόγιο Έρμη», σε ένα διάλογο του Κοραή, δημοσιευμένο χωρίς το όνομά του: «ΝΙΚ. Ήξεύρεις τί συλλογίζομαι; ΑΘ. "Τί;" ΝΙΚ. "Τήν κατάχρησιν του ονόματος Γένος, ήτις χαρακτηρίζει δλους τους δημοκόπους"». Με το πέρας των χρόνων, ύστερα από τον Άγώνα, και με τη διαμόρφωση νέων συνειδησιακών, πνευματικών και συναισθηματικών καταστάσεων, ο όρος «γένος» θα υποχωρήσει σταθερά εμπρός στον όρο «έθνος». Ο Στέφανος Κουμανούδης, από τους έσχατους εκπρόσωπους του Διαφωτισμού, δυσφορεί με τη σειρά του, στον φθίνοντα πλέον 19ο αιώνα, για την υπερβολική χρήση του όρου «έθνος» και των πολυάριθμων παραγώγων του.

Ρωμιοί, Γραικοί, Έλληνες

Συγγενικό, και ακόμη πιο χαρακτηριστικό, είναι το πρόβλημα που παρουσιάζεται επάνω στην άνοδο του Διαφωτισμού, αναφορικά με το ονοματίσματος του γένους. Ουσιαστικά, ο μεταγενέστερος ελληνισμός ονοματίσθηκε με τρία έθνικά ονόματα: δηλαδή Ρωμιοί (ή Ρωμαίοι), Γραικοί (ή Γραικοί), Έλληνες. Το τελευταίο αυτό θαρύεται από ότι ονόμαζε ο Καταρτζής πρόοχημα: από την εποχή των πατέρων της Έκκλησίας, το όνομα Έλληνες σημαίνει πάντοτε τους έθνικούς, τους ειδωλόατρες. Όμως, κάποια ανταπόκριση βρίσκεται ανάμεσα στις παλαιές και στις καινούριες τύχες του ελληνισμού, ή οποία γίνεται αισθητή άργά, στα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου, όποτε ή λέξη ξαναπαίρνει το ιστορικό της περιεχόμενο, σε ένιες άξιες λόγου περιπτώσεις, το άσχετο από τα θρησκευτικά πράγματα. Έτσι την μεταχειρίζεται ο Γεώργιος Γεμιστός, στον όποιο, κιόλας, ύπάρχει, ίσως, μία ήθελημένη σύζευξη άνάμεσα στην ιστορική και στη θρησκευτική σημασία: «Έσμέν γάρ

οὖν»... «Έλληνες το γένος ως ή τε φωνή και ή πάτριος παιδεία μαρτυρεί». Αυό ήμέρες πριν από την Άλωση, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ονομάζει την Πόλη «έλπίδα και χαράν πάντων των Έλλήνων». Φυσικά, ο αρχαϊσμός των ιστοριογράφων συσκοτίζει κάπως τα πράγματα: όπως οι Όθωμανοί γίνονται Πέρσες, έπόμενο είναι και οι Ρωμιοί να έμφανίζονται Έλληνες στα ιστοριογραφικά κείμενα: όμως είναι φανερό ότι μέσα στις δύσκολες ώρες στις όποιες έχει εισέλθει ο ελληνισμός, ή ανάμνηση των καιρών της αρχαίας δόξας θα άποτελει, τότε τότε, άλλοτε κίνητρο και άλλοτε παρηγορία: μά ή Έκκλησία προσέχει πάντοτε: «Οὐκ άν ποτε φαίην Έλληνη είναι», γράφει ο Γεννάδιος Σχολάριος.

Δέν έχουν περάσει έκατό χρόνια από την Άλωση, και ο Άντώνιος Έπαρχος γράφει το μακρό του αρχαϊκό ποίημα «Θρήνος εις την Έλλάδος καταστροφήν». Σύγχρονός του είναι ο άρχηγός μισοφόρων Θωμάς, ο όποιος προσφωνεί τους συμπατριώτες του που οδηγεί στη μάχη: «Έλλήνων γάρ έσμέν παίδες, και θαρδάρων σμήνος οὐ πτοούμεθα». Και πάλι άνησυχεί κανείς κάπως για τον έξαρχισμό του ιστοριογράφου: μά ή δλη δημηγορία δέν θα είχε νόημα, άν δέν είταν άμεσα έξαρτημένη από την ανάμνηση του αρχαίου κόσμου. Άλλωστε, το άφελέστερο πέραςμα, μέσα από την έννοια του ελληνισμού, προς την αρχαία άίγλη, είναι πάντοτε ή γλώσσα, άφου ή διαδικασία της αρχαίας γλώσσας δέν παρουσιάζει καμμία διακοπή, από τον άττικισμό ως τις ήμέρες τις όποιες εξετάζουμε έδω, και άφου, όπως γνωρίζουμε κιόλας, σε δλους αυτούς τους μακρούς αιώνες όταν γίνεται λόγος για «έλληνική» γλώσσα νοείται πάντοτε ή αρχαία. Έτσι, πιο καθαρά, πιο ειδικά, ο όρος χρησιμοποιείται στον χώρο των γλωσσικών πραγμάτων. «Έλληνες», σε μία ιδιάζουσα χρήση, της όποιας το αντίστοιχο βρίσκεται και στις δυτικές γραμματικές, είναι εκείνοι που ξέρουν καλά τα ελληνικά, την ελληνική γλώσσα και πάλι, επάνω στην πτώση της αυτοκρατορίας διαβάζουμε, αναφορικά με την παρακμή της παιδείας στον άνατολικό κόσμο: «Και νυν έν Ίταλοϊς, Έλληνες των ένταυθα θελίους». Νά σπουδάξετε τα παιδιά σας να μαθαίνουν ελληνικά», λέει ο Κοσμάς ο Αιτωλός, φροντίζοντας στο τέλος της περιόδου αυτής για την ίδρυση σχολείων: «διότι και ή Έκκλησία μας είναι εις την ελληνικήν, και το γένος μας είναι ελληνικόν», προσθέτει.

Ὡστόσο, αὐτὰ πού επικρατοῦν ὡς ἐθνικά ὀνόματα τότε, εἶναι Ρωμαῖοί, καί Γραικοί. Ἐνδεικτική εἶναι ἡ τοποθέτηση τοῦ Κορναῖ: εἴμαστε πιά στό κλίμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὑπάρχουν οἱ πρόγονοι, οἱ ἀπόγονοι, ἔθνη ζωντανές· τὸ ὀνομάτισμα θά πρέπει νά σφραγίσαι ὅλη αὐτή τήν ὑπόθεση. Ἀπὸ τοὺς πρώτους πού φαίνεται νά ἀπασχολήθηκαν μὲ τὸ ζήτημα, ὅπως θά μπορούσε κανεὶς νά τὸ περιμένει ἀπὸ τῆς ζωῆς του καί εὐαίσθητη πολυπραγμοσύνη, εἶναι ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης. Τὸ 1768, μεταφράζοντας τὸ «Περὶ τῶν διχονομιῶν», ἐκθέτει γιὰ τὴν προτιμία τὸ Γραικός: «Γραικοὶ ἀπὸ Γραικοῦ τινός, ἡ Γραικοῦ, τὸ παλαιὸν ὀνομαζόμενοι, οἱ ὕστερον Ἕλληνας ἀπὸ Ἕλληνοσ υἱοῦ τοῦ Δευκαλιώνος. Οἱ Λατίνοι ἄνωθεν, καί τὰ ἔθνη ἅπαντα τῆς Εὐρώπης τὴν σήμερον, δὲν γνωρίζουσι τὸ Γένος μὲ ἄλλο ὄνομα. Ἡμεῖς δι' ὅλης τῆς παρουσίας μεταφράσεως τὸ αὐτὸ ὄνομα μεταχειρίζομεθα, ἀποφεύγοντες τὸ μὲν Ἕλληνας διὰ τὴν ἔμφασιν τῆς εἰδωλοθησκείας, τὸ δὲ Ρωμαῖοι πρὸς ἀντιδιαστολήν τῶν Ρωμάνων», δηλαδὴ τοῦ δυτικοῦ ἀντιστοιχοῦ ὄρου. Θά μπορούσε κανεὶς νά παρατηρήσει ὅτι γενικά ἡ τάση γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Γραικός εἶταν πρὸς ἔνταξιν σὲ ὅσους εἶχαν πυκνὴς ἐπαφὴς μὲ τὸν δυτικὸν κόσμον· πάντως εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ «Ἕλληνας», παρὰ τὸ θρησκευτικὸν τοῦ πρόκριμα, κερδίζει ἔδαφος: καί ἐδῶ ἐπίσης ἀρχίζει νά χαράζει μιὰ χροιά ἀδιαφορισμοῦ. Ὁ Καταρτζῆς διαπιστώνει μὲ δυσφορία τὴν ἐπικράτηση τοῦ Ἕλληνας, γράφοντας γύρω στὸ 1783: «Λοιπὸν ἐκείνο ὄνομα πού ἀπὸ Χριστοῦ ὡς τὴν αἰχμαλωσίαν μας», δηλαδὴ ὡς τὴν Ἄλωση, «τόσους αἰῶνες ἔλαβε χρῆσι, κ' ἡ σημασία του δεβαιώθηκε μὲ παραγραφή χρόνων ἀμνημονεῦτων νά σημαίνῃ εἰδωλολάτρη, πῶς μερικοὶ σπουδαῖοι», δηλαδὴ λόγιοι, «ἐνάντια καί στοὺς κανόνες τῆς γραμματικῆς τολμοῦν ν' ἀλλάζουσι σημασίαν λέξεσι, καί νά λέν τὸν ἑαυτὸν τοῦ Ἕλληνας, καί νά μὴν τὸ ἔχουσι πρόκριμα καθὸ χριστιανοί, καί ἀτιμία καθὸ Ρωμαῖοι;» Καί ἀκόμη, συνεχίζοντας, παρέχει μιὰ μαρτυρία κατηγορηματικὴ: ... «Ἐξ ἀπτόους σπουδαίους μας ὁποῦ εἶπα, ὅλο τὸ ἔθνος μας τώρα, ὅταν λέν Ἕλληνα, νοοῦνε εἰδωλολάτρη» καί ἐπάγεται μὲ τὴν κρίσιν ὅτι «πῶς εἶχαμε προγόνους τοὺς Ἕλληνας, τιμὴ μεγαλώτατη, χωρὶς νά πρετεντέρουμε ὄνομα».

Ὁ Κορναῖ εἶναι ἀπὸ τοὺς «σπουδαίους». Τίποτε δὲν δείχνει σαφέστερα πόσο ἀπότομο γιὰ τὸν ἑλληνοκεντρικὸν στάθην τὸ πέρασμα

ἀπὸ τὸν ἕνα στὸν ἄλλο αἰῶνα, ὅσο ἡ διαφορά πού χωρίζει τὸν Κορναῖ ἀπὸ τὸν Καταρτζῆ, προκειμένου γιὰ τὸ ἐθνικὸ ὀνομάτισμα· στὴ γνώμη τοῦ Κορναῖ ἀνιχνεύουμε τρία τινά: δέβαια, ὑπάρχει ἡ συνήθεια τοῦ ἀνθρώπου ὁ ὅποιος ζεῖ στὴ Δύση, ἀλλὰ ἰδίως βρίσκονται ἡ αὐξημένη ἐθνικὴ φρικίαση ἡ ὅποια τὸν κάνει νά ἀποκρούει τὸ Ρωμαῖος - τὴν ἀνάμνηση τῆς ξενοκρατίας -, ὁ ἔντονος κλασικισμὸς - πού τὸν φέρνει πρὸς τὰ ἀρχαῖα -, ἡ ἔλλειψη θρησκευτικοῦ ἐλέγχου, ἡ ὅποια ἀφήνει ἐλεύθερο τὸ ἀνοιγμὰ πρὸς τὴ μνήμη τῆς εἰδωλολατρίας. Ὁ Καταρτζῆς, εἶδαμε, ξέρει ὅτι εἶχαμε προγόνους τοὺς Ἕλληνας· ξέρει ἀκόμη ὅτι ὁ νέος ἑλληνοκεντρικὸς ἀποτελεῖ ἐθνότητα, δεμένη μὲ τοὺς ἀρχαίους, μέσα ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, καί τὰ ἐκφράζει αὐτὰ σὲ χωρὶα γεμάτα ρητορικὸν παλμό: παίρνοντάς το, γράφει, ἀπὸ τὸν ὄρισμό τοῦ πολίτη, τὸν ὅποιο δίνει ὁ Ἀριστοτέλης, κάποιοι ξένοι γράφουσι ὅτι δὲν ἔχουμε πατρίδα, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἔτσι· «κ' ἀνίσως, ναί δὲ μετέχουμε στὴ διοίκηση τῆς πολιτείας τῶν κρατούντων μας κατὰ πάντα, μ' ὅλον τοῦτο δὲν εἴμαστε σ' αὐτὴνα μὲ τὴν ὁλόκληρην ἀμέτοχον». Ἀπὸ ἐκεῖ καί πέρα, ἡ νομικὴ του ἐμπειρία τοῦ προσφέρει τὰ ἐπιχειρήματα πού ἀπαιτοῦνται γιὰ νά ὑποστηρίξει τὴ θέση του: ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες, πολιτικοὶ ἄρχοντες, νόμοι ἐκκλησιαστικοί, νόμοι πολιτικοί, κτηματικὴ περιουσία, «καί σὲ πολλὰ μέρη καί μικροῦτιστα συστήματα πολιτικά μὲ προνόμια». Ἔτσι ἀγγίζει τὴ συνείδηση: «Ἀφ' οὗ ἕνας Ρωμαῖος συλλογισθῆ· μιὰ φορὰ πῶς κατὰ γὰρ ἀπὸ τὸν Περικλέα, Θεμιστοκλέα καί ἄλλους παρόμοιους Ἕλληνας, ἡ ἀπτόους συγγενεὶς τοῦ Θεοδόσιου, τοῦ Βελισάριου, τοῦ Ναρσῆ, τοῦ Βουλγαροκτόνου, τοῦ Τζιμισκῆ κ' ἄλλων τῶν μεγάλων Ρωμαίων, ἡ ἔλκει τὸ γένος του ἀπὸ κανέναν ἄγιο, ἡ ἀπὸ κανέναν του συγγενῆ, πῶς νά μὴν ἀγαπᾷ τοὺς ἀπογόνους ἐκείνων κ' αὐτῶν τῶν μεγάλων ἀνθρώπων; Πῶς νά μὴν τὸ ἔχη χαρὰ του νά δυστυχῆ σὲ τέτοιαν πολιτικὴ κοινωνίαν πού συναπαρτίζουσι αὐτοί; Πῶς νά μὴν πονῆ αἰώνως τὸ ἔδαφος πού τοὺς ἀνῆραν;» ἐκείνοὺς κ' αὐτονοοῦσι; Καί τραδῶντας ἄσμενος τὸν δούλειό του ζυγόν, πῶς νά μὴν δρέχῃ μὲ δάκρυα τὸν τόπον πού ἔβαψαν μὲ τὸ αἷμα τους, ἐκείνοι γιὰ δόξα, κ' αὐτοὶ γιὰ τὴ σωτηρίαν τους;».

Τὴ θέση τοῦ Κορναῖ τὴν βρίσκουμε σὲ ἕνα διάλογό του, δημοσιευμένο τὸ 1806. «Διὰ τί ὄχι Ρωμαίους ὡς ὀνομαζόμεθα ἕως τώρα;» ρωτᾷ ἕνα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τοῦ Διαλόγου, δηλώνοντας ἔτσι

δτι τοῦτο εἶναι τὸ καθιερωμένο ὀνομάτισμα. Εἶναι ὁ Κλεάνθης· ὁ Ἀριστοκλῆς, ποῦ προτιμάει τὸ ὄνομα Γραικός, τοῦ ἀπαντάει: «Ἀπὸ τὰς ἀναριθμήτους, φίλε μου, δυστυχίας, ὅσας προξενεῖ ἡ βαρβάρωσις εἰς τὰ ἔθνη, μία εἶναι καὶ τὸ νὰ λησμονῶσιν ἕως καὶ αὐτὴν τὴν ἀρχὴν καὶ τ' ὄνομα τῆς γενεᾶς τῶν. Οἱ πρόγονοί μας ὀνομάζοντο τὸ παλαιὸν Γραικοί· ἔπειτα ἔλαβον τὸ ὄνομα Ἑλληνες, ὅχι ἀπὸ ξέγον ἔθνος, ἀλλ' ἀπὸ Γραικὸν πάλιν, ὅστις εἶχε κύριον ὄνομα τὸ, Ἑλλην»... «Ἐν ἀπὸ τὰ δύο λοιπὸν ταῦτα εἶναι τὸ ἀληθινὸν τοῦ ἔθνους ὄνομα. Ἐπρόκρινα τὸ, Γραικοί, ἐπειδὴ οὕτω μᾶς ὀνομάζουσι καὶ ὅλα τὰ φωτισμένα ἔθνη τῆς Εὐρώπης. Ἄν προκρίνης τὸ, Ἑλληνες, ὀνομάζου, φίλε μου, Ἑλλην' ἀλλὰ μή, διὰ τοὺς οἰκτιρμούς τοῦ θεοῦ, Ῥωμαῖος. Κ λ ε ἄ ν θ η ς: Διὰ τί τοῦτο; Ἀ ρ ι σ τ ο κ λ ῆ ς: Διότι δὲν εἶσαι Ῥωμαῖος. Οἱ Ῥωμαῖοι πρῶτοι μᾶς ἐστέρησαν ἀπὸ τὴν ὀλίγην ἐλευθερίαν τὴν ὅποιαν εἶχαν μᾶς ἀφήσει τῆς Ἑλλάδος αἱ διχόνοιοι· καὶ τὸ νὰ φέρωμεν τ' ὄνομά των εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ νὰ φέρωμεν τυπωμένα εἰς τὸ μέτωπον τὰ στίγματα τῆς δουλείας, καὶ νὰ ὀμολογῶμεν ἔκουσίως ὅτι χαίρομεν εἰς τὴν δουλείαν».

Οἱ ἀντιστάσεις

Ὡστόσο, τὰ φαινόμενα τὰ ὅποια ἐξετάσθησαν ὡς τώρα, δὲν εἰσέδουσαν μέσα στὸ ἑλληνικὸ συλλογικὸ σῶμα, χωρὶς νὰ θρῆσκουν ἀντιστάσεις ποῦ συνέβαινε νὰ εἶναι καὶ πολὺ δυνατές. Εἶδαμε, ἄλλωστε, ὅτι ἡ ἔγνοια τοῦ νεωτερισμοῦ, τοῦ ὀποιοῦδήποτε νεωτερισμοῦ, εἶταν ἀποδοκιμασμένη ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴν ἱεράρχησιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν πολυάριθμων μελῶν τοῦ ποιμνίου ὅσα συμμόρφωναν τὴ σκέψιν τους μὲ τὰ διδάγματα τῆς.

Ὁ Ῥήγας Βελεστινίου, ὅταν δημοσιεύει τὸ «Σχολεῖον τῶν νεολογιστῶν ἐραστῶν», αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην, προλογίζοντας, νὰ ἐξηγηθῆ καὶ νὰ ἀπολογηθῆ: θέλει, βέβαια, νὰ δώσει «μὴν ἀμυδρὰν ἰδέαν τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην ἡθονικῶν ἀναγνώσεων»· ἀλλὰ συνάμα φροντίζει νὰ δείξει στοὺς «φιλοκατηγόρους» ὅτι οἱ ἱστορίες τῆς ὀποῖας διηγεῖται δὲν εἶναι ἀνήθικες, παρά, ἀντίθετα, «εἰς ὑπανδρίαν κατανοῦσιν». Οἱ φιλοκατηγόροι εἶναι πολλοὶ καὶ ἀπὸ ποικίλες προελεύσεις, στὴν περίπτωσιν αὐτῇ· ἐκεῖνο ὅμως ποῦ ἔχομεν νὰ θυμίσουμε ἔδῳ, εἶναι ὅτι οἱ κατηγορίες τους δὲν εἶναι πάντοτε χωρὶς

ἀφορμὴ: κάποτε οἱ ἀφορμὲς εἶναι θεωρητικὲς, κάποτε εἶναι παραδοσιακὲς, ὅπως ὅταν προέρχονται ἀπὸ τοὺς ἠθολόγους ποῦ βλέπουσιν μὲ ἀνησυχία τὴ διάλυσιν τῆς ἠθικῆς κοινωνικῆς διδασκαλίας, καὶ ἄλλοτε προέρχονται ἀπὸ κατεστημένα σώματα τὰ ὅποια ἀνησυχοῦν γιὰ τὴν εὐστάθειά τους. Περὶ τὸ νὰ λεχθῆ ὅτι ὅλα αὐτὰ, καὶ ὅσα ἄλλα θὰ μπορούσε μὴ εἰδικευμένη ἔρευνα νὰ ἀποκαλύψει πρὸς τὴν ἴδιαν κατεύθυνσιν, δὲν εἶναι ἀπαγορευτικὰ μεταξὺ τους, ἀλλὰ κατὰ κανόνα συγκροτοῦν τὸ περιεχόμενον τῶν συνειδήσεων, σὲ κάθε συγκεκριμένη περίπτωσιν, εἰσαγόμενα κατὰ ποικίλες ἀναλογίαις μέσα στὸ τελικὸ κρᾶμα. Ἐκεῖνο ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει ἔδῳ, δὲν εἶναι οἱ ἀτομικὲς περιπτώσεις, τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ὁ ὅποιος διαφωνεῖ ἢ διαβάλλει, ἀλλὰ ἡ στάσις τῶν συλλογικῶν σωμάτων ἀπέναντι στῆς καινούριης πραγματικότητος. Τὰ σώματα αὐτὰ, μὲ μὴ ἐξαίρεσιν, τὴν ὅποια παρατηρήσαμε κιόλας, φαίνεται νὰ εἶναι σωστὰ διατυπωμένα στὴ σκηνακὴ σάτιρα τοῦ «Ῥωσσαγγλογάλλου». Εἶπαμε γιὰ τὴν οἱ ἔμποροι δὲν ἔχουν τὴ θέσιν τους στὴν ἀπαριθμηση αὐτῇ: ἡ τάξις τους ἀποτελεῖ ἀκόμη, στὰ χρόνια τὰ ὅποια μελετοῦμε, τὸν φορέα τῶν νέων ἰδεῶν· κατὰ τὰ ἄλλα, ὁ «Ῥωσσαγγλογάλλος» ἀναγράφει καὶ κατηγορεῖ τρία κοινωνικὰ σύνολα: τὴν Ἐκκλησίαν, τοὺς Φαναριώτες, τοὺς προεστούς.

Γιὰ τὴν Ἐκκλησίαν, εἶδαμε κιόλας, ὅτι μὲ τὴν αἰσθησὴ πὺς χάνει ἀπὸ τὴ δύναμίν της, παρουσιάζει ἕνα φαινόμενον συστολῆς: ὅσο οἱ ροπὲς τοῦ ἀνακαινισμοῦ γίνονται πῖθ ἰσχυρὲς καὶ ἀλλοτριῶνται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, τόσο ἐκείνη, εἴτε ἐπίσημα εἴτε μὲ τὰ φερέφωνα τῆς, σκληρύνεται, ἀντεπεργεῖ. Ἀνάλογα θὰ ποῦμε γιὰ τοὺς Φαναριώτες: ὅταν οἱ Φαναριώτες, ὡς τάξις, ὡς σύνολον, κυριάρχησαν μέσα στὸν ἑλληνικὸν κοινωνικὸν χῶρον, ὅταν ἐνίσταντο ὅτι κατοχύρωσαν τὴ συλλογικὴν τους ἐξουσίαν, ἀφιέρωσαν μέρος ἀπὸ τῆς δυνάμεις τους στὴν προαγωγή τῶν ἄλλων συλλογικῶν σωμάτων, ὅσα εἶταν ἐξαρτημένα ἀπὸ αὐτούς· μὴ τέτοια, ἄλλωστε, πολιτεία, εἶδαμε πὺς εἶναι σύμφωνη μὲ τὸ ἰδανικὸν τοῦ διαφωτισμένου δεσποτισμοῦ, δηλαδὴ μὲ τὸ φαναριώτικον ἰδανικόν. Ὅταν, καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσιν, ἀρχίζουν νὰ διαγράφονται κινήματα τὰ ὅποια εἴτε τοὺς ἀγνοοῦν εἴτε τείνουν νὰ ἀνατρέψουν τὴ δύναμίν τους, τότε, οἱ πῖθ εὐαίσθητοι γωρίτερα, οἱ ἄλλοι ἀργότερα, θὰ μετασποῦν πρὸς τὴ συντήρησιν, θὰ ἀντιδρᾶσιν· τώρα ὅμως, στοὺς χρόνους τοὺς ὀποῖους

μελετούμε, είναι, συνολικά, φορείς του νέου πνεύματος, ανεξάρτητα από τους κινδύνους τους οποίους περιέχει γι' αυτούς το πνεύμα του-το. Τέλος, οι προεστοί. Σ' αυτούς τα κινήματα είναι πιδ δυσδιάκριτα, γιατί ουσιαστικά δέν αποτελούν ένα ενιαίο σώμα, συγκροτημένο και κάπως οργανωμένο σέ πυραμίδα: είναι φορείς και εκπρόσωποι μιας έξουσίας, οι οποίοι, με τους δμοιογενείς κανόνες τής λειτουργίας τής, οδηγούνται πρὸς ὁμοιες, παράλληλες, ἐκδηλώσεις. Ὑπὸ τούς ὁρους ὁμως αὐτούς, οι προσωπικοί παράγοντες είναι περισσότερο αίσθητοί, και γιὰ τοῦτο οι ἀντιδράσεις τῶν προεστών περισσότερο ποικίλες: ἀπὸ τούς Νοταράδες, πού δέν ἐπιτρέπουν νά διδάσκωνται τὰ παιδιά τοῦ λαοῦ τίς ἴδιες γνώσεις με ἐκείνες τίς ὁποῖες τὰ δικά τους παιδιά διδάσκονται, ὡς τόν Ἀνδρέα Λόντο πού τραγουδεῖ φιλελεύθερα τραγούδια, προκαλώντας τήν ὀθωμανική έξουσία, μπορεί νά λεχθεῖ ὅτι, σέ ἄγιστες ἀναλογίες, οἱ προεστοί ἐκφράζουν ὅλη τήν κλίμακα τῶν διαθέσεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὰ χρόνια πού προηγουῦνται ἀπὸ τόν Ἀγώνα· τοῦτο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τόν τρόπο με τόν ὁποῖο πολλοί ἀπὸ αὐτούς ἐδλεπαν τήν ἐξέλιξη ἐνὸς ἐλευθεροῦ ἑλληνικοῦ Κράτους. Ἄς σημειωθεῖ κιόλας ὅτι αὐτή ἡ ἔλλειψη ἐνιαίας δομῆς ἔχει γιὰ τούς προεστούς και ἕνα ἄλλο ἀποτέλεσμα: τὰ συλλογικό τους σώμα δέν ἐκφράζεται μέσα στόν ἔντυπο λόγο, δέν ἀφήνει βαθιά χαραγμένα σημάδια παρουσίας μέσα στόν κόσμο τῆς παιδείας.

Ἔτσι, οὐσιαστικά, τὰ σημάδια αὐτά μπορούμε νά τὰ περιμένουμε ἀπὸ μόνη τήν Ἐκκλησία, τὸ καταξοχὴν συγκροτημένο σώμα μέσα στόν ἑλληνικό χῶρο, και τὸ παραδοσιακό ὄργανο τῆς παιδείας. Ἐδῶ ὁμως πρέπει νά γίνουα αίσθητὰ τρία φαινόμενα, τῶν ὁποῶν ἡ παρουσία σέ ἐκείνα τὰ χρόνια συντελεῖ σέ μιὰ ἰδιάζουσα σύνθεση τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων. Πρῶτα πρῶτα, ἔχουμε νά σημειώσουμε ὅτι, παρά τῆ σκληρυνσή τῆς, ἡ Ἐκκλησία στὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ δέν στρατολογεῖ σέ ἀξιοῦ λόγου ἀριθμὸ ἰσχυρῆς προσωπικότητες πού νά συμβάλουν στόν ἀγῶνα τῆς (τοῦτο καθὸ Ἐκκλησία: ἔχουμε και τότε δυναμικούς ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν στόν κλήρο, ἀλλὰ αὐτὸ παρουσιάζεται ὡς ἐπιβίωση παλαιότερων καθεστώτων, ὅταν τὸ σύνολο τῆς λογισμένης φοροῦσε τὸ ράσο. Κατὰ τὰ ἄλλα, οἱ ἀνθρωποι αὐτοί, μεταξὺ τῶν ὁποῶν και ἀρχιερεῖς, ἀνήκουν σέ ἕνα ἀπὸ τὰ παρακλάδια τοῦ Διαφωτισμοῦ). Τὰ δυναμικά, τὰ κινητικά, στοιχεία τῆς νέας ἑλληνικῆς κοινῶνίας ἔλκονται ἀπὸ

τόν παλιὸ και τίς δυνατότητες τοῦ Διαφωτισμοῦ ἔτσι, σὸ θεωρητικό ἐπίπεδο, ἡ ἀνεπέργεια τῆς Ἐκκλησίας στίς νέες ἰδέες δέν ἐμφανίζεται ἀποτελεσματικῆ. Ὑστερα, δέν είναι μόνο οἱ νέες ἰδέες πού εἰσάγονται ἀπὸ τὸ ἔξωτερικό, ἀλλὰ και ἡ ἀντίδραση στίς ἰδέες αὐτές: συνεχίζοντας παλαιὰ τεχνική, εκπρόσωποι τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος ἐξελληνίζουν δυτικά ἀπολογητικά ἔργα, τὰ ὁποῖα φθάνουν στήν Ἀνατολή με ἀρκετὴ καθυστέρηση, και ἀφοῦ ἐδοκιμάσθηκαν στόν τόπο τῆς γένεσῆς τους χωρὶς πολὺ ἀποτέλεσμα: γνωστὰ στήν ἀντιθετὴ παράταξη, λίγες είναι οἱ ὑπηρεσίες τίς ὁποῖες προσφέρουν γιὰ τήν ἀξέση και τήν ἐδραίωση τοῦ πομινίου. Τέλος, δέν είναι σπάνιες οἱ περιπτώσεις ὁπὸ ἕνας ριζοσπαστικῆς ἰδέες γίνονται γνωστῆς στήν Ἑλλάδα ἀπὸ τούς ἐπικριτῆς τους.

Γιὰ νά μένουμε με ἀκρίβεια μέσα στὰ χρονικά μας πλαίσια, ἄς σημειώσουμε ὅτι οἱ θεωρίες τοῦ d'Holbach φαίνονται νά ἔγιναν γνωστῆς στήν ἑλληνικὴ γραμματεία μέσα ἀπὸ κείμενα πού, ἐμπνεόμενα ἀπὸ τήν Ἐκκλησία, ἡ ὁπωσδήποτε ἀπὸ τὴ συντήρηση, προκαλοῦσαν τὴν ἀποδοκιμασία ἢ τὴν καταδίκη τους. Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης δημοσιεύει τὸ 1794 ἕνα παχύτατο βιβλίο, ἀναιρετικό τοῦ Βολταίρου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁμως ὁ Ἑλληνας ἀναγνώστης πληροφορεῖται πλεῖστα τῆς διδασκαλίας τοῦ Βολταίρου, πού δέν θά εἶχε ἀλλίως τὴν εὐκαιρία νά τὰ μάθει ἀπὸ ἑλληνικῆς πηγῆς. Τὸν κίνδυνο αὐτὸν τὸν διεῖδε ἡ Ἐκκλησία, και ἐξέφρασε τὴν ἀνησυχία τῆς μέσα ἀπὸ κατάλληλα φερέφωνα τῆς. Τὸ 1791, ἕνας λόγιος τῆς ἐποχῆς, πολὺ κοντὰ σὸ οἰκουμενικό πατριαρχεῖο, ἀναρωτιέται, προλογίζοντας τὴ μετάφραση κάποιου ἀναιρετικοῦ ἔργου, μήπως θά εἶταν καλύτερο γιὰ τούς νέους νά μὴν ἐκθέτονται οἱ γνώμες τῶν ἀσεβῶν, ἔστω και ἂν πρόκειται αὐτές, με τόν τρόπο αὐτό, νά πολεμηθοῦν. Τὸ 1801, ὁ Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, πού ἐκπροσωπεῖ λαμπρὰ τὴν ὀρθόδοξη τοῦ καιροῦ, γίνεται πολὺ πιδ κατηγορηματικός: ὁ φρόνιμος «και αὐτὰ τὰ ἀναιρετικά βιβλία τῶν ἀθέων ἄς μὴν ἀναγιγνώσκῃ· βλάπτουσι γάρ τούς ἀδυνάτους (ἕνα μὴ λέγω και τούς δυνατούς) εἰς τὴν πίστιν».

Οὐσιαστικά, λοιπόν, τὰ ὅσα μένουα δέν είναι πολλὰ γιὰ ἕνα ἀγῶνα πνευματικό. Είναι, πρῶτιστα, ὅ,τι διαθέτει ἡ έξουσία: ἀποδοκιμασίες, και πιδ ἐπίσημες ἐκκλησιαστικῆς Πράξεις, μέτρα προληπτικά και κατασταλτικά. Ἐγιναν ἀπόπειρες γιὰ νά ὑπαχθεῖ τὸ

σύνολο της ελληνικής διδλικής παραγωγής στον έλεγχο του οίκου-μενικου πατριαρχείου· σκέψεις για μονοπώληση διδλίων δρισμένων κατηγοριών· αποφάσεις για την έπιβολή λογοκρισίας. Έχουμε σειρά από Πράξεις που καταδικάζουν διδλία ή πρόσωπα σχετικά. Είδαμε, πολύ έγκαιρα, την καταδίκη του τεκτονισμού, ή όποια άναγεώθηκε κατά καιρούς. Κατά τά άλλα, οι άποδοκιμασίες στρέφονται και προς τις δυό κατευθύνσεις: οι ξένοι, αλλά και, πολύ γρήγορα, οι άρχαίοι. Γύρω στο 1776, μία νέα καταδίκη του τεκτονισμού περιέλαθε, καθώς φαίνεται, και τά διδλία της Δυτικής Έκκλησίας, μεταξύ των όποιων κατέτασε και τά έργα του Βολταίρου· ή καταδίκη δηλαδή αύτή γίνεται υπό όρους οι όποιοι θά έβρισκαν σύμφωνο τό μέγιστο μέρος του ποιμνίου, πάντοτε δύσπιστο άπέναντι στον παπισμό. Έστερα, τό όνομα του Λουκιανού ζευγαρώνεται σε μεταγενέστερες άποδοκιμασίες (προερχόμενες είτε έμπνεόμενες από τό οίκουμενικό πατριαρχείο) με τό όνομα του Βολταίρου: 1793, 1794, 1798. Κάποτε τό όνομα του Βολταίρου παραλείπεται, και ή αιχμηή στρέφεται κατά του άρχαίου μόνο: 1800, 1805, όποτε γίνεται λόγος για «τόν κατάπτυστον και βρωμερόν Λουκιανόν». Οι καταδίκες είναι πολυάριθμες, αλλά δύσκολο είναι νά ξέρουμε ποιά άκριβώς άπήχηση είχαν. Είδαμε ότι τό 1793, όταν καταδικάζεται ο Χριστόδουλος Παμπλέκης, οι όπαδοί του του στήνουν μνημείο σε δημόσιο χώρο (έξω από τά σύνορα της Αυτοκρατορίας, στη Λειψία). Η άπαγόρευση για νά δίνονται όνόματα της ειδωλολατρίας στη βάπτιση των όρθοδόξων, ξέρουμε ότι δέν έδειξε πρακτικό αποτέλεσμα. Τό 1821, ή καταδίκη του κινήματος του Έψηλάντη πάντως, δέν έμπόδισε τον Άγώνα νά εξαπλωθεί. Φανερό είναι ότι τά μέτρα αύτά δέν κατόρθωσαν νά δημιουργήσουν καταστάσεις.

Ένδιαφέρουσα, όπωσδήποτε, είναι ή στάση ένλων εκπροσώπων της Έκκλησίας άπέναντι στην άρχαιότητα. Τό 1802 ο Άθανάσιος Πατριός, στην Άντιφώνησή του, κατηγορεί τον Σωκράτη για τά ήθη του. Καμμιά δωδεκαριά χρόνια άργότερα, ο οίκουμενικός πατριάρχης, Κύριλλος ΣΤ', έξέφραζε στον Κοίμα την άπορία του πώς οι λόγιοι του καιρού προτιμούσαν τον Θουκυδίδη και τον Δημοσθένη από τον Συνέσιο και από τον Γρηγόριο τον Ναζιανζηνό.

Άπό τή μεριά του Φαναριού, είπαμε ότι ή αντίδραση είναι πολύ μικρότερη και έκδηλώνεται με πολύ λιγότερα γραπτά μνη-

μεία, και αύτά, κανονικά, σε χρόνους μεταγενέστερους. Άλλωστε, όπως συμβαίνει με τά φαινόμενα του τύπου αύτου, όταν δηλαδή ή μεταβολή της νοοτροπίας δέν όφείλεται σε μία κατευθυνόμενη πολιτική, αλλά σε μεταβολή διαθέσεων των εκπροσώπων ένός συλλογικού σώματος, ή μνήμη του παλαιού προοδευτικού πνεύματος έπιζει βαθιά μέσα στον χρόνο στη φαναριώτικη πνευματική παραγωγή: μία, μερική, μεταστροφή του Άλέξανδρου Μαυροκορδάτου, του Φιρραή, μπορεί νά σημειωθεί, όταν, τό 1810, εκφράζει κάποια άνησυχία ως προς τις έπιδόσεις των φιλοσόφων· αλλά, από την άλλη μεριά δέν έχουμε παρά νά στοχασθούμε τις μεταγενέστερες δραστηριότητες Φαναριωτών λογίων, καθώς ο Σπ. Βαλέτας, οι άδελφοί Σούτσοι, ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός, για νά πεισθούμε ότι άργά άκόμη πολύ, έμενε στους φαναριώτικους κύκλους ή μνήμη των προοδευτικών τους όρμών. Για τους προεστούς, όπως μάς λείπουν τά τεκμήρια μίας κάποιας όργανωμένης προοδευτικής άνησυχίας τους, παρόμοια, φυσικά, δέν έχουμε τεκμήριο μεταβολής τους προς περισσότερο συντηρητικές διαθέσεις. Όλα αύτά, επάνω στον Άγώνα, και περισσότερο μετά τον Άγώνα, θά μορφοποιηθούν σε καθάρως πολιτικά σχήματα· ώστόσο, εκείνο που μπορεί νά λεχθεί στο περιθώριο πιά της έρευνάς μας, είναι ότι ή σαφέστερη αντίθεση προς τό κλίμα τό προοδευτικό φανερώθηκε όχι ανάμεσα στους Φαναριώτες, όχι ανάμεσα στους Έπτανήσιους, αλλά σε μία εύτυχημένη τελικά σύζευξη ανάμεσα στην Έκκλησία και στους εκπροσώπους του αύτοχθονισμού: τους Παλαιοελλαδίτες, θά λέγαμε σήμερα.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Γνωρίζουμε ότι αύτου του είδους τά φαινόμενα ούτε άρχή έχουν, ούτε καθαυτό τέλος: τό καινούριο βρίσκεται δύναμι μέσα στο παλαιό, καθώς και τό παλαιό έπιζει μέσα στο καινούριο· όλο τό ζήτημα είναι ζήτημα αναλογιών, ποσοστών, χρωστικών. Όστόσο, αν θέλουμε νά σημαδέψουμε κάποιες βασικές άρθρώσεις, μέσα από τις όποιες ο έλληνικός Διαφωτισμός άποδυναμώθηκε βαθμιαία, παραχωρώντας τό προβάδισμα σε άλλα πολιτισμικά κινήματα, ίσως τό πιο χαρακτηριστικό φαινόμενο που θά είχαμε νά σημειώσουμε, θά εί-

ταν ή Ίδεια ή Έπανάσταση, και συνέπειά της, ή σύσταση του νέου ελληνικού Κράτους. Έτσι, εάν μιιά δεύτερη βαθμίδα, για πολλούς λόγους, θά μπορούσαμε να αναγράφουμε τó 1833, και ως τρίτη, τά χρόνια που είναι γύρω στον άξονα του 1850. Ένα άλμα, πενήντα χρόνια μετά, θά δείξει τη μεγάλη απόκλιση ανάμεσα στον άρχομενο και στον φθίνοντα αιώνα, ανάμεσα στην όρμητική στιγμή του Διαφωτισμού και στο τέλος του.

Η σύσταση του Κράτους, υπό όποδηποτε δυσμενείς όρους και άν γινόταν, δημιούργησε για την πολιτική ήγεσία κάποιες βασικές διοικητικές υποχρεώσεις: Έπρεπε να οργανωθούν Έπηρεσίες, σχέσεις με τó Έξωτερικό, έπιμελητεία, εξασφάλιση πόρων, άστυνομία, ύγειονομία. Σε τούτα όλα, εκείνοι που μπορούν κάτι να προσφέρουν είναι όσοι γνωρίζουν γράμματα, όσοι γνωρίζουν ξένες γλώσσες, και όσοι έχουν έμπειρία οργανωμένης Ιεραρχίας" δηλαδή, οι λόγιοι, οι Φαναριώτες, οι Έπτανήσιοι, και οι πελάτες τους. Τά έργα της λογιούνης, αναγκαστικά θά παρουσιάσουν άναστολή, τά εκπαιδευτικά πράγματα θά παρουσιάσουν άρρυθμία. Άν σε τούτο προσθέσουμε τις άμεσες πολεμικές αιτίες, οι όποτες θά στερήσουν τόν ελληνισμό από σημαντικό αριθμό λογίων, διαπιστώνουμε ότι, ανάμεσα σε όσα προηγούνται από τόν Άγώνα και σε όσα τόν άκολουθούν, δημιουργείται ένα κενό μεγάλο, που διαρκεί πολλά χρόνια, μιιά διακοπή συνεχείας. «Η Ιστορία τών ήμετέρων πατέρων είναι ήδη έν πολλοίς άρχαιολογία», Έγραφε τó 1857 ένας από τούς καλούς λόγιους της εποχής, ό Γ. Γ. Παππαδόπουλος" και έννοιε αυτή τη διακοπή συνοχής. Τó όρμητικό ανέδασμα του Διαφωτισμού, όπως έκδηλώνεται όλο και πιο έντονα, όσο πλησιάζουμε προς τó Είκοσιέντα, περιέρχεται τώρα σε άφάνεια, σε νάρκωση.

"Όταν έρθει ή ώρα μιιάς Ισοροπείας, θά ξαναδρεί, άραγε, τó προβάδισμά του, τó προεπαναστατικό; "Όχι. Τó ζητούμενο τώρα δέν είναι ή παλαιά όρμη: άπαιτείται Ιεράρχηση, τακτοποίηση, έδραίωση κοινωνικών και ύπηρεσιακών καταστάσεων" τó αντίθετο από τις άτομικές ζητήσεις και επιδόσεις οι όποτες είχαν χαρακτηρίσει τόν Διαφωτισμό. Να γίνουν νόμοι, να γίνουν κανόνες, έντυπα, πρωτόκολλα, να στηθεί ή κρατική μηχανή. Οι άτομικές εϋθύνες της προεπαναστατικής λογιούνης θά παραχωρήσουν τώρα τη θέση τους στην άρμοδιότητα του Κράτους και τών όργάνων του.

"Όστόσο, τά πράγματα, πλησιέστερα, επιβάλλουν μιιά μεγαλύτερη έξατομίκευση, τείνουν να άναδείξουν πιο έντονα τόν προσωπικό παράγοντα, να επιστημόνουν την παρουσία του, να δείξουν, σε μικρές άποστάσεις, περισσότερο κυριαρχική την επίδρασή του επάνω στις Ιστορικές έξελίξεις. Έτσι, τó τέλος της Ιστορίας αυτής θά φανεί πιο καθαρά, όταν θά έχουμε φθάσει σε άμεση έπαφή με τά πρόσωπα όσα διαδραμάτισαν άποφασιστικούς ρόλους στην έξελίξη της.

ΟΙ ΦΟΡΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΚΥΡΙΟΙ ΑΝΤΙΠΑΛΟΙ ΤΟΥ

Στις έρευνες οι όποτες προηγούνται από τó κεφάλαιο τούτο της μελέτης μας, πολλές φορές αναφέρθηκαν όνόματα προσώπων και τίτλοι έργων, αλλά πάντοτε όχι για την άπόλυτη, ή, τέλος πάντων, άτομική τους σημασία, παρά για τη μαρτυρία που προσκομίζουν στη γνώση τών γενικών φαινομένων τά όποια έξετάζουμε. Πραγματικά, τó χαρακτηριστικό τών έρευνών, όσες συνδέονται με τά θέματα παιδείας, είναι ότι σε κάποια στιγμή της σχετικής διαδικασίας ή έκφραση τών τάσεων συνδυάζεται με συγκεκριμένα πρόσωπα ή με τά έργα τους. Τά πρόσωπα αυτά, ίσως να μη βαρύνουν τελικά στη μεγάλη καμπύλη της Ιστορίας: αυτή είναι όποσδήποτε έξαρτημένη από ένα τόσο μεγάλο πλήθος παραγόντων, ώστε ό άτομικός συντελεστής να μην έμφανίζεται εκεί με άποκλειστικότητα. Άλλά, στα ένδιάμεσα στάδια, στα μικρά μήκη, ή συμβολή του άτόμου έμφανίζεται άποφασιστική. Έτσι, παράλληλα με την έκθεση τών περιστατικών και τών κινήματων τά όποια χαράζουν τη μεγάλη Ιστορία, είναι άνάγκη να γνωρίζουμε και τούς φορείς τών ίδεών και τών συνειδήσεων, όσες, κάθε φορά, έπηρεάζαν τις μικρές καμπύλες τών γεγονότων. "Όποσδήποτε και άν στο τέλος της Ιστορίας αυτής, για να προσαχθεί ένα παράδειγμα από τη βασική ελληνική έθνική έμπειρία, ή διάσταση ανάμεσα στο νεαρό ελληνικό Κράτος και στο οίκομενικό πατριαρχείο όφείλεται σε Ιστορική άναγκαιότητα, τά γεγονότα δέν θά είχαν άκολουθήσει τόν ίδιο δρόμο τόν όποιο άκολουθήσαν, άν κορυφαίοι στα δύο ελληνικά ήμιχόρια δέν είχαν

προσωπικότητες σαν του Θεόκλητου Φαρμακίδη και του Κωνσταντίνου Οικονόμου. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί παρέχεται τουτό ακριβώς: οι σύντομες σκιαγραφίες και τα αναγκαία πραγματικά στοιχεία που επιτρέπουν τη γνωριμία με τα πρόσωπα των οποίων η δράση είναι ιδιαίτερα αισθητή μέσα στον ελληνικό Διαφωτισμό. Η διάταξη των προσώπων ακολουθεί, βασικά, μιὰ χρονολογική σειρά, ή οποία, άλλωστε, έρχεται, περίπου, να συμπίσει με τα ιστορικά με τα οποία συμβαδίζει.

Στην αγωγή των νέων ελληνικών διαμορφώσεων, έχει επικρατήσει να μνημονεύεται το όνομα του Ευγένιου Βούλγαρη (1716-1806). Δεν είναι κακή τοποθέτηση: δεν υπάρχει αμφισβόλια ότι, νέος, έποτίσθηκε της δυτικής παιδείας τα νόματα και είχε ροπή προς τις φυσικές επιστήμες, ροπή προς τον πνευματικό φιλελευθερισμό (πολύ έντονη, μάλιστα, αφού, κληρικός αυτός, δεν διστάζει να γράψει σε γράμμα του ότι, καθώς ζει κοντά στην capella, το παρεκκλήσι, των Όρθοδόξων, κινδυνεύει να γίνει φιλακόλουθος), ανακαινιστικό θάρρος (μεταφράζει Βολταίρο). Όμως ή μακρά ζωή του και τα περιστατικά στα οποία μετέχει—έγκατάσταση και σταδιοδρομία στη Ρωσία— τον έφεραν έντονα προς την συντήρηση. Έτσι, τελικά, ή θέση του στην ιστορία της παιδείας δεν είναι ανάλογη με ή υπόσχεση ή νεότητά του. Μά τουτό δεν αποτελεί ούτε μοναδική ούτε σπάνια περίπτωση. Ο Νικηφόρος Θεοτόκης αισθητά νεώτερός του (1781-1800), ακολουθόησε την ίδια καμπύλη, σε ρυθμό ταχύτερο: ενώ στα νιάτα του παρουσιάζει ένδιαφέροντα γύρω στις φυσικές επιστήμες και μιὰ γενναία τάση προς ένα ανανεωμένο θρησκευτικό κήρυγμα, περνάει γρήγορα στον κόσμο της συντήρησης. Είναι φανερό, και κάτι τέτοιο τόηισε ο Ψαλίδας, σε πολεμική του προς τον Βούλγαρη, ότι ούτε ο τελευταίος αυτός ούτε ο Θεοτόκης άνθεξαν να μείνουν σε μιὰ γραμμή ή οποία απαιτούσε θάρρος και κάποιο πνεύμα αυτοθυσίας. Παράλληλα, έντελως μαζί τους, βλέπουμε τον Ίώσηπο Μοισιόδακα, συνομήλικο περίπου με τον Θεοτόκη, να ξεκινάει να πολεμήσει για να επιβάλει την ανακαινιση και στο τέλος να σπάει χωρίς να λυγίσει. Ο ελληνικός Διαφωτισμός δεν μπορούσε να φθάσει στην ώριμότητα χωρίς ζημίες, χωρίς θυσίες: άλλοι θυσίασαν τα ιδανικά τους, ή μέρος από αυτά· ο Μοισιόδακας θυσιάσθηκε ο ίδιος. Το έργο του μένει μνημείο της πιο ήρωϊκής

προσπάθειας την οποία έ γνώρισε ο ελληνισμός μέσα στην όρη του Διαφωτισμού.

Ο Δημητράκης Καταρτζής (περ. 1730-1807) συμβιβάσθηκε: πνεύμα γενναίο, φωτεινό, ιδεασθηκε ένα σύστημα, που, καθώς ο ίδιος πίστευε, θα μπορούσε να ανακαινίσει τον ελληνισμό, με ένα κινούριο επίκεντρο, στην αγωγή. Καθολικό γλωσσικό όργανο ή δημοτική, σύνδεση με τα ζωντανά στοιχεία της αρχαίας και με τη δυτική παιδεία στις πλέον προοδευτικές της εκφάνσεις, έγκυκλοπαιδισμός σε αντίθεση με την παραδοσιακή γραμματική διδασκαλία. Και όλα αυτά βρίσκονται ένορχηστρωμένα σε μιὰ εύρεία σύνθεση, όπου οι μεγάλες γραμμές όσο και οι λεπτομέρειες έχουν έπισύρει την προσοχή του Φαναριώτη μεταρρυθμιστή· δεν είναι άσχετη με όλα αυτά ή καθαρή και κινούρια θέση την οποία παίρνει χαρακτηρίζοντας την εθνική ελληνική ολότητα. Με το έργο του εξέφρασε καλά ένα στάδιο του ελληνικού Διαφωτισμού, κατεξοχήν ταιριαστό στη φαναριώτικη βιοθεωρία, τον διαφωτισμένο δεσποτισμό· αλλά ουσιαστικά ολόκληρο το έργο αυτό έμεινε ανέκδοτο. Έτσι αν μάς είναι χρήσιμο για να γνωρίζουμε μιὰ στιγμή της νέας ελληνικής παιδείας, έξαιρετικά σημαντική, τη συνειδητή στροφή προς τη Δύση, αν ακόμη μάς είναι χρήσιμο για να γνωρίζουμε μιὰ από τις πιο φωτεινές προσωπικότητες του νέου ελληνισμού, όμως καθώς έμεινε με περιορισμένη απογονή, μικρή είναι ή βοήθεια την οποία μπορεί να μάς προσφέρει προκειμένου να έρμηνεύσουμε τα μεταγενέστερα φαινόμενα των ελληνικών πνευματικών και συνειδησιακών εξελίξεων. Άλλωστε, λίγα χρόνια κράτησε ή ώραία εκείνη και συστηματική προσπάθεια: χωρίς να εγκαταλείψει τη θεωρία, ο Φαναριώτης αόλικός συμβιβάσθηκε στην πράξη, και πέθανε τιμημένος στην Αύλη του Βουκουρεστίου. Η κληρονομία του, κατ' ανάγκη υποτονισμένη ή άλλοιωμένη, πρέπει να αναζητηθεί στους όπαδούς του, όρθοδόξους είτε αίρετικούς, αλλά όπωσδήποτε έξαρτημένους από τον στοχασμό του.

Ανάμεσα σ' αυτούς, πρώτιστα πρέπει να σημειωθεί ο Ρήγας Βελεστινλής: τόσο από μαρτυρίες τρίτων, όσο και από έσωτερικά τεκμήρια, άντλημένα μέσα στο έργο του Φεραίου έθνεγέρτη, γνωρίζουμε τον ρόλο τον οποίο έπαιξε ο Δ. Καταρτζής στη διαμόρφωση του πνεύματός του. Στους πιστούς, όπωσδήποτε, όπαδούς του Κα-

ταρτζή, πάντοτε με τις αποχρώσεις της κάθε ιδιοσυγκρασίας και με τους περιορισμούς των εξωτερικών δρών της ζωής, μπορεί κανείς να τοποθετήσει τον Δανιήλ Φιλιππίδη (περ. 1755-1832) και τον Γρηγ. Κωνσταντά (1758-1844). Στους δυο αυτούς όφειλουμε ένα από τα πιο σπουδαία βιβλία του ελληνικού Διαφωτισμού, τη «Νεωτερική Γεωγραφία», της οποίας ένας μόνο τόμος έδημοσιεύθηκε το 1791. Το έργο, εμπνευσμένο άμεσα από τη διδασκαλία του Καταρτζή, αποτελεί, στα σημεία που άγγιζον την ελληνική πραγματικότητα, μια φωτεινή έκθεση των προβλημάτων και μια θαρραλέα προβολή και υπόδειξη λύσεων. Ο Ιδιορρυθμος Φιλιππίδης είδαμε ότι ιδεάσθηκε σύμφωνα με ένα πνεύμα που επικρατούσε τότε στη Δύση, να εισηγηθεί τη διαμόρφωση μιας διεθνικής γλώσσας, της οποίας διατύπωσε και τους κανόνες. Ο Κωνσταντάς, άφου έλαβε μέρος στον Άγώνα, έδοκίμασε πολλές απογοητεύσεις, και, τελικά, μετά την άπελευθέρωση, επέστρεψε στη στενή του πατρίδα, τις τουρκοκρατημένες Μηλιές, όπου επέθανε. Ο Φιλιππίδης δέν έλαβε μέρος στον Άγώνα και πέθανε στην Τρανσυλβανία όπου είταν έγκατεστημένος.

Ο Άθανάσιος Χριστόπουλος (1772-1847), του οποίου το ποιητικό έργο εκφράζει καλά τη φαναριώτικη φιλοκαλία, άκολούθησε τον Καταρτζή ως ένα βαθμό· πάντως ο βαθμός αυτός δέν τον έφερε έξω από τα όρια της έθιμοφροσύνης. Δέν έμεινε άμέτοχος στα σχετικά με τον Άγώνα, αλλά τελικά δέν έλαβε μέρος σ' αυτόν· μετά τη σύσταση του ελληνικού βασιλείου, παρακινήθηκε σε κάποια στιγμή να έλθει να εγκατασταθεί στην Ελλάδα, αλλά οι όροι της ζωής τους όποιους όρηκε, όταν επισκέφθηκε την άπελευθερωμένη αυτή γωνία της πατρίδας του, τον έπεισαν να γυρίσει πίσω στη Βλαχία όπου είταν έγκατεστημένος.

Παρόμοια αύλικός, και παρόμοια προσκολλημένος στη σταδιοδρομία του, εμφανίζεται και ο Παναγιώτης Κοδρικάς (1762-1827), ο οποίος από νωρίς προσπάθησε να διαμορφώσει ένα σύστημα συντηρητικής διοθεωρίας. Χωρίζοντας από τον Καταρτζή, αλλά με κάθε σεβασμό, έρχεται σε όξεία αντίθεση προς τον Κοραή, εξαίροντας καλά το σημείο της διαφωνίας· είπαμέ: πρόκειται «περί των κυριωτέρων έθιμων του γένους μας, και όχι άπλως περί δύο ή τριών γραικοβαρβαρικών λεξειδίων». Όρθή κοινωνική και πολιτική τοποθέτηση.

Στην διένεξη ανάμεσα στον Κοδρικά και στον Κοραή, έλαβε μέρος ο οικουμενικός πατριάρχης Γρηγόριος Ε', ύποστηρίζοντας τον Κοδρικά. Η Έκκλησία διέβλεπε όρθά που έφερε μια γραμμή ή όποια ξεκινούσε από μετρημένες πολιτισμικές επιδιώξεις. Όμως, μέσα στο συνειδητά όρθόδοξο πλήρωμα, όρισκει κανείς και ποικιλίες και αντίθεσεις. Ο Άθανάσιος Πάριος (περ. 1725-1813), δέν άπέφυγε μέσα στην άυστηρή όρθόδοξη θέλησή του, την άποδοκιμασία της Έκκλησίας· ώστόσο, εκεί είταν τα ζητήματα του Ήσυχασμού, τα όποια όπωσδήποτε άπετέλεσαν μια έσωτερική, ένδοθηρ-σκευτική ύπόθεση. Έξω από αυτή την παρένθεση, ή θέση του εκφράζει την άπόλυτη θρησκευτική συντήρηση: τίποτε από τους ξένους, οι νέοι να μήν πηγαίνουν στη Δύση ούτε για έμπορία, τίποτε από τους άρχαίους, των όποιων έλέγχεται άκόμη και ή τρέχουσα ήθική ζωή. Η όθωμανική κυριαρχία στάλθηκε από τη θεία Πρόνοια για να παιδεύσει το γένος· συνεπώς κάθε προσπάθεια προς την έλευθερία μπορούσε να κριθεί ως άποστασία από τις βουλές της θείας Πρόνοιας. Η τάση άλλωστε αυτή είναι τόσο γενικευμένη μέσα στους κύκλους τους προσκείμενους προς το οικουμενικό πατριαρχείο, ώστε τους επιτρέπει να βλέπουν με συμπάθεια άκόμη και την παπική Έκκλησία στις ταλαιπωρίες τις όποιες δοκιμάζει μέσα στη Γαλλική Έπανάσταση. Ο Σέργιος Μακράιος (περ. 1736-1819) και εκείνος άποδοκιμάζει κάθε άπόκλιση από την παραδοσιακή διδασκαλία: δέν διατάζει να «άναγείρη», το 1797, «Τρόπαιον κατά των όπαδών του Κοπερνίκου», όπως σημειώνεται πιο έπάνω. Τουτό όμως δέν τον έμποδίζει, ζώντας μέσα στο κλίμα του πατριαρχείου, να κρίνει με άυστηρότητα όρισμένες κληρικές εκδηλώσεις. Με παρόμοιο έλεύθερο φρόνημα άπέναντι του κλήρου εμφανίζεται και ο Μιχαήλ Περδικάρης (1766-1828). Είναι ιατρός, λόγιος, ή κατ'αγωγή του από την Κεφαλλονία, αλλά ζει και άσκει στην Κοζάνη. Έγραψε αρκετά έργα σε πρόζα και σε στίχο, μέσα στα όποια διακρίνεται έλεγκτική και στωικτική διάθεση, ή όποια φθάνει ως την άπόλυτη άρνηση. Η κριτική του σκοπεύει και προς τη μεριά των προοδευτικών και προς το κατεστημένο. Άξιο λόγου είναι ότι ένα έργο του, που είχε μείνει ανέκδοτο ως τους καιρούς μας, επιγράφεται «Κατά ψευδοφιλελλήνων» και επικρίνει βίαια και ύβριστικά τον Ρήγα Βελεστινλή· ώστόσο, ένα άλλο, έμιετρο εκείνο, έργο του, ο

«Ερμητικός ή Δημοκριθηράκλειτος», διαδόσθηκε πολύ στον καιρό του (1817), άγγιζοντας και μη λόγιες τάξεις άναγνωστών, και συνετέλεσε με τό ανεξάρτητο και ριζοτόμο πνεύμα του στην άποδέσμευση των έλληνικών συνειδήσεων.

Γενικά, άλλωστε, πολύ χαρακτηριστική τής εποχής ή όποια μας άπασχολεί έδώ, είναι ή θέληση πολλών από τούς πνευματικούς εκπροσώπους της για νά προβληματισθούν κατά τρόπο προσωπικό, για νά εισαγάγουν λύσεις πρωτότυπες. Η Ισοπεδωτική άνωθυμία, ή όποια χαρακτήριζε την παλαιότερη τουρκοκρατία, τώρα παραχωρεί τή θέση της στο άτομο. Είδαμε τον Φιλίππιδη· είδαμε τον Περδικάρη. Με τον ίδιο τρόπο θα άξιζε νά σημειωθούν άλλες προσπάθειες, χωρίς ή κρίση μας γι' αυτές νά επηρεάζεται από τις επιδόσεις στις όποιες φθάνουν. Τέτοιες είναι οι περιπτώσεις του Βενιαμίν του Λέσβιου, του Στεφάνου Δούγκα, του Θεόφιλου Καίρη. Ο πρώτος (ζωός 1759-1824), πού είχε σπουδάσει στη Δύση, και ίδιως στη Γαλλία, φυσικές επιστήμες, μετέφερε τή διδασκαλία τους στα μέρη μας, και θεώρησε ότι για τήν ασφάλειά του άπέναντι στα θρησκευτικά πράγματα θα του άρκοιζε νά σταθεί ξεκάθαρα έξω από αυτά, νά μη «θεολογήσει», δηλαδή, αλλά άποκλειστικά νά «φιλοσοφήσει». Η Έκκλησία αντιμετώπισε με δυσπιστία (1801-1805) τή στάση αυτή· δέν δεχόταν πιά τήν παραδοσιακή διάκριση ανάμεσα στις δυο γνώσεις, και ζητούσε περαιτέρω ή φιλοσοφική διδασκαλία νά έχει άπλως ύποθετικό χαρακτήρα, αντίθετα προς τήν άπόλυτη γνώση, τήν όποια προσφέρει ή άποκάλυψη μόνη και ή αυθεντική έρμηνεία της. Όπωςδήποτε ο Λέσβιος, άγκαλά όχι άπερίσπαστα, κατόρθωσε νά συνεχίσει τή διδασκτική και συγγραφική του δράση. Στα φυσικά θέματα φαίνεται νά πήρε άργότερα προσωπική θέση, εισάγοντας δική του όντολογική έρμηνεία. Ο Στέφανος Δούγκας († 1830) προσπάθησε, λίγο άργότερα, νά ξεφύγει με άλλον τρόπο τις δυσκολίες και τούς κινδύνους· μεταφέροντας από τή Γερμανία, όπου είχε μορφωθεί, μιá άκρα ιδεολογία, ή όποια, όπως ξέρουμε, εσύγκλωθε, τότε, στην πατρίδα της, ισχυρούς δεσμούς με τον Χριστιανισμό, θέλησε νά τήν έδραιώσει επάνω σε δικές του έρμηνείες τής Γραφής. Η άποδοκιμασία του στάθηκε έντονη· όμολόγησε έπίσημα τήν πλάνη του, αλλά και ύστερα από αυτό άναγκάσθηκε νά διακόψει τή διδασκαλία του (1818).

Φαίνεται ότι και στις δυο περιπτώσεις, Φαναριώτες άρχοντες κατόρθωσαν νά άμβλύνουν τήν αυστηρότητα των εκκλησιαστικών κυρώσεων· μα τό τρίτο περιστατικό πού θα σημειωθεί έδώ αναφέρεται πιά σε μιá ύστερη εποχή, όπου τό Φανάρι έχει χάσει και τήν ισχύ του αλλά και τήν προοδευτική του όρμη, ενώ ή Έκκλησία θεμελιώνεται μέσα στο χώρο μιáς έλεύθερης Έλληνικής Πολιτείας και έξουδετερώνει μαζί της, άποδυναμωμένα, τά διδάγματα του Διαφωτισμού. Πρόκειται για τον Θεόφιλο Καίρη (1784-1853). Ο Καίρης, ύστερα από μιá κανονική διδασκαλική σταδιοδρομία, έδειξε, και αυτός, τήν τάση νά αντιμετώπισει τά μεταφυσικά ζητήματα με τρόπο προσωπικό. Τα σχετικά θέματα ξεπερνούν τά όρια του Ιστορήματος αυτού, άφοδ ή λύση τους τοποθετείται γύρω στα μέσα του 19ου αι. Άλλά ή άρχή των προβλημάτων τοποθετείται μέσα στην πνευματική άνησυχία ή όποια προηγήθηκε από τον Άγώνα, ενώ τό τέλος του Καίρη, καταδικασμένου, φυλακισμένου για τή διδασκαλία του στις έλληνικές κρατικές φυλακές, εκφράζει καλά τήν καμπύλη τήν όποια έχει διατρέξει στο μεταξύ ή έλληνική συνείδηση.

Πάντως, επανερχόμενοι στην περίοδο ή όποια άποτελεί έδώ τό επίκεντρο τής μελέτης μας, προβαίνουμε στην ακόλουθη διαπίστωση: ή διδασκτική σταδιοδρομία, είτε με έξάρσεις, είτε χωρίς έξάρσεις, είτε μέσα σε κλίμα προοδευτικό είτε μέσα σε κλίμα συντηρητικό, εξακολουθεί νά είναι από τις καλύτερες άπασχολήσεις των λογίων τής εποχής. Όσο τόσο επιβάλλονται, ως προς τό θέμα τοϋτο, τρεις παρατηρήσεις: πρώτα πρώτα, είδαμε κιόλας ότι ο εκπαιδευτικός δέν στρατολογείται πλέον με άποκλειστικότητα — ή, τουλάχιστον, κατά μεγίστη άναλογία — ανάμεσα στους κληρικούς. Ύστερα, μέσα στον κόσμο των εκπαιδευτικών άρχίζουν νά διαμορφώνονται ειδικότητες: οι φυσικές επιστήμες έχουν τή δική τους αυθυποστάσια, ή όποια χωρίζει σε δυο τουλάχιστον ομάδες τούς εκπαιδευτικούς, όσοι νεωτερίζουν· είναι, ως ποΰμε, οι Φυσικοί και οι Γραμματικοί. Τέλος, τό συγγραφικό έπάγγελμα φαίνεται νά τό άσκοον σε αυξημένες αναλογίες πρόσωπα πού δέν ανήκουν στην εκπαιδευση. Χαρακτηριστικές όμως είναι και κάποιες άλλες ποσοτώσεις: ο λόγος θα αναφερόταν ίδιως στον πολύ μεγάλο αριθμό των λογίων οι όποιοι ζούν έξω

ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας· δὲν ἔχουν ἀποξενωθεί ἀπὸ τὸν τόπο τους, γι' αὐτὸν δουλεύουν συστηματικὰ καὶ ἐπιμονα, ἀλλὰ δουλεύουν ἀπὸ μακριά. Οἱ ἄλλοι ζοῦν σὲ λίγα, κατὰ κανόνα μεγάλα, κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας· δὲν εἶναι πιά ἐδῶ οὔτε ὁ ἐκπατρισιμὸς οὔτε ἡ ἀπομόνωση, τὰ διακριτικὰ τῶν παλαιότερων αἰώνων. Ὅπως οὔποτε εἶναι φανερό ὅτι ἡ λογιεσύνη ἔχει πλησιάσει πρὸς τὴ ζωή.

Ἀπὸ τῆ συντηρητικῆς διδασκαλικῆς παράδοσης θὰ εἶχε κανεὶς νὰ σημειώσῃ τὸν Στέφανο Κομμνητᾶ, τὸν Ἀθανάσιο Σταγειρίτη, τὸν Νεόφυτο Δούκα. Καὶ τῶν τριῶν τὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι, πάντως, ὁ ἀρχαϊσμός· καί, ἀκόμη, σὲ ποικίλες διαβαθμίσεις καὶ ἀποχρώσεις, ἡ δυσπιστία πρὸς τὰ νεωτερικὰ, εἴτε συστήματα εἴτε πρόσωπα. Ὁ Στέφανος Κομμνητᾶς († 1830) διακρίνεται γιὰ τὶς πολλαπλῆς συγγραφικῆς καὶ διδασκαλικῆς ἐπιδόσεις· ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔργα, πάντα στὸ ἴδιο κλίμα, ἔφησε καὶ μιὰ πολὺτόμη ἐγκυκλοπαιδεία (1812 κ.ε.), ἡ ὁποία ἐστάθηκε ἀπὸ τὰ βασικὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια ἐπὶ πολὺς δεκαετίες. Αὐτὸς εἶναι, ἴσως, ἡ συνεπέστερη συντηρητικὴ διδασκαλικὴ μορφή τῆς ἐποχῆς, ὅσο καὶ ἂν μένει ἔξω ἀπὸ τὶς θρησκευτικῆς ζητήσεις· ἕνας δάσκαλος πού μὲ τὴν ἀποκλειστικότητά του, τὴν βιαιότητα καὶ τὴν ὕβριστικότητα μᾶς θυμίζει τὸν δυτικὸ οὐμανισμό. Ὁ Α. Σταγειρίτης († 1844), πὺθ σύνθετη μορφή, ἔζησε καὶ ἔδρασε στὴ Βιέννη, ὅπου εἶταν καθηγητὴς σὲ αὐστριακὴ σχολὴ ξένων γλωσσῶν. Ἡ ἱστορία τὸν ἔλκει κυρίως, σὲ ἀρκετὰ παραδοσιακὸ σχῆμα, ἀλλὰ καὶ ἄλλες του δραστηριότητες εἶναι ἄξιες μνείας· ἄς σημειωθεῖ ἰδίως ὅτι προσφέρει πολλὰ καὶ στοὺς ἀγῶνες τῆς ἐποχῆς, ἐκδότης τοῦ περιοδικοῦ «Καλλιόπη» (Βιέννη 1819-1821) πού ἐστάθηκε ὀπωδῆποτε ἀντικραϊκὸ, καὶ πὺθ κοντὰ στὴν πολεμικὴ ἀπόχρωση τοῦ Κοδρικᾶ. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνῶμε ὅτι καὶ τότε, ὅπως καὶ πάντοτε, οἱ σκοποὶ τῶν ἀντιπάλων διαφέρουν — ἢ φαίνονται νὰ διαφέρουν — ὡς ἕνα βαθμὸ· τὰ ὄπλα τους εἶναι, σὲ πολλὸ μεγαλύτερο βαθμὸ, κοινά· εἶναι τὰ περιοδικὰ, ἀπόλυτες πρωτοτυπίες τῆς ἐποχῆς, τὰ φυλλάδια, σχετικῆς πρωτοτυπίες καὶ αὐτὰ, πού ἔδωσαν καὶ τὸ ὄνομά τους στὴ στιγμὴ αὐτὴ τῆς παιδείας, πού εἶναι «ἡ μάχη τῶν φυλλαδίων», οἱ πρόλογοι· καὶ εἶναι ἀκόμη ἡ δυσφήμιση τοῦ ἀντιπάλου ὡς πρὸς τὴ θρησκευτικὴ του ὀρθοδοξία, ἢ καταγγελία μπροστὰ στὸ κοινὸ, ὁ ἔλεγχος τῆς ἀγγραμματοσύνης ἢ τῆς πνευματι-

κῆς ἀνεπαρκείας, καί, κάποτε, ἡ ὕλική βία.

Ἀνάμεσα στὴν ἀντικραϊκὴ παράταξη ξεχωρίζει ὁ Δούκας (περ. 1760-1845). Ἡ ροπή του εἶναι πρὸς τὸν ἀρχαϊσμό, ἀλλὰ ἔναν ἀρχαϊσμὸ πού δὲν ἔχει τίποτε στατικὸ, ἢ, ἀκόμη, δίνοντας μιὰ ἰδιαίτερη ἀπόχρωση στὸν ὄρο, τίποτε συντηρητικὸ· εἶναι στὸ εἶδος τῆς, καὶ στὴ συνείδηση τοῦ Δούκα, προοδευτικὴ· στὴ συνείδηση ἄλλων, ἐπαναστατικὴ. Ἄς θυμηθοῦμε τὸν ἀρχαϊσμό, ὅπως φεγγρίζει σὲ θέματα πού ἔχουν σχέση μὲ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ἡ μορφωσὴ του, ὅπως καὶ τῶν πλειότερων ἀπὸ τοὺς γραμματικούς, εἶναι λίγη καὶ στενὰ παραδοσιακὴ· ξένες γλώσσες δὲν ξέρει. Ἐχει ὁμοιω περιέργειες καὶ ἀνησυχίες· ἐπιδιώκει νὰ προσαρμόσῃ, ὅτι ξέρει ἀπὸ τὴ γαλλικὴ αἰσθησιοκρατία, στὴν προσπάθεια ἐπιστροφῆς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα· ὁ Σολωμὸς, ὅταν στὸν «Διάλογό» του μιλεῖ γιὰ «τέκνα στραδόκορμα ἐνὸς πατέρα εὐμορφότατου», ἔχει στὸν νοῦ του τὴν περιεργὴ αὐτὴ σύζευξη ἀνάμεσα στὴν αἰσθησιοκρατία καὶ τὸν ἀρχαϊσμό. Μὰ καὶ ἀλλοῦ ἀγγίζει ἐπικίνδυνα θέματα· ἔτσι εὐχεται νὰ συντελέσῃ στὴν ἀνακαίνιση τοῦ κλήρου, καὶ ἐκφράζεται μάλιστα γιὰ τοῦτο μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε προκαλεῖ τὴν ἀνησυχία τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Τὸ κύριο ἔργο του εἶναι συγγραφικὸ, ἐκδοτικὸ, δεκάδες τόμοι ἀρχαίων συγγραφέων στὸ πρωτότυπο, χωρὶς φιλολογικὴ ἱκανότητα, σὲ παραφράσεις καὶ λοιπὰ. Ὁ Κομμνητᾶς δὲν ἐδίωξε νὰ συγκρίνει ποιοτικὰ τὴ βιβλικὴ αὐτὴ παραγωγή μὲ τὴ φιλολογικὴ προσφορά τοῦ Κοραΐ· μετριοφρονέστερα, ὁ Δούκας, ὅταν βρέθηκε σὲ φιλολογικὴ ἀντιδικία μὲ τὸν ἔμπορο Ἀλέξανδρο Βασιλείου, φίλο τοῦ Κοραΐ, ἔγραψε γιὰ τὸν ἑαυτοῦ του ὅτι, στὰ ἴδια χρόνια μέσα, εἶχε στείλει στὴν Ἑλλάδα πολὺ περισσότερα βιβλία, ἐκδόσεις δικῆς του, παρ' ὅσα «γυαλιὰ καὶ τζουκάλια» εἶχε στείλει ὁ Βασιλείου.

Ἄλλωστε οἱ ἐκπρόσωποι τῶν διαφόρων παρατάξεων, ἰδίως ὅσοι τεῖνουν πρὸς τὶς ἄκρες θέσεις, δὲν ἐδίωξαν νὰ φθάσουν σὲ ὄλα τὰ μέσα, προκειμένου νὰ ἐξουθενώσουν τοὺς ἀντιπάλους τους. Μιὰ ἡμέρα, χεμῶνα τοῦ 1817-1818, βρέθηκε στὸς δρόμους τοῦ Βουκουρεστίου ἀναίσθητος, κτυπημένος μὲ ἕνα ραβδί στὸ κεφάλι, ὁ Νεόφυτος Δούκας. Θεωρήθηκε ὅτι ὁ ἄνθρωπος πού τὸν εἶχε κτυπήσει εἶταν βαλτὸς ἀπὸ τὸν Λέσβιο ἢ τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο, τὸν μετέπειτα πρωθυπουργό, ὅπαδὸ καὶ ἐκείνου τοῦ ἄκρου προοδευτικοῦ πνεύματος. Ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πλευρὰ, στὴ διαμάχη ἐναντίου τοῦ

Κοραή, ανασύρθηκαν οι παλιές του εμπορικές επιχειρήσεις στην Όλλανδία, προκειμένου να διαβληθεί η εντιμότητά του. Από τις άκρες αυτές τοποθετήσεις, ταιριάζει να μνημονευθούν οι πολεμικές του Άναστάσιου Γεωργιάδη, ο οποίος μετά τη σύσταση του ελληνικού βασιλείου έπαιξε ρόλο στην ζωή του τόπου, ως καθηγητής της Ιατρικής, με το όνομα Λευκίας (1777-1853).

Από την πλευρά του Κοραή, τα όνόματα που έχει κανείς να συγκρατήσει είναι πολύ περισσότερα. Έχουμε να κάνουμε με μία στιγμή δρμητικά άνοδική, ή οποία παρασύρει, όπως είναι φυσικό, τον μεγαλύτερο αριθμό εκείνων που έχουν άφατρίαστη διάθεση. Κάπως πιο μακριά, πιο μοναχικά, στέκει ο Άνθιμος Γαζής (1764-1828), ο οποίος ασχολήθηκε με εκδοτικές επιχειρήσεις, αλλά συνέδεσε, στα γράμματα, το όνομά του, ιδίως με το ξεκίνημα του περιοδικού «Λόγιος Έρμής» (1811). Άνήσυχος, φιλόπρωτος, γρήγορα έγκύσθηκε προς τις εθνικές δραστηριότητες, Φιλόμουσος Έταιρεία πρώτα, Φιλική Έταιρεία ύστερα της τελευταίας αυτής στάθηκε ένας από τους άρχηγούς. Τόσο γι' αυτόν, όσο και για τον Κωνσταντίνο Νικολόπουλο και για τον Ζαλίκογλου, δεν μπορούμε να πούμε ότι είναι ή επιθυμία που τους έλειψε για να εδουγραμμισθούν με τη διδασκαλία του Κοραή: τους άπώθησε του ίδιου του Κοραή ή καχύποκτη δυσπιστία. Ο Νικολόπουλος (1786-1841) ξεκινάει από τη Σύμωρη, τελικά για το Παρίσι, με την έλπιδα να εξασφαλίζει την εύνοια του Κοραή: τον άκολουθεί, τον μιμείται άδέξια, μετέχει στην έκδοση παρισίων ελληνικών περιοδικών, τα οποία υπερασπίζονται με επιθετικότητα τις θέσεις του Κοραή, και άφοσιώνεται με πάθος στα εθνικά ζητήματα. Τα ίδια θα μπορούσαν να λεχθούν και για τον Γρηγόριο Ζαλίκογλου (1777-1827), φιλαυτο, αλλά και άκομφο άκόλουθο του Κοραή. Συνέταξε ένα χρήσιμο στην εποχή γαλλοελληνικό λεξικό, και στάθηκε ένας από τους μοχλούς σε μία εθνική οργανωτική προσπάθεια, το «Έλληνόγλωσσο Ξενοδοχείο» του Παρισίου (περ. 1809).

Πλησιέστερα προς τον Κοραή μπορεί κανείς να σημειώσει τον Θεόκλητο Φαρμακίδη και —πιο άχνη μορφή— τον Κωνσταντίνο Κοκκινάκη, με τους όποιους καλό είναι να συνταιριασθούν τα όνόματα του Κωνσταντίνου Άσώπιου και του Άλέξανδρου Βασιλείου. Του Φαρμακίδη (1784-1860) τα Ιστορικά ξεπερνούν τις όροθεσίες

της μελέτης μας, γιατί άγγιζουν το μεγάλο θέμα που αναφέρεται στην όργάνωση της Έκκλησίας του ελληνικού Κράτους, μετά την άπελευθέρωση: και σ' αυτό, έλλωστε, ή στάση του ήταν φιλελεύθερη, ανεξάρτητη και προοδευτική συνεχίζει τη γραμμή του Κοραή. Άλλά νεώτερος, κληρικός στη Βιέννη, συνεργάζεται με τον Κοκκινάκη, παίρνουν στα χέρια τους τον «Λόγιο Έρμη» και του δίνουν την καθαρά «ευρωπαϊκή» —όπως την είπε ο Κοραής— και δημιουργική χροιά την όποια έχει το περιοδικό στη δεύτερη περίοδό του. Ο Κοκκινάκης (1781-1831), που είχε ξεκινήσει, πολύ χαρακτηριστικά, μεταφράζοντας τον «Ταρτούφο» του Μολιέρου (1815) —έλεγχο της θρησκευτικής ύποκρισίας— και είχε άκολουθήσει την ίδια σταθερά φωτισμένη γραμμή, είναι από εκείνους που χάθηκαν με τον Άγώνα, χωρίς να προφθάσουν να δώσουν στη νέα πολιτεία τα ανάλογα με την αξία τους.

Γνωρίζουμε κιόλας από τα σχετικά με τον Δούκα, ότι ο Άλ. Βασιλείου († 1817) είναι έμπορος, που όμως έχει το μεράκι των γραμμάτων και άπέραντη άγάπη και θαυμασμό στον Κοραή, με τον όποιο συνδέθηκε κατά την περίοδο της ζωής του κατά την όποια είχε έγκατασταθεί στο Παρίσι. Άργότερα κατέληξε στη Βιέννη και εκεί ανέπτυξε δραστηριότητα τόσο στα σχετικά με τον «Λόγιο Έρμη», όσο και στους άγώνες των όπαδών και των άντιπάλων του Κοραή μέσα από τη μάχη των φυλλαδίων προβάλλον καθαρά οι κραδασμοί μιας πνευματικής κοινωνίας ή όποια προσπαθεί να συγκροτήσει τον κόσμο της. Ο Κοδριας από τη μία μεριά, ο Δούκας με τους φίλους του από την άλλη, στο άλλο άκρο οι όπαδοί της δημοτικής όρθοδοξίας, ο Ίάκωβος Ρίζος Νερουλός. Ο Άλέξανδρος Βασιλείου, περισσότερο παρά για τη συμμετοχή του σ' αυτή τη μάχη, έχει να μνημονευθεί για τη θερμή συμπάραστασή του στον Κοραή. Ο πρώτος θάνατός του μέσα σε οικονομική συμφορά άπετέλεσε διπλό πλήγμα για τον Κοραή. Ο Κοραής είχε φίλιο χαρακτήρα, άνάγκη από την ανθρώπινη παρουσία και συμπάθεια.

Όσο για τον Κ. Άσώπιο (1785-1872), που και αυτός, όπως και ο φίλος του Φαρμακίδης, παρουσιάζει καιρία δράση στον χώρο της παιδείας μετά τον Άγώνα, έχει πάντως τη θέση του εδώ, και επειδή μεταλαμπάδευσε στην καινούρια πρωτεύουσα του ελληνικού Κράτους, στην Άθήνα, τις ύστερες μνημίες του ελληνικού

Διαφωτισμού, και επειδή στάθηκε, ακόμη και σ' αυτή την δεύτερη περίοδο της ζωής του, κοντά στην διδασκαλία του Κοραή. Ένωρίτερα, ήταν και αυτός από τους συνεργάτες που έδωσαν τον τόνο στον «Λόγιο Έρμη» της τελευταίας περιόδου.

Όσοσο για μία πιο ανθρώπινη σχέση με τον Κοραή, θα είχε κανείς να μνημονεύσει ένιους νεωτέρους του, οι οποίοι τον συμπαρυστάθηκαν στα μεταγενέστερα, ιδίως, χρόνια του. Ο Ίάκωβος Ρώτας, έμπορος κι αυτός, διαδέχθηκε στις φροντίδες για τα οικονομικά του Κοραή τον Άλέξανδρο Βασιλείου, μετά τον θάνατο του τελευταίου. Για να ζούμε καλά την ατμόσφαιρα της εποχής αυτής, πρέπει να μην ξεχνοῦμε την στενή σχέση που δένει, τότε, το εμπόριο με την έφεση προς τα γράμματα. Ο Ρώτας μετέχει και αυτός με τον τρόπο του στη μάχη των φυλλαδίων, αλλά κατέχει θέση ξεχωριστή μέσα στα ιστορικά του ελληνικού Διαφωτισμού, γιατί φρόντισε, περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον, για να διαφυλάξει και να διασώσει τις πολυάριθμες επιστολές τις οποίες έστειλε ο Κοραής προς φίλους, οικείους, γνωστούς του. Άλλος που θα είχε τη θέση του έδω είναι ο Νεόφυτος Βάμβας (1766-1855). Άν ή εικόνα του δεν είχε κάποιες πολύ έντονες οικίες, για τις οποίες επίσης χρειάζεται να γίνει λόγος, γιατί είναι και εκείνες χαρακτηριστικές των καιρών του, θα μπορούσε κανείς να πει ότι στάθηκε το κατεξοχήν ανάστημα του Κοραή. Ο Κοραής φροντίζει και καθοδηγεί τις σπουδές του νεαρού συμπατριώτη του, του εξαεφαλίζει τα μέσα διοπορισμού, τον παραστέκει στις πρώτες συγγραφικές επιδόσεις του. Ο Δούκας έγραψε για το πρώτο έργο του Βάμβα, την «Ρητορική» του, ότι γράφθηκε στα γόνατα του Κοραή. Και πραγματικά το ξεκίνημα του Βάμβα μπορούσε να υπόσχηται ομαλή τη συνέχιση της πορείας του Διαφωτισμού στην Ελλάδα. Όμως τα χρόνια περνοῦν, έρχεται το Εικοσιένα, ο Άγώνας, η ανεξαρτησία. Άλα αυτά δένουν και με προσωπικές επιδιώξεις του Βάμβα, ο οποίος βαθμιαία ξεχωρίζει από τον Κοραή: ή τροπή προς την κάθε λογής συντήρηση, το χαρακτηριστικό φαινόμενο της εποχής, γίνεται σύνθημα του Βάμβα, ο οποίος, πλέον, από τον θάνατο του Κοραή και πέρα, παρουσιάζει τέτοιες άλλεπάλληλες μεταβολές, ώστε τελικά να μην έχει κανείς τίποτε κοραϊκό να διακρίνει στη θεωρία του και στην πράξη του.

Άλλωστε, μεταστάσεις του τύπου αυτού δεν είναι σε εκείνα τα χρόνια ούτε σπάνιες ούτε ανεξήγητες. Η πιο χαρακτηριστική και ή πιο σημαντική περίπτωση είναι του Κωνσταντίνου Οικονόμου (1780-1857). Ο Οικονόμος, όπως και ο Άσώπιος και ο Φαρμακίδης, ή άλλοι λιγώτερο περιβλεπτοι, με την πλούσια δράση την οποία ανέπτυξε σε χρόνια μεταγενέστερα, δηλαδή, μέσα στο ελεύθερο ελληνικό Κράτος, ανήκει ιδίως σε εκείνου τα ιστορικά. Όμως ή μεταβολή της πολιτείας του από τα πρότερα στα ύστερα χρόνια, μάς παρέχει χρήσιμη μαρτυρία για την τροπή των συνειδήσεων ή οποία θα φέρει την ιστορία του ελληνισμού από τον Διαφωτισμό προς άλλα σχήματα παιδείας. Έτσι το 1816, ή μετάφραση του «Φιλάργυρου» του Μολιέρου (ο περίφημος «Έξηνταδελώνης», όπως έμεινε ύστερα γνωστός στα ελληνικά γράμματα) αποτελεί, με το πνεῦμα της, με τη γλώσσα της, με τη διασκευή ή οποία μεταφέρει στη Σιῶννη τη σκηνή του έργου, μία ενεργητική συμπαράσταση στον άγώνα του Κοραή. Ένα χρόνο ύστερα, στα «Γραμματικά», που είναι έγχειρίδιο αίσθητικής, επιδιώκει να εϋθυγραμμίσει την επιστήμη και τη διδασκαλία της γραμματικής με δυτικά πρότυπα. Έκκοσι χρόνια αργότερα, θα είναι ο κορυφαίος των αντιπάλων του Διαφωτισμού μέσα στο νεοσύστατο βασίλειο. Έλεγκτής αυστηρός της διδασκαλίας του Κοραή, αντίμαχος του Φαρμακίδη, βρίσκεται συνάμα πολύ μακριά και από τη γλωσσική γραμμή του πρώτου.

Ο Κωνσταντίνος Κούμας (1777-1836), συνεργάτης, σε κάποιες στιγμές του ελληνισμού, με τον Οικονόμο, δρέθηκε ύστερα έντελως χωρισμένος από εκείνον. Με πολύ πιο γαλήνια προσωπικότητα, πιο συναίσθηματικός, με άφιλόδοξη συγγραφική και εκπαιδευτική δράση, είχε πιο προσανατολίζει τα ενδιαφέροντά του προς τον τομέα των φυσικών επιστημών όταν γνώρισε τη διδασκαλία του Κοραή, την απάσθησε και της έμεινε πιστός όσο του ταίριαζε, ως το τέλος της ζωής του. Κατά τα άλλα είναι πολυγράφος, επαγγελματίας συγγραφέας, μεταφραστής, διασκευαστής διδακτικών και εκλαϊκευτικών έργων, δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα αίγλη. Άς σημειωθεί πάντως ένα τρίσημο σχήμα που μάς βοηθεί να γνωρίσουμε τα πρόσωπα, αλλά και το κλίμα μέσα στο οποίο κινούνται: το 1816 είδαμε ότι μεταφράζεται ο «Φιλάργυρος» του Μολιέρου, το 1815 ο «Ταρτοῦφος», και τον ίδιο χρόνο μεταφράζεται από τον Κούμα «Τῶν

Ἐδδηριτῶν ἢ Ἱστορία», σατιρικό μυθιστόρημα τοῦ Wieland (δημοσιεύθηκε ἀργότερα, τὸ 1827, σὲ στιγμή, ἀσφαλῶς, ἀνύποκτη). Ὁλα αὐτὰ δείχνουν πὼς τὰ ἄτομα ἐρμηνεύονται σὲ μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ τὰ συλλογικὰ σώματα, ἀλλὰ καὶ πὼς, στὸν χῶρο τῆς παιδείας, ἀναγκαστικά, τὰ συλλογικὰ σώματα ἐκφράζονται μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν ἀτόμων. Ἔτσι μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ὅλη παραγωγή τοῦ Κούμα, μὲ τὴν ἐπίμονη συνέπειά της, μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ συγγραφικὴ τῆς ἔκταση, ἢ ὅποια, ἀν τὸν φέρνει πίσω, ὡς ἀνεπίδευτο, συνάμα ἱστορεῖ, κατὰ τρόπο τυπικό, τοὺς τομείς τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Διαφωτισμοῦ. Σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ ἔργα του, ποῦ ἐπιγράφεται «Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων», σὲ δώδεκα τόμους, παρενέβαλε ἄξιες λόγου αὐτοβιογραφικὲς σελίδες, μέσα ἀπὸ τίς ὅποιες γνωρίζουμε ὥρατα καὶ τὸν ἴδιο καὶ τὸ μεγάλο αὐτὸ κίνημα ποῦ ἔκλυε τότε, 1832, πρὸς τὴν ὕφεση. Εἶναι ἱστορημένο ἀπὸ καλὸ μάρτυρά του καὶ φορέα του· ἐκεῖ, μιλώντας γιὰ τὸν ἑαυτὸ του στὸ τρίτο πρόσωπο, γράφει σχετικὰ μὲ τὸν Κοραῖ: «κανεῖς ἴσως δὲν ἐξεβάσθη τοῦ ἀνδρὸς τὰς γνώμας ὅσον ὁ Κούμας».

Κοραῖς

Μία αὐτοβιογραφία, ἐπίσης, εἶναι ὁ καλύτερος ὁδηγὸς τὸν ὁποῖο ἔχουμε ἀναφορικὰ μὲ τὸ κύριο πρόσωπο τῆς Ἱστορίας αὐτῆς, τὸν κατεξοχὴν φορέα τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Πραγματικά ὁ Κοραῖς, μὲ τὴν πολὺπλευρὴ προσωπικότητά του, μὲ τίς διαδοχικὲς ἐπιδόσεις του μέσα στὸν ξαναγεννημένο Ἑλληνισμό, μὲ τὴν ἔντονη δυτικοφροσύνη του, μὲ τὴν ὑπερήφανη συνείδηση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κληρονομίας, διὰ αὐτὰ διάχυτα σὲ μιὰ μακρὰ ζωὴ ἢ ὅποια ἔρχεται οὐσιαστικὰ νὰ ἐπικαλύψει ἀκέρια τὴν καμπύλη τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ Κοραῖς εἶναι ποῦ πρέπει νὰ θεωρεῖται ὁ πῶς χαρακτηριστικὸς ἐκπρόσωπός του. Ἀκριβέστερα, ἡ τοποθέτησή του μέσα στὸ χρόνο, τὸν κατασταίνει πῶς εἰδικὰ ἐκπρόσωπο τῆς τελευταίας ἰδίως περιόδου τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐκείνης τῆς ὅποια μποροῦμε νὰ ὀνομάζουμε ἑλληνικὴ παλιγγενεσία, καὶ ποῦ τελειώνει μὲ τὸν Ἀγῶνα τοῦ Ἐικοσιένα.

Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῖς γεννήθηκε τὸ 1748, στὴ Σμύρνη, ἀπὸ πατέρα Χίτο, τὸν ἔμπορο Ἰωάννη Κοραῖ, καὶ μητέρα τὴν Θωμιὰ,

θυγατέρα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς καλοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς, τοῦ Ἀδαμάντιου Ρύσιου, ποῦ, καὶ αὐτὸς, ἄλλωστε, ἀσχολήθηκε μὲ τὸ ἐμπόριο. Ἐξ-ἀλλου, μέσα στὴν οἰκογένεια τοῦ Κοραῖ ἡ λογισμὴ εἶναι αἰσθητή: πρόγονός του εἶναι ὁ Ἀντώνιος Κοραῖς, ὁ ὁποῖος ἔδρασε στὴ Γαλλία στὸν ἀρχόμενο αἰῶνα, καὶ συγγενεῖς του εἶταν ἕνας Κύριλλος, προσδευτικός, καθὼς φαίνεται, δάσκαλος στὴ Χίο, καὶ ὁ μητροπολίτης Βελιγραδίου Σωφρόνιος Κοραῖς, προσδευτικός καὶ ἐκεῖνος, μέσα στὸ σχῆμα του, φίλος τῶν γραμμάτων καὶ τῶν λογίων. Ἔτσι ἡ ζωὴ τοῦ Κοραῖ φαίνεται γερὰ στηριγμένη ἐπάνω στὸν ἄξονα ὁ ὁποῖος ἐνώνει, ἐκεῖνα τὰ χρόνια, τὴ θεραπεία τοῦ Λόγιου καὶ τοῦ Κερδώου Ἐρμῆ. Ἡ σχολικὴ του ἐμπειρία ὁμῶς στάθηκε πολὺ δύσνηρη: δάσκαλο ἔχει τὸν Ἰερόθεο Δενδρινό, ὁ ὁποῖος λίγο νωρίτερα εἶχε ματαιώσει προσπάθεια τοῦ Μουσιόδακα νὰ πάει στὴ Δύση νὰ συμπληρώσει τίς σπουδές του· ὁ Κοραῖς θυμᾶται μὲ πικρία τὴ διδασκαλία τοῦ Ἰερόθεου, «πολλὰ πτωχὴν, συνωδευμένην μὲ ραβδισμὸν πλουσιοπάροχον». Ὡστόσο, ἔξω ἀπὸ τὸ σχολεῖο ἔχει ἀνταλλάγματα: στὸ σπίτι ἡ λόγια μητέρα του τὸν βοήθει στὰ γράμματα· ἡ διβλιοθήκη τοῦ Ρύσιου βρίσκεται ἐπίσης ἐκεῖ γιὰ νὰ τὸν ἔλκει πρὸς τὴ μελέτη· τέλος, γρήγορα, σχετίζεται μὲ ἕνα λόγιο ξένο, ἐγκατεστημένο στὴ Σμύρνη, τὸν Ὀλλανδὸ πάστορα Βερνάρδο Κεῖνο, στὸν ὁποῖο διδάσκει τὰ ἑλληνικά, παίρνοντας σὲ ἀντίδοση τὴν ἐκμάθηση ξένων γλωσσῶν. Εὐαίσθητος, καθὼς εἶναι, καὶ μὲ χαρακτήρα καὶ στοχασμὸ ἀνεξάρτητους, ὅλοι οἱ ὅροι τῆς ζωῆς στὴ Σμύρνη τοῦ ἀνοίγουν ὀρίζοντες πρὸς τὴ Δύση καὶ τοῦ προκαλοῦν τὸν πόθο τῆς φυγῆς ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Ὁ πατέρας του τὸν θέλει ἔμπορο· ἐκεῖνος ὀρέγεται παιδεία· τὸ 1771 θὰ γίνῃ συμβιβασμός: ὁ Ἀδαμάντιος πηγαίνει στὸ Ἀμστερνταμ καὶ ἱκανοποιεῖ τὸν πόθο του γιὰ τὴν ἀποδημία, ὅπου θὰ ἐμπορεύεται διγύοντας ἔτσι τόπο στὴν ἐπιθυμία τοῦ πατέρα του.

Τὸ Ἀμστερνταμ εἶταν τότε μεγάλο κέντρο ἐμπορίου, ἀλλὰ καὶ μεγάλο κέντρο εὐρωπαϊκῆς παιδείας. Ἐκεῖ ὁ Κοραῖς θὰ χαρεῖ τὸν κόσμον: γνωρίζει τὸν εὐρωπαϊκὸ τρόπο ζωῆς, διαβάζει πολὺ, διδάσκεται πολλὰ, ἀλλὰ συνάμα ἀσχολεῖται μὲ τὴ μουσικὴ καὶ τίς διασκεδάσεις. «Πότε στὴν ὕπερα πάει, πότε στῆς ἀγαπητικῆς του», γράφει ἕνας μάρτυρας τῶν τότε δραστηριοτήτων του. Παρὰ τὴν εὐσυνείδησίν καὶ τὴν καλὴν του διάθεση, οἱ ἐπιχειρήσεις δὲν πηγαί-

νον καλά, και αναγκάζεται να επιστρέψει. Έγκαταλείπει το 1777 το Άμιστερνταμ. Θα κατέβει κατά σταθμούς, Λειψία, Βιέννη, Τριέστι, Βενετία, φθάνοντας στη Σμύρνη το καλοκαίρι του 1778. Η ζωή του στην πρωτεύουσα της Ίωνας είναι άσφυκτική ύστερα από την ευρωπαϊκή εμπειρία του· το 1782 κατορθώνει, με τη βοήθεια και την ενίσχυση των φίλων του, να φύγει ξανά: θα πάει για ιατρικές σπουδές στο Πανεπιστήμιο του Montpellier. Η ιατρική εitan στην Τουρκία τέχνη τιμημένη, και ή όποια παρείχε κάποια προνόμια και κάποια χροιά ελευθερίας σε όσους την άσκούσαν.

Όμως ό Κοραής δέν θα επιστρέψει στην Άνατολή. Τis ιατρικές σπουδές θα τις άκολουθήσει εύσυνείδητα, συνδυάζοντας τις όμως με τόν πόθο του για τά γράμματα: χαρακτηριστικό είναι ότι ή διατριβή του αναφέρεται στον Ίπποκράτη. Η γραμμή του έχει πιά χαραχθεί: γράμματα, και μάλιστα άρχαία. Άλλά το Montpellier δέν είναι μόνο διάσημο για την ιατρική του σχολή: είναι, και εκείνο, από τά μεγάλα κέντρα παιδείας στη Γαλλία, και πυρήνας πνεύματος φιλελεύθερου· ύστερα, πλησιάζει και ή Γαλλική Έπανάσταση. Άπό το 1788, ό Κοραής, ιατρός πιά, ζει στο Παρίσι· από τά γράμματά του, και τά γραπτά του γενικά, της εποχής εκείνης, ξέρουμε πώς έχει διαμορφωθεί ό έσωτερικός του κόσμος: δξύτατος φιλελευθερισμός και στη σκέψη και στη ζωή· στα ιδανικά αυτά, τις πιο θετικές υπηρεσίες τις παρέχει ό ανθρωπισμός, δηλαδή, ή άρχαία ελληνική παιδεία όπως έκαλλιεργήθηκε μέσα στον δυτικό χώρο. Η ζωή του Κοραή θα άφιερωθεί στο διπλό αυτό ιδανικό, που είναι ένα στα μάτια του. Άλλοτε, σύμφωνα ιδίως με τις έξωτερικές περιστάσεις, ρέπει περισσότερο προς την άμεση δράση, με έντυπα ένθικοι περιεχομένου, και άλλοτε προς την έμμεση, με εκδόσεις άρχαίων κειμένων, τις όποιες συνήθως συνοδεύει με μακρά προλεγόμενα· στα προλεγόμενα αυτά, ιδίως στη μεγάλη σειρά που έχει δνομα «Αυτοσχέδιοι στοχασμοί περί ελληνικής παιδείας και γλώσσας», έτοιμάζει ένα άκέραιο σύστημα πολιτισμικής και πολιτικής άγωγής για τόν νέο Έλληνισμό.

Τά καθαρώς πολιτικά δημοσιεύματά του τοποθετούνται σε μία πρώτη ομάδα με έπίκεντρο τόν φθίνοντα αιώνα: Έχουμε την «Άδελφική Διδασκαλία», το 1798, όπου μνημονεύεται με κατανύξη και ή ένθική έξόρμηση του Ρήγγα· είναι άπάντηση στην «Πατρική Δι-

δασκαλία» του οικουμενικού πατριαρχείου. Στην ίδια κατηγορία έντάσσονται ένα «Άσμα πολεμιστήριον» σε στίχους (1800), ένα «Σάλπισμα πολεμιστήριον» (1801), ένας διάλογος που επιγράφεται «Τί πρέπει να κάμωσιν οι Γραικοί κατά τάς παρούσας περιστάσεις. Διάλογος δύο Γραικών, όταν ήκουσαν τάς λαμπράς νίκας του αυτοκράτορος Ναπολέοντος» (1805). Με το ίδιο πνεύμα, καρποί τών ίδιων άνησυχιών, είναι μία γαλλική μετάφραση τών «Χαρακτήρων» του Θεόφραστου, άφιερωμένη στους Έπτανήσιους (1799), ή μετάφραση του έργου του Βεκκαρία «Dei delitti e delle pene» (1802), και, τέλος, το περίφημο δοκίμιο του που άνακοινώθηκε άπό αυτόν γαλλικά, σε γαλλικό άκροατήριο με τόν τίτλο: «Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce» (1803). Το κείμενο τούτο, λαμπρή διερεύνηση τών όρων υπό τούς όποιους ό νέος Έλληνισμός έρχόταν τότε προς την κάθε λογής άκμή, πρότυπο έξαντλητικής μελέτης ένός πολιτισμού από όλες του τις πλευρές, κρίθηκε από ξένο κριτή ως ένα από τά καλύτερα ιστορικά δοκίμια που έγράφθηκαν ποτέ.

Στο μεταξύ όμως έχει άρχίσει ή άλλη μεθοδική προσπάθεια, ό εκδόσεις άρχαίων Έλλήνων συγγραφέων: Ίπποκράτης (1800), Ηλιόδωρος (1804), Αιλιανός και άλλοι (1805), Ίσοκράτης (1807), Πολύαινος (1809). Συνεχίζει με Πλούταρχο, Όμηρο, Ίεροκλή, Στράβωνα, Αισώπιους μύθους, Ξενοκράτη, Γαληνό, Μάρκο Αύρηλιο. Ό Κοραής είναι πολύ γερός φιλόλογος, με άληθινά ευρωπαϊκή φήμη στην εποχή του, και με εκδοτικές επιδόσεις για τις όποιες μένει ως σήμερα τιμημένος· ή κάποια τάση του προς διορθωση τών κειμένων τά όποια έπεξεργάζεται εκδοτικά, πρέπει να θεωρηθεί φόρος του προς την φιλολογική νοοτροπία του καιρού του. Ένδιαφέρουσα είναι και ή έκλογή τών συγγραφέων με τούς όποιους άσχολείται· εκεί θα λέγαμε ότι μάλλον εκφράζει τά χρόνια κατά τά όποια διαμόρφωσε την προσωπικότητά του: το πνεύμα του Διαφωτισμού. Δέν είναι ή αισθητική, αλλά ή ήθική θεώρηση τών κειμένων ή όποια πρυτανεύει στην έπιλογή.

Μά έρχεται ό Άγώνας. Ό Κοραής θα συνεχίσει την εκδοτική του δραστηριότητα, στρέφοντας την όμως προς κείμενα τά όποια θεωρεί άρμόδια για να έξυπηρετήσουν άμεσους ένθικούς σκοπούς, ήθικά και πολιτικά. Ό ίδιος γράφει τότε: «άν ήτο δυνατόν εις την φύ-

σιν αὐτὴν τοῦ πράγματος καὶ εἰς τὴν χρηματικὴν μου κατάστασιν, ἤθελα δημοσιεύσειν ἐνταυτῷ βίβλους τοὺς ἠθικοὺς καὶ πολιτικοὺς συγγραφεῖς». Τώρα θὰ ἐκδώσει Πολιτικά ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα, τὸν Πλάτωνα, τὸν Λυκούργου, πάλι Πλούταρχο, Ἀρριανὸ καὶ ἄλλους. Οἱ πρόλογοί του, καὶ αὐτοί, ἔχουν ἀμεσώτερη ροπή πρὸς τὴν ἐφαρμογή. Τὸ 1821 γράφει ὅτι θὰ ἤθελε νὰ μπορούσε νὰ μετᾶσχει προσωπικὰ στὸν Ἀγῶνα: «εἴκοσι ἔτη ἡλικίας ὀλιγώτερα ἂν εἶχα, οὔτε θεοὶ οὔτε δαίμονες ἤθελαν μ' ἐμποδίσαι». Ὅμως ὁ πόλεμος τελειώνει· τὰ χρόνια τοῦ Κοραῆ περνοῦν. Συνάγει τὰ χαρτιά του, τὰ ὁποῖα θὰ ἐκδοθοῦν ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἀτακτα» (ὅπως ἀπέδωσε ἑλληνικὰ τὸν γαλλικὸ ὄρο mélanges) σὲ πέντε τόμους, τῶν ὁποίων ἡ ἔκδοσις ὀλοκληρώθηκε μετὰ τὸν θάνατό του. Ὅσο γιὰ τὰ ἔθνικα πράγματα, ἡ πορεία τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ ἡ νεαρὴ ἑλληνικὴ πολιτεία δὲν ἱκανοποιεῖ καθόλου τὸ φιλελεύθερο φρόνημά του. Θὰ ἐκδώσει, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἀμέσων φροντίδων κείμενα, δύο διαλόγους, μὲ ψευδῶνυμο: «Τί συμφέρει εἰς τὴν ἐλευθερωμένην ἀπὸ τοὺς Τούρκους Ἑλλάδα νὰ πράξῃ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις διὰ νὰ μὴ δουλωθῇ εἰς χριστιανούς τουρκίζοντας». Ὅταν, μετὰ τὸν φόνου τοῦ Καποδίστρια, ἀποφασίσθηκε νὰ ἐγκαθιδρυθῆ ἡ βασιλεία στὴν Ἑλλάδα, τὸ κύκνειο ἄσμα τοῦ Κοραῆ θὰ εἶναι ἕνας τρίτος διάλογος, ἀντιρρητικὸς καὶ αὐτός, τὸν ὁποῖο δὲν πρόφθασε νὰ τελειώσῃ. Εἶχε ἐτοιμάσει γιὰ ἔκδοσιν τὴν αὐτοβιογραφία του, ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε ὀψίγονα τὸν χρόνον τοῦ θανάτου του (1833). Ἐπίσης, μετὰ τὸν θάνατό του, καὶ ὡς τὴν ἐποχὴ μας ἀκόμη, δημοσιεύθηκαν ἄλλα ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του, μετὰξὺ τῶν ὁποίων ἐξαιρετικὴ θέση κατέχει ἡ ἀλληλογραφία του, μοναδικὴ μέσα στὸν ἄνθρωπον τῆς ἑλληνικῆς παιδείας.

Ὁ Κοραῆς καινοτομεῖ σὲ κατευθύνσεις διάφορες στὰ πνευματικὰ καὶ συνειδησιακὰ ἑλληνικὰ θέματα. Δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως τοῦτο εἶχε φανερωθῆ πρῶτον ὅλα συμπέρασμα καὶ πορίσματα μπορεῖ νὰ συναχθοῦν ἀπὸ αὐτό. Ὑστερὰ δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ἡ ἰδιόζουσα στάσις του ἀπέναντι στὰ γαλλικὰ πράγματα, τῶν ὁποίων ἔχει ἀμεση ἐμπειρία ἐνῶ συγκροτεῖται σφαιρότερον ὁ ἐσωτερικὸς του κόσμος: Γαλλικὴ Ἐπανάστασις, ναπολεόντειοι πόλεμοι. Ἀπὸ ὅλες τὶς τάσεις ὁ-

σες, στὴν πράξῃ ἢ στὴ θεωρίᾳ, συγκρούσθηκαν τότε στὴ Γαλλία, εἶναι φανερό καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι περισσότερο αἰσθάνθηκε οἰκείος πρὸς ἐκείνη πού ἐκφράσθηκε ἀπὸ τὸν κύκλον τῶν λεγομένων Ἰδεολόγων, πρὸς τοὺς ὁποίους τὸν ἔφεραν προσωπικοὶ δεσμοί, οἱ σπουδῆς του, καὶ ὁ ἦπιος καὶ συνάμα ἀλύγιστος χαρακτήρας του.

Σὲ ποικίλες ἐκφάνσεις, καθὼς καὶ σὲ διάφορες ἐπιδόσεις τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἀρχόμενη ἑκατονταετία, βρίσκουμε τὸν δικὸν του στοχασμὸν, τὴ δική του συνείδησι, τὶς δικῆς του ὑποδείξεις. Φυσικά, ὅπως εἶδαμε, μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες ἀπασχολήσεις του εἶναι ἡ ἐκπαίδευσις: πιστεύει καὶ αὐτὸς στὰ μελλούμενα τοῦ γένους· εἶναι αἰσιόδοξος καὶ αὐτός· «Δράξαθε παιδείας» εἶναι τὸ σύνθημά του: οἱ παλαιότεροι, οἱ «Τουρκογέροντες», δὲν μποροῦν νὰ δημιουργήσουν καταστάσεις καινούριες· νεανικὸ εἶναι, στὴν οὐσία του, τὸ κίνημά του. Ἔτσι ἀσχολεῖται πολὺ μὲ θέματα παιδαγωγικά, καὶ συσταίνει θερμὰ τὴν πρωτοφανέρωτη στὰ χρόνια του ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος. Μελετᾷ τὰ ζητήματα τῆς γραμματικῆς διδασκαλίας τῆς ἀρχαίας καὶ κάνει ἀξίες λόγου σχετικῆς ὑποδείξεις· συσταίνει ἀκόμη, εἶπαμε καὶ θὰ δοῦμε, συνεχίζοντας, τὸ γιατί, νὰ συναχθῆ μεθοδικὰ ὅλη λεξικογραφικὴ ἀπὸ ὅλες τὶς ἑλληνικῆς ἐπαρχίαι, γιὰ τὴ σύνταξιν λεξικοῦ τῆς νέας ἑλληνικῆς. Ὅλα αὐτὰ φθάνουν σὲ ἀποτελέσματα διὰ μέσου τῶν πολυάριθμων ὁπαδῶν του.

Μὰ ἡ ἐπιθυμία του γιὰ τὴν διάδοσιν τῆς παιδείας δὲν περιορίζεται στὰ σχολικὰ χρόνια: κάνει ὑποδείξεις γιὰ τὴν μετάφρασιν δυτικῶν ἔργων στὰ ἑλληνικά, λογοτεχνικῶν εἴτε διδασκτικῶν, καὶ τοιγίζει τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκδοθῆ ἕνα περιοδικὸν γιὰ τὴ «μετακένωσι» τῆς δυτικῆς παιδείας στὸν ἑλληνικὸν ἄνθρωπον· καὶ αὐτὰ ἐπίσης πραγματοποιοῦνται. Ἀλλὰ τὸ μεγάλο προσωπικὸν του ἔργο, στὸ ὁποῖο στηρίζεται μέγιστες ἐλπίδες γιὰ τὴν ἔθνικὴ καλλιγενεσία, εἶναι ἡ ἔκδοσις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραμμάτων, στὴν ὁποία ἀφιέρωσε τὸ μέγιστον μέρος τῶν προσπαθειῶν του· ἔτσι τὸν εἶδαν καὶ οἱ μεταγενέστεροι: «ἐγκαταλείψας τὴν ἐξάσκησιν τῆς τέχνης ἧτις κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἠδύνατο νὰ τοῦ χορηγήσει καὶ δόξαν καὶ πλοῦτη, ἀφιέρωθη εἰς ὅ,τι τὴν πατρίδα ἐμελλε μᾶλλον νὰ ὠφελήσῃ». Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ, ὅπως καὶ ἀπὸ ἄλλες, ἀνήκει τυπικὰ στὸν νεοκλασικισμὸν καὶ νεοσοφιστικισμὸν πού πρυτανεύουν στὰ χρόνια κατὰ τὰ ὁποῖα διαμορφώνει τὴν προσωπικότητά του ἢ ἀνανέωσιν τοῦ πολιτισμοῦ,

ή κατάλυση της «δεδαιμονισίας», ή εξασφάλιση της ατομικής ελευθερίας, ή προαγωγή της κριτικής, του διαλόγου, θά επιτευχθούν με την επιστροφή προς το πνεύμα της αρχαίας, κλασικής, δημοκρατίας. Χαρακτηριστική είναι από την άποψη αυτή ή στάση του απέναντι στο άρχόμενο ρωμαντικό κίνημα, για το οποίο μίλησε ανάμεσα στους πρώτους μέσα στον ελληνικό χώρο: ενώ ή συναισθηματική του ζωή είναι πλούσια σε προρωμαντικά στοιχεία, διαδλέπει στον ρωμαντισμό μία επικίνδυνη στροφή προς τον μεσαίωνα, προς τή θρησκευτικότητα, προς το πνεύμα της αυθεντίας, και τον θεωρεί έφεύρημα των Ίησουϊτών.

Το σύνολο των προσπαθειών του αυτών έχει, όπως είναι έπομενο, μία βασική προϋπόθεση: τήν υπαρξη γλωσσικού όργάνου κατάλληλου να έξυπηρετήσσει όλες τις πνευματικές ανάγκες ενός έξυγρονισμένου πολιτισμού. Είδαμε ότι το θέμα αυτό απέτέλεσε ένα από τα καλύτερα προβλήματα του Διαφωτισμού και είδαμε ακόμη ότι μέσα στην ίδια ανακαινιστική όρμη ή προτάθηκαν οι πιο αντίθετες και άσυμπίδαστες λύσεις. Ή μία είναι ή συστηματοποίηση και ύστερα από αυτό, ή χρησιμοποίηση άποκλειστικά της λαϊκής γλώσσας, ώστε να άρθει ή δυσχέρεια για τήν διάδοση των φώτων σε όλα τα στρώματα της κοινωνίας ή άλλη είναι ή επαναφορά της αρχαίας γλώσσας, του όργάνου δηλαδή, που φέρνει μαζί του τις αρχαίες πνευματικές επιδόσεις και εξασφαλίζει, σύμφωνα με τή διδασκαλία μιας άδέξιας αισθησιοκρατίας, άνάλογες επιτεύξεις. Ο Κοραής θέλει τήν πρώτη λύση: άποκλείει τήν επάνοδο προς τα αρχαία, και δέν δέχεται καμμιά επιβολή σχετικά συμφωνει με τους όπαδούς της δημοτικής στα ουσιαστικά σημεία, και μάλιστα στο βασικό: «μόνος ό καιρός έχει τήν έξουσίαν να μεταβάλλη των έθνων τας διαλέκτους».

Έκει όμως όπου διαφωνει με τους όπαδούς της δημοτικής λαλιάς, είναι στα γράδα: θέλει, ή συστηματοποίηση τήν όποια δέχονται και εκείνοι και αυτός, να φθάσει σε ένα γενναίο καθάρισμα του λεξιλογίου και σε μία άνάλογη επεξεργασία της γραμματικής και του συντακτικού, με βάση, όμως, πάντοτε, τήν πραγματική κατάσταση της ελληνικής γλώσσας στα χρόνια του. Οι κανόνες του είναι άπλοι: όπου μία λέξη ξένη μπορεί να αντικατασταθεί από μία άλλη ελληνική, θά προτιμηθεί ή ελληνική: όπου μία λέξη της λαλουμένης

μπορεί να καλύψει τις άνάγκες τις όποιες έξυπηρετεί μία αρχαία λέξη, θά προτιμηθεί ή λέξη της λαλουμένης: όπου έχει κανείς να κάνει επιλογή ανάμεσα σε ιδιωματικές λέξεις και σε λέξεις της κοινής, θά προτιμηθεί ή κοινή. «Διόρθωσιν όνομάζω της γλώσσας, όχι μόνον τον μετασχηματισμόν διαφόρων βαρβαρομόρφων λέξεων και συντάξεων, αλλά και τήν φυλακήν πολλών άλλων, τας όποιας ως βαρβάρους σπουδάζουσιν να έξορίσουν από τήν γλώσσαν, όσοι μετά προσοχής δέν ήρέυνησαν τήν φύσιν της γλώσσας». Πάντως το όριο είναι άποκλειστικά από τήν πλευρά της αρχαίας: ό Κοραής ξεκαθαρίζει έντελώς τήν έννοια αυτή: αν, γράφει, ή θεωρία του είναι άνεφάρμοστη, τότε «φρονιμωτέραν άλλην συμβουλήν εις το έθνος να δώση τις δέν έχει παρά τήν συμβουλήν του χυδαίου, ήγουν να γράφη καθώς μιλεί και να μη γυρεύη να σιάση τήν γλώσσαν όπου έλαθεν από τους γονιούς του». Όστόσο, αυτό το άνοιγμα της «μέσης όδο», ή όποια είναι ζήτημα άκρωσ ύποκειμενικό, άφου μέσα στα όρια ύπάρχουν πάντοτε οι δυνατότητες για έντελέστερες ή άτελέστερες λύσεις, ένειχε κινδύνους οι όποιοι γρήγορα θά φανούν: όταν έρθει ή ώρα να καταλυθεί ή ιδεολογική οικοδομή του Κοραή με τή γλωσσική της ύποδομή, τότε θά γίνει έκμετάλλευση της Ίδιας της δικής του διδασκαλίας με τρόπο άκρωσ αντίθετο προς τα συμπεράσματα στα όποια κατέληγε εκείνος.

Άλλά ή ώρα αυτή είχε πλησιάσει. Στην τελευταία δεκαετία της ζωής του, τον νιώθουμε ξεπερασμένο σε πολλά: ή έθιμοφροσύνη τον δέχεται πρόθυμα και προβάλλει το όνομά του. Ένα πύργωμα στο Μεσολόγγι όνοματίζεται από αυτόν. Η Έθνική Συνέλευση, το 1827, του εκφράζει τήν έθνική εύγνωμοσύνη. Πολλοί από τους όπαδούς του και τους θιασώτες των ίδεών του βρίσκονται στην Έλλάδα, πολεμούν, διδάσκουν, διοικούν: δικαία λέχθηκε γι' αυτά τα χρόνια ότι εξέδιδε «παραινέσεις ως διαταγάς σχεδόν άκουομένας εις τόπους κατά τριακοσίας λεύγας απέχοντας». Όμως αυτή ή ουσιαστική συμπάρσταση έχει τήν αιχμή στα πρώτα ελληνικά Συντάγματα, που δικαία κρίθηκαν ως εκφράσεις, στο πολιτικό επίπεδο, άπόψεων οι όποιες μπορούσαν να προκύψουν από τή δική του διδασκαλία. Από εκεί και πέρα, οι δυνάμεις που άποβλέπουν στις άμεσες πρακτικές επιλύσεις των διοικητικών προβλημάτων, στη δημιουργία ίσχυρου κατεστημένου, όπως και στην έδραίωση προσωπι-

κών θέσεων, θά άποδυναμώσουν τή διδασκάλα αυτή, όπωσδήποτε. Οι παλαιοί Ιδεολογικοί συμπαραστάτες του, είτε θά έξουδετερωθούν (Φαρμακίδης) είτε θά προσαρμοσθούν με τή νέα κατάσταση (Βάμβας) ή και θά συντελέσουν ένεργητικά σ' αυτήν (Κ. Οικονόμος), είτε θά μείνουν έξω από τά πράγματα, συνεχίζοντας μιá προσπάθεια πού δλοένα και λιγώτερο άνταποκρίνεται στην έφεση τών καιρών (Κ. Ασώπιος).

Ένώσω ζει, δεβαίως θά ύποσσει επιθέσεις, ιδίως όταν παίρνει την έντονη άντικαποδιστριακή στάση ή όποια χαρακτηρίζει τούς τελευταίους δημοσιευμένους διαλόγους του. Οι παλαιές αντιδικίες έχουν ξεθυμάνει· οι εκπρόσωποι τών άντιθετων πρós τις δικές του τάσεων έχουν εκλείψει (Κοδρικᾶς) ή έχουν βάλει κατά μέρος τά προσωπικά (Δούκας) ή έχουν αναλάβει άλλες φροντίδες (Λευκιάς)· τά πράγματα γίνονται με κάποια, έξωτερική τουλάχιστον, ένδειξη σεβασμού, όπου παρουσιάζεται συνάντηση δρόμων διαφορετικών. Μετά τόν θάνατό του όμως, ή άρνηση ξεσπάει. Η άποδοκιμασία της κοραϊκής προσπάθειας, ως πρós διάφορα, κατά περιπτώσεις, σημεία της, ή ό προσεταιρισμός τών Ιδεολογικών της βάσεων για τήν έξυπνήττηση τών σκοπών πού της είναι άλλότριοι, εκφράζει ωραία τήν κάμψη του Έλληνικού Διαφωτισμού· αλλά και οι τρόποι με τούς όποίους άπορροφήθηκαν τά άκαιρα πλέον συνθήματα, και εκείνοι άποτελούν χρήσιμες ένδείξεις τής άλλαγής.

Άμέσως μετά τόν θάνατο του Κοραή, έντυπωσιακή είναι ή διένεξη πού έγινε γύρω στο μνημόσυνό του: άν και στην Έρμούπολη οι Χίοι έμποροι και μεγαλέμποροι Έκαναν τό μνημόσυνό του με τήν πρέπουσα μεγαλοπρέπεια, όποτε στο Ναύπλιο όποτε στην Αθήνα φαίνεται νά έγινε επίσημη τελετή. Στην Πόλη, μάλιστα, τήν τελευταία στιγμή άπαγορεύθηκε από τόν οίκουμενικό πατριάρχη· οι σχετικές ειδήσεις, πού έφθασαν και δημοσιεύθηκαν στην έλεύθερη Ελλάδα, κατηγορούν, για τή ματαίωση, λόγιους, καθώς και προύχοντες του Φαναριού. Οι λεπτομέρειες δέν είναι γνωστές· εκείνο πού μπορεί νά σημειωθεί, μέσα στο κλίμα τών σχέσεων οι όποίες είχαν δημιουργηθεί άνάμεσα στο Έλληνικό βασίλειο και στο πατριαρχείο από τή μιá μεριά, και στο βασίλειο και στην τουρκική αυτοκρατορία από τήν άλλη, είναι ότι θά ήταν πολύ περίεργο άν είχε γίνει τότε μνημόσυνο του Κοραή στην Πόλη.

Όστόσο, τά γλωσσικά πράγματα ήταν τά πρώτα στά όποια εκδηλώθηκε ή άντίθεση άνάμεσα στους νεώτερους λογίους και στην διδασκαλία του Κοραή: τό δράμα του άρχαιου κόσμου παρέσυρε και τις γλωσσικές θεωρίες έξω από τήν εμπειρία, έξω από τή φρόνηση, έξω από τόν πραγματισμό. Έπί είκοσι χρόνια, ή, ως πούμε, από τό 1833 στο 1853, με προεξάρχοντα τόν Κωνσταντίνο Οικονόμο, γίνεται ή βαθμιαία τροπή τής νέας Έλληνικής πρós τόν αρχαϊσμό. Τά επιχειρήματα δέν είναι τόσο τά παλαιότερα, θεωρητικά, του Διαφωτισμού, του Δούκα, λόγου χάρη, αλλά περισσότερο πολιτικά· ή χρήση τής αρχαίας γλώσσας θά φανερώνει τήν αρχαία καταγωγή τών νέων Έλλήνων. Αυτό, συνειδητά ή άσυνείδητα, ταιριάζει στον παλμό τής εποχής, σε σοφούς και άσόφους. Οι συγγραφείς, όσο είχαν αρχίσει μέσα σε ένα μαλακό κλίμα κοραϊσμού, ή οι παλαιότεροι, από τή δημοτική, ό Σπ. Τρικούπης, ό Κ. Παπαρρηγόπουλος, σε επανεκδόσεις τών έργων τους δλοένα αρχαίζουν περισσότερο. Το 1850 ό Άμβρόσιος Ράλλης, αποφασίζοντας νά άθλοθετήσει τούς ποιητικούς πανεπιστημιακούς διαγωνισμούς, για νά ένθαρρύνει τόν αρχαϊσμό, διαπιστώνει ότι ό πεζός λόγος δέν έχει ανάγκη από ένθάρρυνση, ακολουθεί τόν καλό δρόμο. Λίγα χρόνια άργότερα, ό Παναγιώτης Σούτσος συστηματοποιεί τήν τροπή αυτή, με τή «Νέα Σχολή του γραφομένου λόγου» (1853), έργο πού έχει ύπότιτλο «Ανάστασις τής αρχαίας Έλληνικής γλώσσας έννοσημένης υπό πάντων». Έχει έλέγχει τόν Κοραή για τή γλωσσική του προσπάθεια, τό «φραγκάκον» οικόδομημα· και τά πράγματα ακολουθούν τέτοιο ρυθμό, ώστε τό 1865 μπορεί νά αισθάνεται Ικανοποιημένος πού δέν άστόχησε: «ή επιτυχία έστεφάνωσε τήν τολμηράν ήμών πράξιν». Έτσι είναι: ήδη τό 1857, προσεκτικός λόγιος ό Γ. Γ. Παπαδόπουλος γράφει αναφορικά με τή γλώσσα, ότι «τόσον προώδευσεν ώστε και αυτός ό Κοραής πρós πολλού είναι εκπρόθεσμος» και, γύρω στο 1860, ένας Έλληνογάλλος λόγιος, ό Eug. Yémeńiz, διαπιστώνει ότι ό γλωσσικός καθαρισμός είναι τόσο γενναίος και άποτελεσματικός, ώστε ή μορφή τών μεταγενεστέρων δημιουργιών νά είναι «σχεδόν αρχαία».

Άλλά και στα θέματα τά άσχετα από τή γλώσσα, ή άπόκλιση είναι επίσης αισθητή. Μόλις έχουν περάσει δυό χρόνια από τόν θάνατο του Άδαμαντίου Κοραή, και ό Κωνσταντίνος Οικονόμος, χω-

ρίς νά τόν ὀνομάσει, θά πεί γι' αὐτόν πώς στάθηκε «πολυμαθῆς ἀνὴρ, σοφώτατος κατὰ πολλά, πλήν (κατὰ δυστυχίαν) ἄσφορος πολλάκις ἢ κακόσφορος περὶ τοὺς θεοπεσίους τῆς ἐκκλησίας θεομίους καινοτόμος». Πολὺ ἀργότερα, τὸ 1865, ὁ Χίος σοφὸς θά κριθεῖ ὑπεύθυνος, πάλι χωρὶς νά κατονομάζεται εὐθέως, γιὰ τὸ ἐλευθέριο, ὡς πρὸς τὰ θρησκευτικά, πνεῦμα τῶν πρώτων Ἑλληνικῶν Συνταγμάτων· ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση: «Οὗτος ἦν τότε νέος, καὶ ἀνέπνεε τὸν ζοφώδη καὶ μοχθηρὸν ἀέρα τοῦ τότε χρόνου, ὁθεν τὰ συγγράμματα αὐτοῦ ἐποτίσθησαν κακοῦ νάματος καὶ διέχυσαν εἰς τὰς νεανικὰς καὶ ἀθῶας ψυχὰς τῶν τότε σπουδαζόντων Ἑλλήνων ναὶ μὲν τὸν ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἐνθουσιασμόν ἀλλὰ καὶ τὴν πρὸς τὴν θρησκείαν ἀδιαφορίαν, ἐξ ἧς προήλθεν ἡ μεγάλη δλάβη εἰς τὰς ἀρχαίας ἡμῶν συνελεύσεις τῆς Ἐπιδαύρου καὶ τοῦ Ἄργους, αἰτινες τυφλοῖς ὄμμασιν ἐκύρωσαν εἰς τὴν νομοθεσίαν τοῦ ἔθνους τὴν ἀπεριόριστον ἀνεξιθρησκείαν, ἐξ ἧς πηγάζει ἡ ἐπὶ τοῦ νῦν πρὸς τὴν πίστιν ἀδιαφορία, ἥτις ἐστὶ μικρὸν ὄχημα πρὸς τὴν ἀθεΐαν. Οἱ μεγάλοι θιασῶται τοῦ συγγραφέως ἐκείνου ἦσαν τότε οἱ προύχοντες ἐν ταῖς εἰρημνεῖαις Συνελεύσεσι, οἵτινες διὰ τῆς ἀπολύτου ἀνεξιθρησκείας ἐστερέωσαν τὴν ἀδιαφορίαν πρὸς τὴν πίστιν τῶν πατέρων ἡμῶν. Οἱ δὲ ἄλλοι οἱ ἄπλοῖ καὶ ἀθῶοι Ἕλληνες, οἱ ἀληθῶς μαχόμενοι καὶ φονευόμενοι ὑπὲρ πίστεως καὶ Πατρίδος ὑπέγραψον τὰς ἀνοήτους περὶ θρησκείας ἀποφάσεις».

Λίγο πρὶν, ὁ σχολιαστὴς τῶν θεμάτων αὐτῶν, Σπ. Πασχάλης Φίλλης, ἔχει χαρακτηρίσει τὸν Κοραῆ: «ἀνὴρ ἄριστος φιλόλογος, οὐχὶ ὁμως καὶ ἄριστος πολιτικός». Παρόμοια εἶδαμε καὶ τὴν κρίση τοῦ Κ. Οἰκονόμου, ὅταν, πρὶν τὸν ἀποδοκιμάσει, φροντίζει νά πεί γι' αὐτόν πώς εἶναι «πολυμαθῆς ἀνὴρ» καὶ «σοφώτατος». Ἡ νέα ἑλληνικὴ διανόηση δέχεται, δηλαδὴ, τὴν ἐπιβολὴν τοῦ Κοραῆ, τὴν ἀναγνωρίζει, ἢ, ἀκόμη καλύτερα, τὴν προβάλλει, ἀλλὰ μόνον στὰ φιλολογικὰ — μὲ τὴν ἐδρύτερη ἔννοια τοῦ ὄρου — καὶ τὴν ἀπεμπολεῖ γιὰ τὰ θρησκευτικὰ ἢ τὰ πολιτικὰ. Ὅμως καὶ στὸ θέμα τῶν γλωσσικῶν ἐφαρμογῶν, ὅπου διαπιστώσαμε τοὺς κινδύνους τοὺς ὁποίους κρύβει ἡ θεωρία τῆς «μέσης ὁδοῦ», ἐκεῖ, ἡ θεωρία θά καλύψει μιὰ πραγματικότητα πολὺ διαφορετικὴ: ὁ ἀρχαϊσμός ὁλοένα καὶ ξεπερνάει καινούρια ὄρια, ἀλλὰ, σὲ μέγιστες ἀναλογίες καὶ ἐπὶ μακρὰ χρόνια, χωρὶς νά παύει νά ὑποστηρίζει ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτόν συνεχί-

ζεται ἡ γραμμὴ τοῦ Κοραῆ. Καί, χαρακτηριστικὸ τῶν δυνάμεων οἱ ὁποῖες καθοδηγοῦν τὰ συλλογικὰ σώματα, στὴν περίπτωσή μας αὐτὸ τοῦτο τὸ ἔθνηκὸν σῶμα, πρὸς τὸν ἀρχαϊσμὸ πορεύονται, ἐπίσης, σταθερὰ καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἐσχατοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Διαφωτισμοῦ, οἱ τελευταῖοι πιστοὶ τοῦ Κοραῆ· ἄλλωστε, γνωρίζουμε ὅτι ὁ Διαφωτισμὸς εἶχε σταθερὰ ἀρκετὰ πολὺπλευρο καὶ πολυστήμιαντο κίνημα, ὥστε νά μπορεί νά περιλάβει στοὺς κόλπους του καὶ στοιχεῖα ποὺ φαίνονται ἀντιφατικὰ μεταξὺ τους.

Ἔτσι δὲν πρέπει νά ξεχνῶμε τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἰακώβου Ρίζου Νερουλοῦ (1778—1849) καὶ τῶν διελιξένων του μέσα στὸν ἑλληνικὸ ἰδεολογικὸ χῶρο. Ἐξεκίνησε ἀντίπαλος τοῦ Κοραῆ, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Φαναριωτῶν, διαφωτισμένος ὅσο κι ἐκεῖνος, καὶ ὁπαδὸς ὄχι τῶν μέσων λύσεων, ἀλλὰ τοῦ δημοτικισμοῦ. Κατόπιν, πολὺ ἐνωρὶς, τὸ κλασικὸ ἑλληνικὸ δράμα τὸν συνεπαίρνει, καὶ τρέπεται πρὸς ἄκρατον ἀρχαϊσμὸ γλωσσικὰ, χωρὶς νά ἀπεμπολεῖ τὰ πρῶτα ἰδανικά του, τὸ σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Πρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία συνεδριάζει ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολιν, ξαναλέει, ὀλίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του, ἀπὸ τὸ διπλὰ ἐπίσημο ὄχημα ἐκεῖνο, τίς θεωρεῖς στίς ὁποῖες εἶχε πιστεύσει παιδί: «Ἡ βυζαντινὴ ἱστορία εἶναι ἀλληλένδετος σχεδὸν καὶ μακροτάτη σειρά πράξεων μωρῶν καὶ αἰσχρῶν διαισθημάτων τοῦ εἰς τὸ Βυζάντιον μετεμφυτευθέντος ρωμαϊκοῦ Κράτους. Εἶναι στηλογραφία ἐπονεύθητος τῆς ἐσχάτης ἀθλιότητος καὶ ἐξουθενώσεως τῶν Ἑλλήνων».

Ὅμως, παράλληλα μ' αὐτόν, συγκρατημένοι, κοντὰ στὸν Κοραῆ, ἐργάζονται ἄλλοι. Ἡ τελευταία ὁμάδα ποὺ ἐκφράζει τὴν ὀλίγη ἐπιβίωσιν τοῦ Διαφωτισμοῦ μέσα στὸν καινούριο, ἐλεύθερο ἑλληνισμὸ, ἀποτελεῖται ἰδίως ἀπὸ τοὺς «περὶ τὸν Ἀσώπιον» — τὸν Κωνσταντῖνο, ἐννοεῖται —, μὲ κορυφαῖο, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ διδασκάλου, τὸν Στέφανο Κουμανοῦδη (1818-1899). Ἀπὸ ἐνωρὶς ὁ Κουμανοῦδης ἐμφανίζεται ὡς ἀντίπαλος καὶ τῆς βυζαντινῆς μνήμης καὶ ἐκεῖνου ὁ ὅποιος θά τὴν ἐμπεδώσει μέσα στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία, τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου· σ' αὐτὰ συνδυάζει θαυμασμὸ πρὸς τὸν Κοραῆ, δυσπιστία πρὸς τὸν Μέσο Αἰῶνα, ροπή πρὸς τὴν ἀρχαιότητα: ἔτσι, παρὰ τίς συμπάθειές του πρὸς τὴν δημοτικὴν, καλλιέργει κι ἐκεῖνος τὴν καθαρεύουσα, μιὰ καθαρεύουσα πρὸ ἀρχαῖζουσα ἀπὸ τὰ κοραϊκὰ πρότυπα.

Γύρω του είναι ή «φατρία» τής Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου, ο Ε. Καστόρχης (1815-1885), ο οποίος επικαλύπτεται πρώτα με τον Κ. Ἀσώπιο, και ύστερα με τον Γ. Μιστριώτη (1840-1916), διαδοχικά προοδευτικών ιδεών στη νεότητά του, και του κλασικού ἑλληνισμού σε ὅλη τή ζωή του. Ἐξω ἀπό τόν στενὸν αὐτὸν κύκλο, συναγοῦμε, μέσα ἀκόμη στὸ Πανεπιστήμιο, τὸν Παῦλο Καλλιγὰ (1814-1896), τὸν Ν. Ι. Σαρρίπολο (1817-1887), τὸν Μιχαήλ Ποτλῆ (περ. 1810-1863). Ἐξω ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο πρέπει νὰ σημειωθοῦν σ' αὐτὸ τὸ κλίμα ὁ ρόλος τοῦ Δ. Θερειανοῦ (1834-1897), τοῦ Ι. Οἰκονομίδου (1812-1884), καί, μέσα σὲ σαφέστερα λογοτεχνικὸ χῶρο, λόγοι καθὼς ὁ Εἰρηναῖος Ἀσώπιος (1825-1905), γιὸς τοῦ Κωνσταντίνου, ὁ διαδοχὸς καὶ θαυμαστής τοῦ Κωνσταντίνου Ἐμμανουήλ Ροῦθου (1836-1904), ὁ Σπ. Βασιλειάδης (1845-1874)· σὲ ἕνα μεγαλύτερο ἀνοιγμά τής προοπτικῆς, θὰ εἶχε, πάντως, κανεὶς νὰ σημειώσῃ τὸν Κωνσταντῖνο Σάθα (1842-1914), τὸν Ἀγησίλαο Γιαννόπουλο Ἡπειρώτη (1857-1897). Μὰ, ἂν ἀφήσομε κατὰ μέρος ὄσους πεθαίνουν πρῖν, καὶ τοὺς ὀλίγους ὅσοι ἐπέζησαν, τὸ κύριο σῶμα τῶν καθυστερημένων καὶ ἀνεπικαιρῶν αὐτῶν διαδοχῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ —ἐκπροθέτους θὰ τοὺς εἶχε πεῖ ὁ Γ. Γ. Παπαδόπουλος— χάνεται γιὰ τὰ γράμματα μαζὶ μετὰ τὸν αἰῶνα: Καλλιγὰς 1896, Θερειανὸς 1897, Γιαννόπουλος 1897, Κουμανοῦδης 1899, Ροῦθου 1904, Ἀσώπιος 1905.

Ἄξια προσοχῆς εἶναι ἡ ποικιλία ἐνδιαφερόντων, διαθέσεων, κατευθύνσεων, τὴν ὁποία ἐκφράζει τὸ ἄθροισμα τοῦτο τῶν ὀνομάτων, ποὺ εὐκολὰ θὰ μπορούσε νὰ μακρύνει ἀκόμη ἀρκετά. Σ' αὐτὴν τὴν ἐσχάτη ἀναλαμπὴ τοῦ κινήματος διακρίνομε ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα βασικά χαρακτηριστικά του, ποὺ εἶναι, ἴσως, μὴ ἀπὸ τίς αἰτίες οἱ ὁποῖες ἐκατέστησαν δύσκολη τὴν ἀνανέωσή του: εἶναι ἡ ἀνομοιογένεια τῶν διαδοχῶν. Γνωρίζομε ὅτι ὁ Διαφωτισμὸς δὲν εἶταν μίαν φιλοσοφία, δὲν εἶταν κἀν ἕνα κλειστὸ κύκλωμα ιδεῶν: εἶταν, ἰδίως, μέσα στὴν συγκυρία τῶν χρόνων, ἡ συνάντηση κάποιου τύπου χαρακτήρων, τῆς ὁποίας ἡ δύναμη, ἡ ἀκτινοβολία, ἡ ἐπικαιρότητα ἐστρατολόγησε, γύρω σὲ ἕναν σκληρὸ πυρήνα ἀπὸ συγγενικὲς προσωπικότητες, μεγάλον ἀριθμὸ ἀπὸ οὐδέτερους, μέσους ἢ καιροσκόπους. Δίπλα ἔμεινε σ' αὐτὸ τὸ τυπικὸ φαινόμενο, κρατοῦμε καὶ κἀτι ἄλλο: ἕνα μεγάλο ἀνοιγμά, ἀδυναμία συνεπῶς, ποὺ μᾶς φέρνει ἐμπρὸς

σὲ ἕνα τέλος. Ἀσύμτακτοι, σκορπισμένοι, ἀνόμοιοι, οἱ τελευταῖοι ἐκπρόσωποι τοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν παρέχουν στοιχεῖα γιὰ κοινὸς ἀγῶνες, καὶ ἀτενίζουν περισσότερο πρὸς τὰ περασμένα παρά πρὸς κάποιες μελλούμενες ἐξελίξεις.

Ὁ Κουμανοῦδης ἀπαισιοδοξεῖ ὡς πρὸς τὴν ἐξέλιξη τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ τοῦ μένει ἐπίμονα πιστός. Στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, μέσα στὸ ὄλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέκυψε τὸ ὀψίγονο ἔργο του, «Συναγωγή νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθειῶν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων» (1900), παρενέριει ἕνα πλῆθος ἀπὸ παρατηρήσεις ποὺ τὸν δείχνουν νοσταλγὸ ξεπερασμένων καταστάσεων τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὅμως τὴν πρῶτη χαρακτηριστικὴ διατύπωση τῆς νοσταλγίας τοῦ χαμένου ἐκείνου κόσμου, τὴν δίνει ἕνα μελέτημα τοῦ Μιλτιάδη Πανταζῆ (περ. 1850-1907) στὸ 1899: ἐκεῖ, σχολιάζοντας, συγκρίνοντας μετὰ τὰ σύγχρονά του, τὰ «κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα τελευτώντα καὶ τόνδε ἀρχόμενον», διαπιστώνει ὅτι ἐξέπεσε ἡ καλλιέργεια τῶν ἀρχαίων γραμμάτων, ἡ ὁποία ἀνέβαζε τὴν στάθμη τοῦ λόγου. Καὶ στὴν κατάστασιν αὐτὴν, μίαν καὶ μόνην αἰτία βρίσκει: ὅτι ἐλαττώθηκε, στὸ σχολικὸ πρόγραμμα, ὁ χρόνος ὁ ἀφιερωμένος στὶς ἀντιστοιχῆς σπουδῆς, «αὐξηθείσης», ὅπως γράφει, «εἰς ὑπερβολὴν τῆς διδασκαλίας τῶν φυσικῶν καὶ ἱστορικῶν καὶ θρησκευτικῶν μαθημάτων». Εἶναι φανερὸ ὅτι σ' αὐτὴν τὴν καμπὴ τῆς ἱστορίας ὁ Διαφωτισμὸς ἐγινόταν ὀλίγον πρῶτα ἀνεπικαιρὸς.